

Erzurum Mustafa Paşa
Y. A.

Nahçıvan Tarihi

(V-XV. yüzyıllar)

Erol KÜRKÇÜOĞLU

Güneş Vakfı Yayınları

ERZURUM - 2007

Güneş Vakfı
“İlim - Kültür Ve Sanat Merkezi”
Gürcükapı Mah. Gürcükapı İş Merkezi Kat : 8 Erzurum 0442 214 14 44

Bilgi Tanıtım Kartı

Yazar : Erol KÜRKCÜOĞLU

Kitap Adı : Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)

Baskı Tarihi : 2007

Baskı Yeri : Erzurum

Güneş Vakfı Kültürel Yayınlar 5 - Tarih Serisi - 3

**Türk Şehitlerimizin
Aziz Hatırasına...**

Kapak

Baskı

ESER OFSET Matbaacılık

Saraybosna Cad. Altunalem Sitesi D Blok No. 1

Tel. : 0442 2334 6 67 -Erzurum

ISBN

978-975-98156-6-0

Güneş Vakfı Yayınları

Her Hakkı Saklıdır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VIII

GİRİŞ

NAHÇIVANIN TARİHİ COĞRAFYASI.....	1
A)- NAHÇIVANIN COĞRAFİ KONUMU.....	1
B) NAHÇIVAN ADI.....	4
C) ŞEHRİN KURULUŞU.....	6
D) TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA NAHÇIVAN.....	8
1) Orta Tunç Çağı Yerleşim Merkezleri.....	9
2) Kür-Araz Medeniyeti.....	10
a) Harabe Gilan	11
b) Kültepe.....	12
c) Kızılvenk.....	12
d) Gemikaya.....	13
e) Şahtahtı.....	14
f) Kazma Mağarası.....	14
3) Urartular Dönemi	15
a) Urartular'da Tarım.....	15
4) Kimmerler ve İskit (Saka)'lerin Nahçıvan'a Yönelik Akınları.....	16

I. BÖLÜM

SASANİ, BİZANS VE İSLÂM DEVLETLERİ HÂKİMİYETİNDE

NAHÇIVAN.....	18
A) SÂSÂNİLER DÖNEMİNDE NAHÇIVAN.....	18
B) BİZANS İMPARATORLUĞU VE NAHÇIVAN.....	22
C) İSLAM DEVLETLERİ HÂKİMİYETİNDE NAHÇIVAN.....	27
1) Nahçıvan'ın İslam Orduları Tarafından Fethi.....	27
2) Nahçıvan ve Çevresinde Arap-Ermeni Mücadelesi.....	29
3) İslam-Bizans Mücadelesi.....	32
4) Abbasiler Döneminde Nahçıvan	35
5) Hurremi Hareketi ve Babek İsyanı.....	35

II. BÖLÜM

FEODAL DEVLETLER DÖNEMİNDE NAHÇIVAN.....

A) SACİLER DEVLETİ.....	39
B) SALÂRİLER (EBU DÜLÂFİLER) VE REVVADİLER DÖNEMİ.....	43

III. BÖLÜM

XI-XIII. YÜZYILLARDA NAHÇIVAN'DA TÜRK HÂKİMİYETİ.....

A) BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE NAHÇIVAN.....	45
1) Çağrı Bey'in Doğu Anadolu ve Nahçıvan Seferi	45
2) Gence Savaşı.....	46
3) Alp Arslan'ın Azerbaycan ve Nahçıvan Siyaseti.....	47

4) Irak Selçukluları (1119-1194) ve Nahçıvan...	49
5) Sultan Arslanşah (1161-1176)'in Gürcistan Seferi...	50
B) İLDENİZLİLER (Azerbaycan Atabegleri)...	52
1) Azerbaycan Atabegleri Devleti'nin Kuruluşu...	52
2) Nahçıvan'ın İldenizliler Atabegliğinin Başkenti Olması ve Bölgedeki Siyasi Olaylar...	52
3) İldenizli - Gürcü Mücadelesi ...	55
4) Nusretüddin Muhammed Cihan Pehlivan Dönemi ...	56
5) Muzafferüddin Kızılaslan Osman Dönemi ...	57
6) Kutluğ İnanç Dönemi ...	58
7) Nusretüddin Ebubekir Dönemi ...	59
8) Muzafferüddin Özbek Dönemi ...	59
9) İldenizliler Atabegliği'nin Tarihi Misyonu...	59
C) HAREZMŞAHLAR...	61
IV. BÖLÜM	
MOĞOL HÂKİMİYETİ VE XIII- XIV. YÜZYILLARDA NAHÇIVAN...	65
A) MOĞOLLARIN NAHÇIVAN VE ÇEVRESİNİ İŞGALİ...	65
1) XIII. Yüzyılda Moğolların Türkistan, Maveraünnehir ve Azerbaycan'ı İstilaları ...	65
2) Nahçıvan'ın Moğollar Tarafından İşgali...	65
3) Kösedag Savaşı Öncesinde Nahçıvan'a Yönelik Türk Göçleri...	67
4) Rabrikus'un Nahçıvan ile İlgili Anıları...	68
B) İLHANLI HÂKİMİYETİ ...	69
1) İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Nahçıvan'ı İşgali...	69
2) İlhanlılar Zamanında Nahçıvan ve Çevresine Yönelik Türk Göçleri...	70
C) ÇOBANLILAR (Sulduslar)...	72
D) ALTINORDU ...	73
1) Canı Bey Han Devri ...	74
E) CELÂYİRLİLER ...	76
V. BÖLÜM	
TİMURLULAR VE KARAKOYUNLULAR DÖNEMİNDE NAHÇIVAN...	79
A) TİMURLULAR DEVLETİ VE NAHÇIVAN...	79
1) Devletin Kuruluşu ve Timur'un Azerbaycan Siyaseti...	79
2) Timur'un Nahçıvan ve Çevresine Yönelik Fetihleri...	79
3) Timur'un Elince (Alıncak) Kalesi'ni Fethi...	81
4) Hurufiler İsyanı...	82
5) Mirza Ebubekir ile Kara Yusuf Arasındaki Birinci Savaş...	83
6) Mirza Şahrüh Devri ...	84
a) Şahrüh'un I. Azerbaycan Seferi ...	84
b) Mirza Şahrüh'un II. Azerbaycan Seferi...	85
1) Selmas Savaşı...	85
c) Şahrüh'un III. Azerbaycan Seferi...	85
B) KARA KOYUNLULAR DEVRİNDE NAHÇIVAN...	86

1) Kara Koyunlu Devleti'nin Teşekkülü...	86
2) Kara Koyunlu- Timurlular Mücadelesi...	87
3) Kara Koyunlu Kültür Hayatında Koç-Koyun Heykelleri...	89
VI. BÖLÜM	
SEYAHATNAMELERDE NAHÇIVAN ...	91
VII. BÖLÜM	
NAHÇIVANDA İKTİSADİ HAYAT...	95
A) TİCARET...	95
1) Ticaret Yolları ve Önemi...	95
2) Sasaniler Dönemi...	98
3) İslam Hâkimiyeti Dönemi...	99
4) İldenizliler Dönemi...	100
5) Moğol İşgali ve İlhanlılar Dönemi...	101
B) EL SANATLARI (ESNAF TEŞKİLATI)...	102
C) TARIM...	104
D) YERALTI ZENGİNLİKLERİ...	105
VIII. BÖLÜM	
NAHÇIVAN SANATI VE KALELERİ...	108
A) SANAT HAYATI...	108
1) Nahçıvandaki Mimari Eserler...	110
a) Yusuf bin Kuseyr Kümbeti...	110
b) Mō'mine Hatun Türbesi...	111
c) Karabağlar Kümbeti ...	113
d) Gülistan Türbesi...	113
e) Cuma Mescidi ...	114
B) NAHÇIVAN KALELERİ...	114
1) Nahçıvan Kalesi...	114
2) Elince (Alıncak) Kalesi...	115
3) Çalhankale...	117
4) Babek Kalesi ...	117
SONUÇ ...	119
KAYNAKÇA ...	121

KISALTMALAR

IÜFTED : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

IÜFTD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

IA : İslam Ansiklopedisi

BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

TDVIA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

SAD : Selçuklu Araştırmaları Dergisi

TA : Türk Ansiklopedisi

TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi

Red : Redaktör

Tahk : Tahkik Eden

Neşr : Neşreden

Haz : Hazırlayan

ÖNSÖZ

Nahçıvan, Azerbaycan'ın Aras nehri kıyısında yer alan ve son derece stratejik bir öneme haiz şehirlerden birisidir. "Ortaçağda Nahçıvan (V-XV. Yüzyıllar) adlı eseri oluşturma sebebim birkaç nedene dayanmaktadır. Öncelikle Nahçıvan; tarihi, kültürü, medeniyeti ve mimarisi ile çok zengin bir şehirdir. Bilhassa konu ile ilgili bir ön çalışma yaptığım esnada şehrin bu özelliği dikkat çeken önemli bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca Nahçıvan tarihi hakkında zengin kaynak ve araştırma eserinin bulunması da bu çalışmanın vücuda getirilmesine olumlu katkılar sağlamıştır. Nahçıvan ile ilgili bu bilimsel çalışmanın yapılmasında etkili olan bir diğer sebep ise, şehrin günümüzdeki coğrafi konumu ve siyasi statüsü gelmektedir. Nahçıvan tarihinin ilk çağlarından XX. yüzyılın başlarına kadar, Azerbaycan'ın sınırları içerisinde, onun ayrılmaz bir parçası olarak Aras'ın kıyısında yer alan tarihi bir şehirdir. XX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın izlediği Kafkasya ve Azerbaycan politikalarının sonucunda, yine bir Türk coğrafyası olan ve 1920 yılı başından beri Ermenistan işgali altındaki, Zengezur'un coğrafi konumundan dolayı Azerbaycan ve Nahçıvan toprakları birbirinden ayrılmıştır. Bu durum ile birlikte yine özellikle Rusya tarafından izlenen Kafkasya politikası sonucu Nahçıvan'ın da gelecekte işgal edilebileceği tehlikesi ve bu tarihi Türk yurdunu ele geçirme planları da bu çalışmanın yapılmasında son derece etkili olmuştur. Çünkü şu bir tarihi gerçektir ki; Nahçıvan, gerek tarihi boyunca üstlendiği misyon ve gerekse coğrafi açıdan Hazar sahillerinin en zengin ülkesi olan Azerbaycan'ın batı dünyasına açılan tek ve önemli kapısı olmasından dolayı, Azerbaycan'ın, Kafkasya'nın ve Türk Dünyası'nın ayrılmaz bir parçasıdır.

Nahçıvan'ın özellikle Kafkasya'yı, medeniyetlerin beşiği olan Anadolu'ya, güneyden Ortadoğu'ya bağlantısını sağlayan tarihi ticaret yolları üzerinde yer alması da şehrin bir diğer önemli özelliğidir. Bu durumun sonucu olarak Nahçıvan, tarih boyunca Azerbaycan'ın Hıristiyan batı dünyası ve medeniyeti ile iletişim kurmasını sağlayan siyasi, ticari ilişkilerin düzenlenmesine vesile olan bir misyonu da üstlenmiştir.

Bu tarihi şehir, aynı zamanda Anadolu ve Türk Dünyası ile Azerbaycan ve Türkistan Türk dünyasını birbirine bağlayan tarihi, siyasi, iktisadi, medeni, kültürel işbirliğinin sağlanmasında da önemli bir tarihi sorumluluk üstlenmiştir. Özetle Nahçıvan, Azerbaycan'ın başta Türkiye olmak üzere Avrupa ve Ortadoğu ile her türlü münasebetini kuran ve bu ülkenin uluslararası siyasi arenada da saygın, güçlü bir devlet olması yönünde sağladığı katkılar şüphesiz çok anlamlı ve önemlidir.

“Ortaçağ’da Nahçıvan (V-XV. Yüzyıllar)” adlı bu eser giriş bölümü de dâhil olmak üzere toplam VII bölümden oluşmaktadır. Nahçıvan’ın Tarih öncesi çağlardaki siyasi, sosyal ve yapısı ile ilgili genel değerlendirmenin yapıldığı kısım çahşmanın Giriş bölümünü oluşturmaktadır. Eserin birinci bölümünde Nahçıvan’daki Sasani, Bizans ve İslam hâkimiyetleri, ikinci bölümde bölgede kurulan feodal devletler (Saciler, Salariler), üçüncü bölümde X-XIII. yüzyıllarda Nahçıvan ve çevresindeki Türk hâkimiyeti (Selçuklular, İldenizliler ve Harezmsahlar) incelenmeye çalışılmıştır. Kitabın dördüncü bölümünde Moğolların Nahçıvan’ı işgali ve bölgede kurulan devletler, beşinci bölümde Timurlular Devleti ve Kara Koyunlular’ın Nahçıvan ve çevresinde verdikleri hâkimiyet mücadeleleri, altıncı, yedinci ve sekizinci bölümde ise araştırma eserinin dönemini kapsayan; seyahatnamelerde Nahçıvan, iktisadi hayatı ve sanatı belge ve araştırma eserleri dâhilinde incelenmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bilimsel belge ve birinci elden kaynakların yanı sıra, bu konuda bugüne kadar yazılan araştırma eserleri ve diğer çalışmalar da temin edilmeye çalışılmıştır. “Ortaçağ’da Nahçıvan (V-XV. Yüzyıllar)” adlı çalışmanın ortaya çıkması esnasında ulaştığım Rusça eserlerin çevirisinde bana yardımcı olan, rahmetli **Cihangir Özer**’e, kütüphanesinden yaralandığım meslektaşım **Doç. Dr. Hanifi Palabıyık**’a, katkılarından dolayı değerli arkadaşım **Doç. Dr. Alparslan Ceylan**’a, **Dr. Tolga Başak**’a, **Uzm. Mevlüt Yüksel**’e, **Arş. Gör. Yasin Topaloğlu**’na kitabın yazım aşamasındaki desteklerinden dolayı evlatlarım **Ulaş** ve **Gönül Bostancı**’ya kalbî şükranlarımı ve sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Erol KÜRKCÜOĞLU
Erzurum-2007

GİRİŞ

NAHÇIVAN’IN TARİHİ COĞRAFYASI

A)- NAHÇIVAN’IN COĞRAFI KONUMU

Nahçıvan, Azerbaycan coğrafyasında teşekkül etmiş en eski şehirlerden biridir. Bu şehir Aras’ın¹ sol kolu olan ve kendi adı ile anılan çayın sağ sahilinde, deniz seviyesinden 910 m. yükseklikte yerleşmiştir. Bu arazide mevcut olan zengin doğal ortam ve elverişli coğrafi mevki çok eski zamanlardan itibaren insanların mesken kurlmaları için imkân oluşturmuştur. Fakat Nahçıvan’ın bir şehir olarak kurulması, insanların buraya yerleşmelerinden çok sonraları gerçekleşmiştir. Nahçıvan ve çevresinde bulunan maddi-medeni abideleri Nahçıvan’ın arkeolojik kültürünün Ön Asya, Elam ve Asurlular’ın eski kültürü ile ilişkili olduğunu göstermekle birlikte, yapılan araştırmalar da bölgenin yaklaşık 3500 yıllık bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.²

Transkafkasya Platosunun güneyinde yer alan Nahçıvan toprakları, deniz seviyesinden ortalama 1100-1200 m. yükseklikindedir. Ancak Aras vadisi boyunca yükseklik 1000 metrenin altındadır. Bölgenin en büyük engebesi ise kuzeybatısındaki Türkiye toprakları içinde yer alan 5165 m yüksekliğindeki Ağrı Dağı’dır. Bölgenin en büyük akarsuyu Aras nehridir. Nahçıvan toprakları içinde kuzeyden güneye doğru akan Arpaçay, Asrı, Cehri Nahçıvan, Elence ve Gilan gibi çayların hemen hepsi Aras ile birleşmektedir.³

Nahçıvan coğrafi konumu dolayısıyla Doğu Anadolu Bölgesi’nin kuzeydoğudaki bir uzantısı durumundadır. Güneydoğu yönüne doğru akan ve Nahçıvan topraklarına giren Aras Irmağı’nın arazide açmış olduğu geniş vadi bir dil biçimini andığından burası yöre halkı tarafından “Dil Ovası” olarak anılmaktadır. Bununla birlikte Aras’ın Iğdır Ovası’nda ve Nahçıvan topraklarında açtığı vadi, yöre halkı tarafından “Sürmeli Çukuru” olarak da adlandırılmaktadır. Aras Nehri’nin taşımış olduğu alüvyal topraklardan oluşan bu geniş vadi, çok verimli tarım alanlarına sahiptir. Kuzeyden güneye doğru akan ve Aras Irmağı ile birleşen çay suları, tarım için bir başka olumlu koşulu hazırlamıştır. Bu yüzden, Eskiçağ’dan beri Nahçıvan topraklarındaki yerleşim

¹ Aras Nehri: Erzurum dağlarından kaynağını alan Aras doğu yönünde akarak, Arran, Nahçıvan ve Azerbaycan arasındaki sınırı takip ederek, Kür nehri ile birleşmek suretiyle Hazar Denizi’ne dökülmektedir. (bkz: V. Minorsky, *Hudud al-Alâm*, London, 1937, s.77).

² İsmail Hacıyev-Ebülfaz Amanoğlu, *Tarih de ve Günümüzde Nahçıvan*, Ankara, 1998, s.1; Rauf Memmedov, *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakü, 1977, s.14.

³ Oktay Belli-Veli Sevin, *Nahçıvan’da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul, 1999, s.11-12; V. Minorsky, “Nahçıvan”, *İA, IX*, İstanbul, 1988, s. 34-35.

merkezlerinin çok büyük bir kısmı ya Aras Vadisi boyunca veya Aras Vadisi'ne kuzeyden inen çayların çevresinde yer almaktadır.⁴

Nahçıvan, şehrin adı ile anılan Nahçıvan düzündü ve Nahçıvan Çayı'nın sahilinde kurulmuştur. Şehir Azerbaycan'ın tarihi en eski şehirlerinden biridir. Bugünkü Nahçıvan, eski antik ve ortaçağ şehir yerinin kalıntıları üzerinde yerleşmiştir. Bölgede yapılan ilk arkeolojik araştırmalar neticesinde, stratejik açıdan elverişli bir bölgede kurulan eski şehrin kalıntılarının ve onun nekropolunun (mezarlığı) Nahçıvan'ın kuzey bölgesinde yerleştiği tespit edilmiştir.⁵

Nahçıvan şehri ve çevresi, tarih çağlarının hemen tamamını yaşamış olan önemli tarihi merkezlerden biridir. Coğrafi konumu bakımından tarih boyunca doğu ile batı arasında, her zaman önemli geçiş ve irtibat noktalarını oluşturmuştur.⁶

Hamdullah Müstevfi Kazvini, "Nuzhetu'l-Kulub" adlı eserinde, Nahçıvan'ın 80 derece 55 dakika boylamında ve 33 derece 40 dakika enleminde yer aldığını ve IV. iklim sınırları içinde bulunduğunu belirtmektedir. Kazvini, Nahçıvan'ın Bayram Cubin tarafından inşa edildiğini, oldukça güzel bir şehir olduğunu ve dünyanın resmi olarak adlandırıldığını, çevresinde Elince (Alancık) Sürmari, Tagmar ve Fakhan gibi kalelerin bulunduğunu da eserinde zikretmektedir.⁷

Abdurreşid el Bakûvi'nin "Kitab Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehhar" adlı eserinde Nahçıvan'ın uzunluk dairesinin 81 derece 15 dakika enlemi de 33 derece 40 dakika olduğunu, duvarları ve iç kalesi olan Azerbaycan'ın güzel şehirleri arasında yer aldığını ve şehir ovanın ortasında, yüksek bir yerde bulunduğunu, yakınlarında da Aras nehrinin aktığını kaydetmektedir.⁸

El-Biruni'nin "Mes'ud Cedveli" adlı eserinde; Neşave (Nahçıvan)'nin 72 derece 50 dakika uzunluğu ve 38 derece 30 dakika enleminde yer aldığını belirtmektedir.⁹

⁴ Oktay Belli-Veli Bahşaliyev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, İstanbul, 2001, s.10-11

⁵ "Nahçıvan", Nahçıvan Ansiklopediyası, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, Bakü, 2002, s.337-338

⁶ Reşat Genç, "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti", Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı:16, Ankara, 1997, s.1207

⁷ Hamdullah Müstevfi Kazvini, Nuzhetu'l-Kulüb, Neşr: Muhammed Debisiyaki, Tahran, 1336, s.102

⁸ Abdurreşid el-Bakûvi, Kitab Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehhar, Çev: Ziya Bünyadov, Bakü, 1992,, s.132; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, s.6.

⁹ N. M. Velihanlı, IX-XII. Asır Arab Coğrafyaşunas-Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü, 1974, s.145.

I-II asırlarda Albaniya'nın arazisi güneyde Aras Nehri'nden, batıda Hunarakert kalesine (Gürcistan'ın sınırında) kuzeyde Derbend – Çola'ya kadar uzanıyordu. Böylelikle Aras'ın sol sahilinde yerleşmiş Nahçıvan, Sunik ve Gohtan (Ordubat) Albaniya'nın sınırları içinde idi. Favstos Buzant eserinde, Ermenilerin Nahçıvan ahalisinin küçük bir azınlığı olduğunu ve bu I-II asırlarda Nahçıvan'ın kesinlikle bir Ermeni şehri olmadığını yazmaktadır. VIII. asır Sunik müellifi Stepannos Orbelyan'a göre Erincak ve Gohtan (Ordubat) Sunik'in vilayetlerinden biridir. Sunik'in merkezi ise Nahçıvan idi. Nahçıvan Azerbaycan'ın en eski vilayetlerinden biridir. O Aras nehrinin sol sahilinde akmaktadır.¹⁰

Nahçıvan Aras nehrinin kuzeyinde yer alan Azerbaycan şehirlerinden biridir. Arap ve Fars coğrafyacıları Neşava adıyla anmaktadırlar. Müstevfi Nahçıvan hakkında; " Nahçıvan hoş bir şehirdir. Ona Nakşi Cihan" derler. Nahçıvan şehrini, doğusunda Alıncık kalesi, kuzeyinde karla örtülü Mastkûh dağı yer almaktadır.¹¹

İbn Havkal, "Suretu'l-Arz" adlı eserinde, Neşevi (Nahçıvan) nin iç Ermenistan'ın önemli şehirlerinden biri olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Havkal, şehrin önemli ticaret mekânları itibarı ile de tüccarların ilgi odağı olduğuna dikkat çekmektedir.¹²

El İstahri de Neşave, Bergiri, Ahlat, Helat, Malazgirt, Bitlis, Kalikala, Erzen, Meyyafarikin ve Sırac birbirine yakın büyüklükte küçük kentler ve verimli topraklar olduğunu, Diclentin ötesinde yer aldıkları içinde bu şehirlerin Ermenistan sınırları içinde gösterildiğini belirtmektedir.¹³

Naşava (Nahçıvan) Arap idaresindeki III. Arap Ermeniyesi'nde bulunuyordu.¹⁴

XIII. asrın müellifi Yakut'un öz coğrafi lügatinde, Nahçıvan-Neşave'nin Azerbaycan veya Arran'a ait şehir olduğunu ve bu şehrin Ermenistan'la sınır şehri konumunda yer aldığını yazmaktadır.¹⁵

¹⁰ Feride Memmedova, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1993, s.98-103.

¹¹ Le Strange Guy, Coğrafya-yı Tarihi Ser Zeminhâ-yı Hilâfet-i Şarkî, Çev: Mahmud İrfan, Tahran, 1377 hş, s.179.

¹² İbn Havkal,Suretu'l-Arz,Farsça Çev:Cafer Şiar,Tahran,1365,s.91.

¹³ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-İstâhri, el-Mesâlik ve'l-Memalik, el-Cumhuriyetü'l Arabiyyetu'l-Muttahide, 1381 (1961) s.111.

¹⁴ Z.M.Buniyatov, İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjna, Bakü, 1987, s.55; Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul, 2004, s.376.

¹⁵ Naile Velihanlı, "Hilâfetin Azerbaycan'daki İnzibati Siyasetinin Arap Kaynaklarında Aksı" Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.71. Ebu'l-Fida, Takvimu'l – Buldan, Neşr: Par M. Reinaud – Mac Guckin de Slane, Paris, 1840, s.387-388, İbn Hordadbeh, Kniga Putey i Stran, Çev: V. M. Beylis, Bakü, 1986, s. 50-51; Buniyatov, İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana, s.57; Ağamusa Ahundov, "Nahçıvan Sözüünün Menşei" , Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.49.

B) NAHÇIVAN ADI

Nahçıvan üzerinde araştırma yapan bilim adamları seyyahlar ve tarihçiler, şehrin adı hakkında da gerekli bilgileri vermişlerdir. Şarden, şehrin toponimikasının beşerin ulu ecdadı olan Nuh'un adıyla ilgili olduğunu, Dubua Dö Monpöryö de, Nahçıvan'ın ilk menzil (konaklanan yer) olduğunu yazmaktadır. Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi Nahçıvan'ın "Negşe - Cahan" dünyanın süsü anlamına geldiğini kaydetmektedirler. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Nahçıvan'dan Nahşvan, Negşe-Cahan, gerçekte dünyanın Nakşe-bugelemuni bir şehirdir şeklinde bahsetmektedir. Moisey Horenski, Kafkasyada mevcut olan kabileler arasında Nahcamasen (Nahce) kabilesinin adını vermektedir. Kafkasya üzerine araştırmalar yapan A. M. Dirr "Kafkas kabilelerinin Muasır Adları" eserinde, Kafkas Halklarının dilinde var olan nah: halk, kabile, cuo: insan manasında kullanılmaktadır. Eski Azerbaycan tarihi üzerine çalışan Z. İ. Yampolski'de aynı görüşte olduğunu doğrulayarak, "Van" kelimesini eski Midiya dilinde mekân, yaşayış yeri manasında kullanılmış olup, Azerbaycan kabilelerinden Kaspilerin, Midyalıların yaşamış oldukları yerlerde rastlandığını, İran tarihçisi Ahmed Kesrevi Tebrizi de, "Van" sözünü "şehir" veya "yer" manasında kullanıldığını yazmaktadır. Böylece Nahçıvan şehrinin adı ya Kafkaslarda yaşamış herhangi bir kabilenin adından oluşmuş ya da eski Kafkasya ve Midiya halkları dilinde kullanılmış Nah-cuo-van (halk-insan-mesken) sözlerinin birleştirilmesiyle meydana geldiği ifade edilmektedir.¹⁶

Ortaçağ tarihçilerinden Moisey Horenli MÖ VI. Asırdaki tarihi hadiselerden bahsederken, Nahçıvan'ın adından da söz etmektedir. Favstos Buzant da MÖ hadiseleri anlatırken Nahçıvan'dan da Güney Kafkasya'nın önemli şehirlerinden biri olduğunu yazmaktadır. İlk defa Nahçıvan şehrinin adı K. Ptolomey'in "Coğrafiya" eserinde "Naksuana" şeklinde geçmektedir.¹⁷

Şehrin adının geçtiği ilk kaynak II. Yüzyılda kaleme alınmış olan Batlamyus'un coğrafya kitabıdır. Bu eserde şehrin adı "Naksuana" şeklinde geçmektedir.¹⁸

¹⁶ Rauf Memmedov, "Yakın Şark ve Garbi Avrupa Seyyahları Nahçıvan Şehrinin Orta Asırlar, Tarihi Hakkında", Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, No: 4, Bakü, 1962, s.14-15; V. F. Minorskiy, İstoriya Şirvana i Derbenda X-XII Vekov, Moskova, 1963, s.33-34; Evliya Çelebi Seyhatnamesi, II, Haz: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 2006, s.118-120.

¹⁷ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.22-23.

¹⁸ Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahçıvan", TDVİA, XXXII, İstanbul, 2006, s.294; M. Fahrettin Kırsıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, Ankara, 1992, s.40.

Bu şehrin asıl adı, Nakş-ı Cihan'dır. Yusuf Vezirov, "Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan" adlı eserinde, Nahçıvan ve Nahşivan, Nakş-ı Cihan'ın Araplaşmış şekli olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹

Yakût el-Hemavî, "Mü'cemu'l-Buldân" adlı eserinde, Neşevan'ın Azerbaycan'da yerleşen bir şehir olduğunu, genel olarak Nahcuvan veya Nakcevan'da denildiğini yazmaktadır.²⁰

Köklü bir tarihe sahip olan Nahçıvan toponimleri hakkında ilk bilgilere Yunan ve Roma kaynaklarında da rastlanmaktadır. MÖ. VI-V. asırlarda yaşamış olan Hekatey Miletiski "Zemleopisanie" adlı eserinde, Araz ve Girkan denizi hidronimlerinin adlarına rastlamak mümkündür. V. asır Ermeni tarihçileri Yegişe ve Moisey Horenası Alban toponimleri hakkında bilgi verirken Nahçavan (Nahçıvan), Şerur düzü gibi toponimlerinin de adını kaydetmektedirler. Nahçıvan toponimlerinin adı değişik kaynaklarda muhtelif variantlarda görülmektedir. Gevond'da Nahçavan, K. Gandzaketsi'de Nahicevan, Yakut Hemâvi (XII-XIII. Asır) ve Hamdullah Gazvini (XIII-XIV. asır) de "Nahçıvan", Gürcü kaynaklarında da "Nahicevan" variantların da kullanılmıştır. IX-XIII asır Arap kaynaklarında "Neşeva" (Nahçıvan) toponimlerine rastlanmaktadır.²¹

Pehlevi dilinde şehrin kısaltılmış adına Nahçıvan Zerbhanesi'nde (darphane) Sasani hükümdarları adına basılan VI. Asırdaki sikkeler üzerinde raslanmaktadır. Bu sikkeler üzerinde şehrin adı kısaca "Nahç" şeklinde yazılmıştır. Yalnız tarih, coğrafya eserlerinde değil, hatta bazı ortaçağ edebiyatında, şiirde de şehrin adı "Neşava" şeklinde geçmektedir. Nahçıvan şehrinin adı XIV. asra ait bazı sikkelerin üzerinde "Neşava" olarak kaydedilmiştir. Hülagü hükümdarlarından Süleyman (1339-1344) ve Enuşirvan'ın (1344-1355) adına basılmış 9 adet sikke mevcuttur. "Neşava" sözünün Arapçadaki lügat manası, "büyüyen, inkişaf eden" demektir. Bazı Fars müellifleri de Nahçıvan'ın "Nehçir" sözünden teşekkül ettiğini kaydetmektedirler.²² Nahçıvan şehrinin adı eski Arap kaynaklarında "Neşave" gibi gösterilmiştir. Hatta muhtelif doğu ülkelerinde ve Nahçıvan'da ilk ve ortaçağlarda "Neşevi" mahlaslı sanatkarlar ve âlimler de yaşamıştır.²³

¹⁹ Yusuf Vezirov, Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan, İstanbul, 1337-1340, s.24.

²⁰ Yakût el-Hemavi, Mu'cemu'l-Buldân, V, Beyrut, 1399/1979, s.287.

²¹ Kemale İsmayılı, "Nahçıvan Toponimlerinin Tetkiki Tarihinden", Azerbaycan'da Elmin İnkişafı ve Regional Problemler, Bakü, 2005, s.242-243.

²² Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.23-26; Karamanlı, "Nahçıvan", TDVİA, XXXII, s.294.

²³ İsa Habibbeyli, "Nahçıvan'da İlim ve Medeniyet", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.73-74.

C) ŞEHRİN KURULUŞU:

Azerbaycan'ın en eski medeniyet merkezlerinden biri sayılan Nahçıvan şehrinin kurulması hakkında yazılı kaynaklarda çeşitli bilgiler verilmiştir.

Eski Yunan, Arap, İran, Ermeni tarihçileri, coğrafyacıları ve seyyahlarının verdikleri bilgilere göre, Nahçıvan şehrinin temelleri M.Ö. atıldığı belirtilmektedir.

Ermeni tarihçisi Moisey Horenli Nahçıvan'ın M.Ö. VI. asırda mevcut olduğunu kaydetmektedir. IX-X. asırlarda yaşamış Arap Coğrafyacısı İbn el-Fakih, Nahçıvan şehrinin temellerini Sasani Hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan atmıştır, şeklinde görüş belirtir.

Ermeni tarihçisi Stefan Orbelyani, Nahçıvan'ın şehir olarak M.Ö. 1539 yılında kurulduğunu yazmaktadır.²⁴

Nahçıvan beşer tarihinin en eski çağlarında şimdiye dek ayrılmaz terkip hissesi olup esas medeniyet ocağı gibi tanınmaktadır.

Yakın doğunun tanınmış eski şehirlerinden biri sayılan Nahçıvan'ın meydana gelmesi hakkında cüzi yazılı kaynaklar malumat karakteri taşımaktadır. Eski Yunan, Latin, Arap, İran tarihçileri, coğrafyacıları ve seyyahlarının verdikleri malumata göre, bu şehrin esası milattan çok önceleri kurulmuştur.

İlk orta asır tarihçisi Moisey Horenski'nin (V. asır) malumatına göre Nahçıvan şehri M.Ö. VI. asırda mevcut olmuştur. Faustos Buzant M.Ö.'ki hadiselerden bahsederken Nahçıvan'ın adını şehir, orta asır tarihçileri Stefan Orbelyani ve Lazar Cehrinski, Nahçıvan şehrinin esasının M.Ö. 1539. yılda koyulduğu hakkında malumat vermişlerdir.²⁵

Doğu kaynaklarında özellikle Arap ve Fars dilinde yazılmış eserlerde Nahçıvan şehrinin kurulmasını orta asır devrinde olduğunu ileri sürmektedirler. Arap tarihçisi ve coğrafyacılarından Ahmed Belâzuri, İbn el-Fakih el-Hemedani, Ahmed İbn Vahid el-Ya'kubi, Yakut er-Rumi el-Hamavi, Nahçıvan'ın İran Sasani Hükümdarlarından I. Hosrov Enuşirvan (531-579) tarafından VI. asırda inşa edildiğini yazmaktadırlar. İbn el-Fakih "Kitab el-Buldan" eserinde, "Hosrov Enuşirvan Neşeva (Nahçıvan) şehrini inşa ettirdi. Bu şehir Basfurracan Vilayetinin önemli şehirlerinden biri olduğunu" yazmaktadır. Yakut el-Hamavi "Mucemu'l Buldan eserinde Nahçıvan hakkında şu bilgileri vermektedir." Neşeva, Nahçıvan şehridir. Enuşirvan Bab el-Ebvab'ı (Derbent) inşa ettirdiği zaman bu şehri de kurmuştur."²⁶ Neşave III. Ermeniy'e'dendir. Sasani Hükümdarı Anuşirvan tarafından kurulmuştur. Çok sayıda vilayeti vardır. Çevresinde birkaç güçlü kalesi mevcuttur. Alınçak

²⁴ V.H. Aliyev, "Nahçıvan Şehrinin Yaranması Tarihine Dair", Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti, IX, Bakü, 1980, s.11.

²⁵ Veli Aliyev, "Nahçıvan Şehrinin Yaranması Tarihi ve Onun Tetkiki Problemi", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.52.

²⁶ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.21.

(Elince), Sürmalı, Tağmir, Figan.²⁷ İbn Hordadbeh, Naşava (Nahçıvan)'yı Vaspuragan (Van Bölgesi) Dabil (Dvin), Sirac Tayr (Şirak), Bagravand ile birlikte III. Ermeniy'e topraklarında göstermektedir.²⁸

XII. asırda yaşamış Arap coğrafyacısı Yakut el-Hamavi, Nahçıvan hakkında şu bilgileri vermektedir: "Neşeva Azerbaycan'da bir şehirdir. Bazıları şehrin Arran'da²⁹ olduğunu ve Ermenistan'a yakın bir bölgede kurulduğunu ve Nahçıvan'ın halk arasında Nahcuan adı ile meşhur olduğunu ve bazen de Nagcuan denildiğini" yazmaktadır.³⁰

²⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshâk Hemedânî İbn Fakih, Terceme-i Muhtasır el-Buldân (Behş-i Merbût be İrân) Çev: H. Me'sûd, Tahran, 1347 h.s. 130-131; Hamdullâh-i Mustevfî, Nuzhetü'l-Kulûb, s.102; Tofiq Ahmedov, Azerbaycan Toponimikasının Esasları, Bakü, 1991, s.32.

²⁸ İbn Hordadbeh, Kniga Putey i Stran, çev: V.M. Beylis, Bakü, 1996, s.48-51.

²⁹ Ermenilerin "Ag-van-Alvank", Yunan ve Romalılar'ın "Albaniya-Albanya", Arapların ise "Arran" denilen bölge, Hazar Denzine kadar uzanan Aras-Kür nehirleri arasındaki bölgedir. Azerbaycan için tarihi, coğrafi ve stratejik anlamda çok büyük bir önem taşıyordu. (bkz: Ali İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, Ankara, 2007, s.13; Zeynel oğlu Cahangir, Şirvanşahlar Yurdu, İstanbul, 1931, s.61-62; Muhammed Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, "Azerbaycan", No:12, Bakü, 1990, s.146.

³⁰ Aliyev, "Nahçıvan Şehrinin Yaranması Tarihine Dair", Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti, IX, s.11.

D) TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA NAHÇIVAN

Nahçıvan zengin, çok asırlık bir tarihe sahiptir. Bu arazide yerleşen kabilelerin maddi-medeniyetinin ilk abideleri eski Neolit devrine aittir. Arkeoloji materyallere, bilhassa eski yazılı kaynaklara dayanılarak ortaya konulabilir ki, Nahçıvan Zakavkazya (Transkafkasya) da en eski şehirlerden biridir. Milattan önce Nahçıvan batı ile doğu arasında uzanan ticaret yolunun önem geçit noktası idi.³¹

Bazı Araştırmacılar, Nahçıvan Bölgesi'nin birçok kültür merkezinde boyalı çanak çömleklerin yaygın olarak bulunmasına dayanarak bu kültürü "Nahçıvan Kültürü" olarak da tanımlanmışlardır.³²

Yunan, Arap, Fars, Azerbaycan, Türk, Rus, Ermeni kaynaklarında, orta asırlara ait salnamelerde Nahçıvan'ın kuruluşu ile ilgili bilgiler mevcuttur. Aynı zamanda Nahçıvan'ın kurulmasına dair halk arasında muhtelif rivayet ve efsanelerde söylenmektedir. Dini efsanelerin birinde, Nahçıvan insanlık neslinin ilk beşiği tasvir olunarak, güya insanın ulu ecdadı olan Hz. Nuh'un ilk konakladığı yerlerden biri Nahçıvan olmuş ve güya Nuh'un gemisi ilk defa bu bölgede konaklamıştır.

Bazı yazılı kaynaklarda ve araştırma eserlerinde Nahçıvan şehrinin kurulmasını MÖ. 1539 yılında meydana geldiğini ileri sürmektedirler. Nahçıvan adına ilk defa Yunan coğrafyacısı Klavdi Ptolomey'in "Coğrafya" adlı eserinde rastlanmıştır. Bu eserde şehrin adı ve yerleştiği bölge kaydolunmuştur. Fakat V. M. Sısoyev, C. Refibeyli, K. A. Nikitin, S.P. Zelinski gibi araştırmacılar Klavdi Ptolomey'den önce yaşamış olan Roma tarihçilerinden Kvint Horatsi Flakk eserlerinde Nahçıvan şehrinde bahsettiğini yazmaktadırlar.³³

Nahçıvan şehrinin kurulması hakkında değişik fikirler ileri sürülmüştür. Bazı bilim adamları Nahçıvan şehrinin kurulmasını efsanevi Nuh Tufanı ile alakalandırmışlar ve Nuh'un Gemisinin de bu yerlerde durduğunu, Nuh'un mezarının da Nahçıvan'da olduğunu yazmaktadırlar. Bu eserlerde Nuh'un Gemisi bugünkü Ordubat arazisindeki Nesirvaz Kenti yakınlarında Kapıcık Dağına dokunmuştur. Ayrıca Nuh'un mezarının da Nahçıvan şehrinde bugünkü "Köhne Kale" adlandırılan yerde, şehir kabristanlığının yakınındadır.³⁴

Nahçıvan hem eski bir şehrin hem de belirgin bir vilayetin adını ifade etmektedir. Nahçıvan şehri çok eski bir tarihe sahiptir. Aynı zamanda

³¹ G. E. Medetov, "Geçmişin Sahifeleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, Bakü, 1975, s.7.

³² Belli-Bahşaliev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.12.

³³ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 19-20.

³⁴ Hamza Caferov, "Nahçıvan Şehri ve Onun Mahalleleri Hakkında", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s. 54

Nahçıvan'ın dünya tufanından, sel baskınından sonra Nuh Peygamber tarafından kurulduğunu ileri süren fikirlerde vardır. Nahçıvan sözünün menşeyini Nuh Peygamber'le de alakalandırırlar. Anlatılana göre Dünya Tufanı zamanı Nuh Peygamber eski Irak topraklarındaki Küfe şehrinde kalarak gemisi ile Nahçıvan arazisine inerek buraya yerleşmiştir. Bundan dolayı "Nahçıvan" sözünün "Nuhçıvan" şeklinde olduğu da ifade edilmektedir.³⁵

1) Orta Tunç Çağı Yerleşim Merkezleri

Nahçıvan'da Orta Tunç Çağı'na ait yerleşim merkezleri coğrafi konum açısından iki ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümdeki yerleşim merkezleri Aras Irmağı vadisindeki ovalık kesimde, ikinci bölümdeki yerleşim merkezleri ise tarım ve hayvan besiciliği yönünden elverişli özelliklere sahip olan Aras vadisinin doğusundaki dağ eteklerinde bulunmaktadır. Birinci bölüme I. Kültepe, II. Kültepe, Şahtahtı, Kızılvenk ve Şortepe gibi düzgün tabakalanmaya sahip yerleşim merkezleri örnek olarak gösterilebilir.³⁶

Nahçıvan'ın Orta Çağ tarihi çok sayıda kaynaktan öğrenilmesine rağmen, şehrin arazisinde arkeoloji kazıları yapmadan, onun maddi medeniyet abidelerini incelemeyen, şehir hayatını öğrenmenin mümkün olmadığını görmekteyiz. Bu bakımdan Nahçıvan'ın çevresindeki meşhur Kültepe, Goşadize, Nazerabad, Köhne, Bayır (Eski Bayır), Karabağlar, Harabagılan, Kızılvenk v.s... yerleşim yerlerinde ve mimarlık abideleri üzerinde araştırma yapmakta büyük önem kazanmıştır. Bu sahada O. Habibullayev, İ. Azimbeyov, A. Elekberov, V. Sısoyev, A. Elesgerzade, A. Salamzade, V. Aliyev'in araştırmalarını kaydetmek lazımdır.³⁷

Nahçıvan şehri arazisinde MÖ. IV-III. binlere ait iskân merkezleri tespit edilememiştir. Fakat Nahçıvan çayı vadisinde bulunan Kültepe abideleri gösteriyor ki, Eneolit ve ilk Tunç devirlerinde, bu arazinin yüksek bir medeniyete sahip olarak tarım ve hayvancılıkla geçinen toplulukların yerleştiği bir bölge olarak kabul görmüştür. Son yıllarda yapılan çalışmalarda mezarlığın yakınında ve şehrin arazisinin birçok yerinde M.Ö. III-II. binlere ait yerleşim yerlerine ait kalıntılar bulunmuştur. Bu abideler doğruluyor ki, M.Ö. II. binin birinci yarısında Nahçıvan şehri gelişmiş bir şehir hüviyetindedir. Bilindiği üzere Yakın Doğu ile Zakavkazya'yı birleştiren en elverişli ticaret yollarından biri Nahçıvan'dan geçmektedir. Arkeolojik materyallerden görüldüğü gibi M.Ö. II. binlerde Yakın Doğu ülkeleri ile Nahçıvan arazisinde iktisadi-medeni

³⁵ Habibbeyli, "Nahçıvan'da İlim ve Medeniyet", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, s.73-74.

³⁶ Belli-Bahşaliev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.13.

³⁷ R.B. Göyüşov-R.A. Memmedov, "Nahçıvan Şehrinin Arkeoloji Gazıntıları", Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti, IX, Bakü, 1980, s.117.

ilişkiler çok büyük bir gelişme kaydetmişti. Bu ilişkiler yerli sanatkârların ayrı ayrı iş kollarının gelişmesine olumlu etki yapmıştır.³⁸

M.Ö. II. binlerde Nahçıvan topraklarındaki yerleşim merkezlerinden ve kurgan türü mezarlardan çıkarılan yüzlerce boya bezemeli çanak çömlek, Orta Tunç Çağı'nda diğer bölgelerdeki kültürlerin anlaşılması için bir anahtar görevini görmektedir. Bu yüzden Nahçıvan Bölgesi'nin M.Ö. II. bin yılına ait zengin ve kendine özgü boyalı çanak çömlek kültürü mevcuttur. Nahçıvan'da yapılan kazı çalışmalarının sonuçlarına göre, ilk kez Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkan boya bezemeli çanak çömlek geleneği, kısa bir süre içinde de ortadan kalkmıştır. İlginçtir ki, Nahçıvan topraklarında Erken Tunç Çağı'na ait höyüklerin kültür katlarında hiç rastlanılmayan boya bezemeli çanak çömlekler, Orta Tunç Çağı'nda yeniden, ancak bu sefer çok yaygın bir şekilde ortaya çıkmıştır.³⁹ M.Ö. IV. binlerden başlayarak Azerbaycan arazisinde yaşayan eski insanların sosyal, iktisadi ve siyasi hayatında önemli değişiklikler oluşmuştur. Tunçun meydana çıkması bu devrin medeni-tarihi gelişmesinde önemli bir rol oynamış, o döneme ait emek aletleri üretilmiştir. Tarım, hayvancılık ve sanatkârlığın muhtelif alanlarındaki gelişme, iktisat hayatının ve medeniyetin ilerlemesinde Tunç'un bulunmasıyla yakından ilgilidir. Arkeolojik kazılar neticesinde Tunç devrinde yaşayan insanların Yakındoğu ve Ön Asya milletleri ile medeni, iktisadi ilişkilerin kurulduğunu doğrulamaktadır.⁴⁰

2) Kür-Araz Medeniyeti

İnsanlık tarihinin M.Ö. IV-III. binlerde Kür-Araz nehirleri vadilerinde yaşamış Azerbaycan'ın ziraatla geçinen eski ahalisi, kendisine mahsus yüksek bir uygarlığın da temsilciliğini üstlenmişlerdi. Bu nesillerden hatıra kalmış maddi medeniyet abideleri tarih alanında "Kür-Araz Medeniyeti" adı ile meşhurdur. Arkeoloji araştırmaları neticesinde asıl vatanı Azerbaycan olan Kür-Araz Medeniyeti sadece, Kafkasya'da değil, aynı zamanda Ön Asya ülkelerinde geniş coğrafi arazilere de yayılmıştır.

M.Ö. III. binin ilk yarısında Köytepe'ye Kür-Araz Medeniyeti hâkim olmuştur. Köytepe üzerinde taştan hazırlanmış büyük hacimli hayvan figürleri vardır. Taştan yapılmış koç, at, deve figürlerinden ibaret abideler Nahçıvan'da, Kuzey Azerbaycan'ın küçük Kafkas dağlarında, geniş bir araziye yayılmıştır. Böyle totem abideler esasen orta asır (M.Ö. XIV-XVI) mezarlıklarda rastlanmaktadır. Bilindiği üzere, Köytepe abideleri Azerbaycan halkının çok eski tarihini, medeniyetini öğrenmek için çok kıymetli nadir bir kaynaktır.

³⁸ Aliyev, "Nahçıvan Şehrinin Yaranması Tarihine Dair, Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti, IX, s.22-24

³⁹ Belli-Bahşaliyev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.11-12.

⁴⁰ Abbas Kadir Seyidov, "Nahçıvan Tunç Devrinde" Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.13-14.

Köytepe'nin bazı materyallerinin sathi şekilde Anadolu (Karaz), Trialeti (Gürcistan) ve Güney Kafkasya'daki (Gültepe) abideleri ile benzerliği mevcuttur.⁴¹

Azerbaycan'da Kür-Araz medeniyeti adıyla bilinen ilk Tunç devrine ait arkeolojik buluntular da görülmüştür. Kür-Araz medeniyeti çok geniş bir alana yayılmış, bu medeniyete ait eserler Azerbaycan coğrafyasının yanı sıra Ermenistan ve Gürcistan arazisinde, Kuzey Kafkasya'da, Güney Azerbaycan'da, Doğu Anadolu'da, Suriye'de ve Filistin'de yayılmıştır. Uzun yıllar boyunca yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Nahçıvan arazisinde ilk Tunç devrine ait I. Kültepe, II. Kültepe, Ovçular Tepesi, Helec, Arapyengice, Mahta Pultepesi, Ağsal Bölgesi'nde önemli kalıntılar bulunmuştur. Kür-Araz Medeniyetine ait yerleşim yeri abidesi ilk defa Azerbaycan'ın tanınmış arkeoloğu O. H. Habibullayev tarafından I. Kültepe'de yapılan önemli kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılmıştır.⁴²

a) Harabe Gilan

İran sınırı yakınında yer alan Ordubad İlçesinde bulunan ören yerlerinden biri de, Harabe Gilan Kalesi ve kentidir. Ortaçağ'a ait olan Harabe Gilan ören yeri, oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Harabe Gilan yerleşim merkezi, nekropolü (mezar) ve göletleriyle birlikte tipik bir Ortaçağ kentini tüm özellikleriyle yansıtmaktadır.⁴³

Nahçıvan'ın eski tarihinin öğrenilmesi için yegâne kaynak arkeoloji abidelerdir. Araştırmalar gösteriyor ki Nahçıvan'ın tarihi Urmiye Gölü havzası ve iki nehir arasında (Mezopotamya) meydana gelen medeniyete ve kültüre bağlı olmuştur. Maddi kaynaklar M.Ö. IV. binlerde bölgedeki ahali Mezopotamya'dan Urmiye Havzasına, oradan ise Nahçıvan'a göç ettiğini ve burada yerleştiğini doğrulamaktadır. Azerbaycan arazisinde "Hocalı-Gedebey" arkeoloji medeniyetinin Nahçıvan'daki abideleri; Kültepe, Şahtahtı, Kolanı, Sandere, Paggıhlıg, Bayahmed, Karabulag, Zeyve vs. Son yıllarda yapılan araştırmalar gösteriyor ki, "Hocalı-Gedebey" medeniyeti, muhtelif etnik halklar tarafından yaratılmıştır. Hocalı-Gedebey medeniyetini yaratan milletler Kür-Araz medeniyetinin varisleridir.⁴⁴

⁴¹ Veli Aliyev, "Köytepe'de Kür-Araz Medeniyeti", Elm ve Hayat, 1-3, Bakü, 1992, s.11-14.

⁴² Seyidov, "Nahçıvan Tunç Devrinde", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, s.13-14.

⁴³ Belli-Sevin, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, s.37-39.

⁴⁴ B.B. Bahşaliyev, "Milattan evvel XI-VI Asırlarda Nahçıvanda Etnik-Medeni Prosesler", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.5-12.

b) Kültepe

Nahçıvan şehrinin 8 km kuzey doğusunda Nahçıvan nehrinin sol sahilinde "Kültepe" adlı eski bir yerleşim merkezinin bulunması, şüphesiz Nahçıvan ve çevresinde tarihin çok eski devirlerinde yerleşim merkezlerinin bulunduğu doğrulanmaktadır. Kültepe arkeolojik cihetten son derece ilginçtir. Şöyle ki, küçük bir sahada Neolitik devrinin sonlarından başlayarak Eneolitik, Tunç ve İlk Demir devirlerinin madeni tabakalarına rastlanmıştır. Kültepe bölgesi, tarım ve hayvancılığın gelişmesi için geniş ve verimli topraklara sahiptir. Kültepe'nin kuzeydoğusunda Zengezur dağları, güneybatısında Nahçıvan nehri bulunmaktadır. Uzun süre devam eden arkeolojik kazılar neticesinde, Kültepe'de Eneolit, Tunç ve İlk demir devirlerine ait 22 metre kalınlığında dört madeni tabaka olduğu belirlenmiştir. Madeni tabakalarının araştırılması ham topraktan başlayarak tepenin zirvesine doğru yapılmıştır. Birinci ve ikinci alt tabakalar kalınlık itibarıyla abidenin asıl tabakasını teşkil ederek, Eneolit ve İlk Tunç devirlerine ait zengin materyaller vermiştir. Kültepe'nin üçüncü ve dördüncü tabakaları eski Nahçıvan medeniyetinin geliştiği devirlere aittir. Bu tabakaların ortaya çıkarılması ile Zakavkazya Medeniyeti'nin kronolojik sıralaması da bilim dünyasına kazandırılmıştır. Kültepe'nin üçüncü tabakasının inşaat materyallerinin kalıntıları gösteriyor ki, Eneolit ve İlk Tunç devrinden farklı olarak, Orta ve Son Tunç Devirlerinde çok büyük bir gelişmenin olduğu görülmektedir. Kültepe binlerce yıllık tarihi devirleri kapladığından çok tabakalı eski yaşayış yeri olmakla Zakavkazya'da en nadir abide sayılmaktadır.⁴⁵

c) Kızılvenk

1895 yılında Nahçıvan şehrinin 18 km uzaklıktaki Tazekent'e 3 km mesafede bulunan "Kızılvenk" etrafındaki arkeolojik kazılar esnasında kutu kabirler içerisinde sade ve boyalı kaplar, altından yapılmış süs eşyaları, tunç silahlar, süsler ve diğer maddi medeniyet izleri bulunmuştur.

Kızılvenk'de açılan kabirler kuruluş itibarıyla Tunç devrine ait olduğu tesbit edilmiştir. Bu taş kutu kabirler M.Ö. XVII-XIV asırları kapsamaktadır. 1904 yılında Y.A. Lalayan bölgede yaptığı kazı çalışmaları ile şu bilgileri vermektedir. "Kızılvenk Medeniyeti" adı ile meşhur olan bu medeniyete ait abideler, daha sonra Nahçıvan arazisinin çoğu bölgelerinde bulunduğu için "Nahçıvan Medeniyeti" adı da verilmiştir. V. H. Aliyev araştırmaları neticesinde bu medeniyete "Boyalı Kaplar Medeniyeti" adını da vermiştir. Nahçıvan

⁴⁵ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.14-18; Belli-Bahşeliyev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.14; Veli Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arxeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, Bakü, 1975, s.50-52.

şehrinin 5-6 km güney doğusunda yerleşen Koşa Dize ve 12 km kuzeyinde yerleşen Nazarabad kentlerinde M. Ö. III. asıra ait küp kabirler bulunmuştur.⁴⁶

Kızılvenk bölgesi, Yakınoğu ülkeleri, bilhassa İran ile Nahçıvan'ı ve Zakavkazya'yı birleştiren eski ticaret yolu üzerinde yer almakta olup, stratejik açıdan önemli bir konuma sahiptir. Nahçıvan arazisi boyunca doğu-batı istikametinde uzanan geniş Aras sahili düzenliği burada bitmektedir. Aras nehri Kızılvenk'ten yaklaşık 100 metre mesafeli, onun güneyinden geçerek sarp ve geçilmez sert kayalarla kuşatılmış dar bir vadiye girmektedir.⁴⁷

d) Gemikaya

Gemikaya,⁴⁸ Ordubat bölgesinde Tivi ve Nasirvaz kentleri yakınlarında yerleşen yüksek dağ silsilesinden birinin efsanevi adıdır. Küçük Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi olan bu dağa yerli ahali tarafından "Kapıcık" adı verilmiştir. Dağın güney yamaçlarına dağılmış kayaların üzerleri sanki insan eli tarafından düzeltilmiştir. Kaya üstü resimler yüzeyi düzgün olan sert kayalar üzerinde resmedilmiştir. Şimdiye kadar Gemikaya'da deniz seviyesinden 3500-3700 metre yüksekliğinde "Karankuşa", "Nebi Yurdu" ve "Camışölen" adlı yaylalarda bin den fazla kaya üstü resmi kaydedilmiştir. Gemikaya'da insan, keçi, maral, köpek, öküz tasvirleri ve ayrı ayrı sembolik işaretlerden ibaret muhtelif mazmunlu resimler mevcuttur.

Gemikaya resimleri Nahçıvan'ın dağ etekleri ve Aras boyu düzenliklerinde yaşamış eski yerleşik tarım ve hayvancılıkla uğraşan tayfaların hayat tarzını aksettiren sanat eserleridir. Ordubat dağlarının yüksek zirvelerindeki zengin yaylalar, bu tayfaların yerleştikleri coğrafya olmuştur. Gemikaya resimleri Nahçıvan halkının eski hayat tarzını, medeniyetini, estetik ve dini görüşlerini öğrenmek için en değerli maddi kaynaklardır. Teknik ölçülerine ve kompozisyonuna göre bu resimler Gobustan, Abşeron, Kelbecer ve komşu Dağıstan, Ermenistan arazilerindeki Tunç devrine ait bazı kaya üstü resimlerle benzerlik gösterip, M.Ö. III-I binlere aittir. Gemikaya resimleri Nahçıvan'da yaşayan eski hayvancılıkla uğraşan tayfaların yaylalara çıkması ile ilgili olarak resmedilmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arxeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.50-52; David Marshall Lang, Armenia Cradle of Civilization, London, 1970, s.64-66; Veli Aliyev, Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti, Bakü, 1977, s.16-18; Belli-Bahşeliyev, Nahçıvan Orta ve Son Tunç Çağı, s.20.

⁴⁷ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arxeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.49-53; Aliyev, Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti, s.19-21.

⁴⁸ Veli Aliyev, Gemikaya Abideleri, Bakü, 1996, s.12-24.

⁴⁹ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arxeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.56-57.

Binlerce yıldan beri Nahçıvan ahalisinin iktisadi hayatında çok büyük önem arzeden Gemikaya yaylalarının arazisi, mukaddes bölge olarak kabul görmüş, hatta burada tabii mabetler meydana gelmiştir. İlkçağlarda dünyanın panteonlarından sayılan Gemikaya azametli, fantastik görünüşü ile insanları hayretler içinde bırakmaktadır.⁵⁰

e) Şahtahtı

Nahçıvan'ın en eski tarihi abidelerinin bir grubu Şahtahtı arazisindedir. Arkeoloji kazıları gösteriyor ki, M.Ö. II-I binlerde bu kentin arazisine yerleşmiş eski Nahçıvan ahalisi, asırlar boyu topraklarını terk etmeyerek bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Şahtahtı, Aras'ın sol sahilinde yerleşen en kalabalık eski yerleşme alanlarından biri olmuştur. Bunu şimdiki Şahtahtı kenti arazisinde mevcut olan Tunç devri yerleşim bölgesi doğrulamaktadır. Bilindiği üzere Nahçıvan'ın Aras boyu uzanan arazisi aslında düz bir ova olup, tuzlu, çorak ve kumsal topraklardır. Aras Nehri'ni takip ederek uzanan Büyüktuz ovası da bölgenin coğrafi özelliklerini yansıtmaktadır.⁵¹

Nahçıvan Şehrini 42 km kuzeybatısında ve Şerur İlçe sınırları içinde yer alan Şahtahtı yerleşim merkezi, nekropol ve kale olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Güneyde İran ve batısındaki Aras Irmağı ile geniş ve bereketli ovanın kuzeydoğusunda bulunan Şahtahtı oldukça stratejik bir konuma sahiptir. Yöre halkı burayı "Govur Kale" olarak da adlandırmaktadır.⁵² Govurkale, Şahtahtı şehrini kuzeyinde yüksek bir tepe üzerinde yerleşmektedir. Govurkale'nin batısından geçen geniş kuru çay vadisinin ağzı Aras nehrine, kaynağı ise Karabağlar kenti yakınlarındaki Küçük Kafkas dağ silsilelerine birleşmektedir. Govurkale'nin eski yerleşim alanı 6 hektarlık geniş bir alanı kapsamaktadır. Yerleşim alanının merkezi bölgesi bir hektara yakın olup, büyük taşlardan inşa edilmiş savunma duvarı ile çevrilmiştir.⁵³

f) Kazma Mağarası

Arkeolojik kazılar neticesinde bulunan Nahçıvan'ın en eski yerleşim yerlerinden biri de Şerur Bölgesi'nin Tenenem kentinden 3 km kuzeydoğusunda yerleşen ve Paleolitik devire ait olan "Kazma Mağarası" dır.⁵⁴

⁵⁰ Aliyev, "Nahçıvan Eramızdan Evvel", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, s.22.

⁵¹ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arkeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.61; Belli-Bahşaliyev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.18; Reşid Bey İsmaylov, Azerbaycan Tarihi, Red: Gıyaseddin Geybullayev, Bakü, 1993, s.36-37.

⁵² Belli-Bahşaliyev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.18-19.

⁵³ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arkeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.62.

⁵⁴ Aliyev, "Nahçıvan Eramızdan Evvel", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, s.22.

3) Urartular Dönemi

M.Ö. 1000'lerde Nahçıvan arazisi için asıl tehlike güçlü komşusu olan Urartu Devleti'nden gelmeye başlamıştır. Dış güçlere karşı savunma amacıyla Oğlankale, Çalhankale, Gazancı, Galacı, Şahtahtı gibi muhteşem kaleler inşa edilmiştir. Nahçıvan'ın bu devire ait tarihinin öğrenilmesinde Oğlankale bölgesinden çıkarılan arkeolojik materyaller önemli yer tutmaktadır. Söz konusu materyaller gösteriyor ki, M.Ö. IX-VIII asırlarda Nahçıvan'la Urartu arazisinde muayyen iktisadi-medeni münasebetler olmuştur.⁵⁵

M.Ö. VIII. asırda güçlü bir duruma gelen ve bu bölgede önemli rol oynamaya başlayan "Manna Devleti", Azerbaycan'ın en önemli merkezi olan Urmiye Gölü havzasında kurulmuştur. Ancak Manna ülkesi, kısa bir zaman sonra bir taraftan Batı İran'da yerleşmiş Medialılar, diğer taraftan da, aynı dönemde en güçlü devrini yaşayan Urartuların saldırılarına maruz kalmıştır.

M.Ö. IX-VI. yüzyıllar arasında güçlü bir devlet kurmuş olan Urartular dışa açılmanın ilk adımlarını Azerbaycan'a atmışlardır. Fırat'tan İran Azerbaycanı'na ve kuzeyde Çıldır Gölüne kadar olan yerlerde kitabeleri bulunan II. Sarduri (M.Ö. 764-735) devrinde Urartu Devleti coğrafi bakımdan da en geniş sahaya malik olmuştur. Manna'lara karşı seferlerini yoğunlaştıran II. Sarduri, M.Ö. 750 yılında onları yenilgiye uğratarak, Urmiye gölünün kuzeyi ile güney Azerbaycan'ın içlerine kadar sokuldu. I. Rusa'nın gayretleri ile Tebriz dâhil, Güney Azerbaycan'ın tamamı, Nahçıvan, Karadağ, Kotur, Hoy, Merend gibi birçok yerleşim merkezi Urartu hâkimiyeti altına alındı.⁵⁶

a) Urartular'da Tarım

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk sulama kanalı, gölet ve barajlar, M.Ö. I. bin yılının ilk yarısında Urartu Krallığı döneminde inşa edilmiştir. M.Ö. I. bin yılının başları, Doğu Anadolu Bölgesi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu zamana değin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların ekonomik yaşamında hayvan besiciliği ön planda iken, bundan sonra artık tarımın ön plana geçtiğine tanık olmaktayız. Urartu Kralları tarafından yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalı da, yapılan modern ve başarılı tarımın canlı kanıtını oluşturmaktadır. Bugüne kadar bulunan Urartu dönemine ait çok sayıdaki baraj, günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde ırmaklar üzerinde inşa edilen modern barajların ilk örneklerini yansıtmalarının yanı sıra, uygulanan ilginç inşa tekniğinin tarihsel gelişimini göstermesi açısından da çok büyük bir önem taşımaktadır.⁵⁷

⁵⁵ Bahşeliyev, "Milattan Evvel XI-VI Asırlarda Nahçıvanda Etnik-Medeni Prosesler", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, s.5-12.

⁵⁶ Ali İpek, Azerbaycan Tarihine Giriş, Ankara, 2007, s.41-42; Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992, s.30-32.

⁵⁷ Oktay Belli, Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, İstanbul, 1997, s.8.

M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu krallığı, sulamaya dayalı modern tarımı başlatan ilk uygarlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ni baraj, gölet ve sulama kanalları ile donatan Urartu Krallığı, Nahçıvan toprakları içinde de aynı sulama tesislerini kurarak, verimli topraklarda yapılan tarımın başarılı olmasını sağlamıştır. Bu bölgede 2800 yıl önce Urartu Krallığı'nın yaptırmış olduğu çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanallarıyla bölgeyi gerçek anlamda bir cennete çevirdiği bilinmektedir.⁵⁸

Urartu Krallığı'nın ulaştığı teknolojik gelişmenin temelinde madencilik endüstrisinde göstermiş olduğu ilerlemenin çok büyük bir etkisi olmuştur. Çünkü M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Urartu Krallığı, hem Anadolu, hem de Eski Ön Asya dünyasının en büyük madenci toplumdur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan gümüş, kurşun ve bakır madenleri, özellikle M.Ö. VIII-VI. yüzyıllar arasında, Urartu Krallığı tarafından yoğun olarak işletilmiştir.⁵⁹

4) Kimmerler ve İskit (Saka)'lerin Nahçıvan'a Yönelik Akınları

İlk Kimmer Göçleri, MÖ. 714'de Kafkas Geçitleri (Derbent ile Daryal'i)ni aşarak, Kür ve Aras boylarına yayılıp, Urartu Devleti'nin buradaki kuzey topraklarını işgal etmek suretiyle Urmiye Gölü güneyindeki bölgelere yayılarak yerleşmişlerdir. Kimmerler ile başa çıkamayan Urartu Kralı I. Ursa/Rusa, M.Ö. 713 yılında üzüntüsünden intihar etmişti.⁶⁰

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehrine kadar 40. ve 50. paraleller arasında yaklaşık 7000 km.'den fazla bir sahaya yayılmışlardır. Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adı Grek kaynaklarında "Skudai", "Skythai", Asur kaynaklarında "Aşguzai", Pers kaynaklarında "Saka", "Çkudra", Çin kaynaklarında ise "Sai" ve "Sai-wang" şeklinde geçmektedir. İskitler, doğudan batıya yöneldiklerinde Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar Denizi'nden Tuna Nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerler ile karşılaşmışlardır. İskitler, Kimmer ülkesine doğudan girdiklerinde, ülkenin doğu bölümünde bulunan Kimmerler ile ilk teması kurmuşlardır. İskitlerin önünden geri çekilen Kimmerler, önce Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, oradan da Kafkas yolunu seçerek, Kafkas geçitlerini aşmışlar ve Urartu topraklarına yayılmak suretiyle Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır. İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak

⁵⁸ Belli-Sevin, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, s.13.

⁵⁹ Belli, Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, s.9.

⁶⁰ Fahrettin Kurzioğlu, "Belgelerle Selçuklu Fethinden Önceleri Türklerin Armenia'da Yaşadığını Gösteren Kaynaklar, B'TTD, sayı:11, İstanbul, 1986, s.45; Ekrem Memiş, Eskiçağ'da Türkler, Konya, 2005, s.94-95.

Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı Geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a daha genel bir ifade ile Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başladılar. Lehmann-Haupt'un Winckler'e dayanarak verdiği bilgilere göre Kimmerler'in Urartular'ın Kuzeydoğu eyaletlerine, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda oturan İşkuzalar tarafından Mannalar'ın ülkesine saldırdıkları ve sonrasında başlayan göçün batı istikametinde olduğu kabul ediliyor⁶¹.

İskitler, (Sakalar) Kafkasya'daki Derbent Geçidini aşarak, Aras nehrinin aşağı çığırına inmek suretiyle Azerbaycan'da ki Aras nehri kıyılarına da yerleşmişlerdir.⁶² İskitler, Kimmerleri takiben Azerbaycan'a ve oradan da Anadolu'ya geçişleri ve asıl büyük kuvvetlerinin Kafkasya güneyine geçmesi takriben M.Ö. 665 yılına rastlamaktadır.⁶³

Coğrafi açıdan önemli bir konuma sahip olan Nahçıvan topraklarının batıya açılan en büyük kapısı, Aras Irmağı vadisidir. Doğuda Afganistan, Hindistan ve Kuzeybatı İran üzerinden gelen önemli bir ticaret yolu, Nahçıvan'da ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri kuzeyde Erivan üzerinden Kafkasya'ya, diğeri de batıda İğdir - Doğubayezıt - Ağrı - Erzurum - Bayburt üzerinden doğu dünyasının en büyük ticaret limanı olan Trabzon'a ulaşmaktadır. Bu ünlü yol eskiçağ'dan günümüze değin öneminden hiçbir şey kaybetmeden varlığını sürdürmektedir.⁶⁴

⁶¹ İlhami Durmuş, İskitler(Sakalar), Ankara,1993, s.25-30, 63-65.

⁶² Hans Wilhelm Haussig, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Çev: Müjdat Kayayerli, İstanbul, 2001, s.25; Ekrem Memiş, İskitlerin Tarihi, Konya, 2005, s.42-43.

⁶³ Zeki Velidi Togan, "Sakalar (V)", B'TTD, sayı:22, İstanbul, 1986, s.21.

⁶⁴ Belli-Bahşaliyev, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, s.11.

I. BÖLÜM SASANI, BIZANS VE İSLÂM DEVLETLERİ HÂKİMİYE TİNDE NAHÇIVAN

A) SÂSÂNİLER DÖNEMİNDE NAHÇIVAN

Sâsânilerin Azerbaycan ve Nahçıvan'da hâkimiyet kurma faaliyetleri hanedan kurucusu Erdeşir b. Babek'le başlamıştır. (224/226-241). Partların son kralı Ardovan'ı öldürerek, bu devletin yerine Sâsâni Devleti'ni kuran Erdeşir, kısa zamanda Mezopotamya, Media ve Güney Azerbaycanı (Atropatene)'da hâkimiyeti altına aldı. Erdeşir'in kendisine bağlı meliklere verdiği ünvanlar arasında, "Azerbazgan-Şah" da görülmektedir. Kuzeyde Kafkas dağlarından Hazar Denizi'ne ve Atropatene'ye kadar oluşturulan bu hakimiyet, I. Şapur zamanında (240-271) Sasani Devleti kurulmuştur.¹

El-Belâzuri, Fütûhu'l-Buldân adlı eserinde² Sasani Hükümdarı Nuşirvan, Bizanslıların elinde bulunan Ermeniye topraklarını fethettiğini, Dvin şehrini tamir ve tahkim ettirerek kale haline getirdiğini, ayrıca Neşevâ (Nahçıvan) şehrini inşa ettirdiğini yazmaktadır. Azerbaycan (Atropatene), Sasaniler'in hâkimiyetine geçtikten sonra, bağımsızlığını kaybederek bu imparatorluğun bir eyaleti durumuna geldi. Marağa (Afrâhruz), Tebriz ve Urmiye o tarihlerde Sasanilerin önemli merkezlerini oluşturuyordu.³

Ayrıca Hamdullah Kazvini de Nuzhetu'l-Kulûb adlı eserinde, Nahçıvan'ın IV. Yüzyılda, Sasani hâkimiyeti devrinde, dünyanın en güzel ve en tanınmış şehirlerinden biri olarak kabul edildiğini, belirtmektedir.⁴ M.S. III. Yüzyılda Sasanilerin eline geçen Nahçıvan bu dönemde Sasani Marzubânlarının (sınır valisi) bulunduğu kale şehri durumundaydı ve Sasaniler ile Roma İmparatorluğu arasında devam eden savaşların merkezinde bulunuyordu.⁵

Nahçıvan şehri ilk orta asırlar devrinde Sasani Hükümdarlarının gönderdikleri marzubanlar tarafından idare edilirdi. Sasani Hükümdarı I. Şapur öldükten sonra Sasanilerin Roma İmparatorluğu ile yaptığı savaş yeniden başladı ve 283 yılında Romalıların lehine yapılan anlaşma ile savaş sona erdi. Anlaşma ile Nahçıvan ve çevresindeki bazı şehirler Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi.⁶ 364-367 yıllarında Sasani Hükümdarı II. Şapur'un "Zakavkazya"ya yönelik seferi ile Nahçıvan Sasaniler tarafından işgal edildi. Sasaniler başta Nahçıvan olmak üzere işgal ettikleri şehirleri yakıp, yıkarak

büyük zayıat vermişlerdir. Ortaçağ kaynakları bu kanlı savaşların büyük felaketlerle neticelendiğini bildirmektedirler. Şehir ve kentlerin ahali zorla sürgün edilerek (zorunlu göçe tabi tutularak) topraklarından atılmışlardır. Sasaniler İran'a dönerken yanlarında işgal ettikleri şehirlerin insanlarını köle olarak götürmüşler, ayrıca bu bölgelerin zenginlikleri ve yerüstü kaynaklarını da zorla ele geçirmişlerdir. Kaynakların verdikleri bilgilere göre, II. Şapur'un istilâsı zamanı Nahçıvan'da 18 bin aile esir edilmiştir. Sasaniler işgal ettikleri bölgelerdeki esirleri Nahçıvan'a gönderiyorlardı.⁷

Sasani Devleti, III-VI. yüzyıllar arasında egemenlikleri altındaki Azerbaycan, Nahçıvan, Ermenistan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki yerli halkları zorunlu göçe tabi tutuyorlardı. Sasaniler İran kabilelerini egemenlikleri altındaki bölgelere göç ettirerek Avtohtanların (yerli halk) topraklarına yerleştiriyorlardı. Böyle bir iskân siyasetinin temel sebebi şunlardı:

- Nüfus bakımından İranlı olamayan bir bölgenin etnik yapısının değiştirilmesi,
- İran dilinin yayılması için gerekli çalışmaların yapılması ve yerel halka zorla Zerdüşt dinini kabul ettirmek,
- Hunların ve Bizanslıların saldırılarından yerli halktan bölgede savunma amacıyla yararlanmak,
- Yerli halktan vergi alarak Sasani Devleti'nin sınır bölgelerinde askeri savunma bölgeleri oluşturmaktır.⁸

Albaniya'nın bazı tarihlerde Sasaniler'in nüfusu altında olması, Nahçıvan'ın da Sasani canişinleri-marzubanları tarafından yönetilmesine zemin hazırladı. Sasani marzubanlarının ikametgâhı Dvin'den Nahçıvan'a taşındı. Nahçıvan Sasani hükümdarlarının askeri strateji merkezlerinden biri haline geldi. Burada Sasani askeri birlikleri bulunuyordu.⁹

380'li yıllarda Ermenistan üzerindeki egemenlik Arshakuni/Arsacid kraliyet ailesinden olan Arshak ve Khosrov kardeşler arasında münakaşa söz konusuydu. Bu tartışmadan yararlanan I. Theodosios ile Sasani Hükümdarı III. Şapur 387 yılında Ermenistan'ı iki kardeş arasında taksim etmek için bir toplantı düzenlediler. Kardeşlerden II. Arshak Roma himayesinde Doğu Ermenistan'ı (Dvin ve Nahçıvan da Doğu Ermenistan sınırları içinde idi.) aldı. Ermenistan'daki bu bölünme ülkede huzursuzluğu iyice artırmıştı. Arshak'ın

¹ İpek, Azerbaycan Tarihi'ne Giriş, s.53.

² el-Belâzûrî, Fütûhu'l-Buldân, Thk: Abdullah Enis et-Tabbâ, Beyrut, 1407/1987, s.274

³ İpek, Azerbaycan Tarihi'ne Giriş, s.53.

⁴ Hamdullâh Müstevfi Kazvini, Nuzhetu'l-Kulûb, Tahran, 1336, s.102.

⁵ Karamanlı, "Nahçıvan", TDVİA, XXXII, s.294.

⁶ L.N. Gumilev, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev: Ahsen Batur, İstanbul, 2000, s.144.

⁷ M. Vahan Kurkjian, A History of Armenia, New York, 1958, s.130; Manuel Sarkisyanz A Modern History of Transcaucasian Armenia, Ketsch, 1975, s.9; M.N. Bogolubov-T.S. İvanov, İstoriya İrana, Moskova, 1977, s.112; Yegişe, O Vardane i Voyne Armyanskoy, Çev: İ.A. Orbeli, Erivan, 1971, s.6-7.

⁸ Rauf A. Hüseyinov, "Azerbaycan'daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri" XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990, II, Ankara, 1994, s.557.

⁹ Memmedova, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarih-i Coğrafyası, s.175.

krallığı sadece ülkenin kuzeybatı bölümünden ibaretti. Aslan payı Khosrov'a (Hüsrev) düşmüştür.¹⁰

387 yılında Sasanilerle Roma İmparatorluğu arasında yapılan bu barış anlaşmasına göre, Nahçıvan şehrinin arazisi de Sasanilere bırakılmıştır.¹¹

Nahçıvan'ın IV. asırdaki siyasi ve iktisadi durumu hakkında Favstos Buzandatsi şu bilgileri vermektedir. Bu tarihlerde Sasaniler Vagarşapat, Yervandaşat, Zarehavan, Zarişat gibi şehirleri işgal ederek, ahalisi ile birlikte Sasanilerin ordugâhı olan Nahçıvan şehrine getirdiler. Sasaniler Nahçıvan'ı da işgal ederek; şehirde çok büyük oranda yıkıntıya sebep oldular.¹²

Bilindiği üzere Sasaniler, izledikleri devlet siyaseti gereğince, imparatorluğun bünyesinde yer alan halkların siyasi bağımsızlıklarına son vermişlerdi. Bunun için Sasani hükümdarları, kendilerine tabi olan ülkelere marzubanlar tayin etmişler ve bu marzubanlar tayin oldukları ülkelerde güvenlik, adliye ve askeri yönetimi ellerinde bulundurmuşlardır. Azerbaycan, Sasani İmparatorluğu'nun bünyesinde yer aldığına göre, toprak sahipliği, topraktan istifade, vergi sistemi v.s. ülkenin diğer bölgelerde olduğu gibi Sasaniler'in emperyalist siyasetlerinin baskısına maruz kalmışlardı.¹³

Arap kaynakları, Nahçıvan şehrinin kurulmasını İran Şahı I. Hosrov (531-579)'un adıyla alakalandırmaktadırlar. VI-VII. asırlarda Nahçıvan'da Zerbhane (darbhane)'nin olduğu ve I. Khosrov adına sikkeler basıldığından bahsetmektedirler. VI. asrın I. yarısında Nahçıvan da Sasaniler'e ait Zerbhane bulunmakta idi. Nahçıvan'daki zerbhane, Azerbaycan'ın en eski zerbhanelerinden biri idi. Tarihçi - nüvizmat Y.A. Pahomov'un fikrinde, Sasani hükümdarları adına kesilmiş "nahç" işaretli gümüş dirhemler, Nahçıvan zerbhanesine ait olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴ Bundan dolayı Nahçıvan Vaspuragan (Van Bölgesi)'in bünyesinde Kuzey Kafkas Kustakı (Kuzey Valiliği)'na dâhil bir şehir idi.¹⁵

¹⁰ Robert H. Hewsen, "Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk" Armenia Karin/Erzerum, Editör: Richard G. Hovannissian, California, 2003, s.34-36; Nicholas Adontz, Armenia in The Period of Justinian, çev: Nina G. Garsioan, Lizbon, 1970, s.25; Sirarpie Der Nersesian, Byzantine and Armenian Studies, I, Lizbon, 1973, s. 292; B.E. Budakov-G.E. Geybullayev, Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügati, Bakü, 1998, s.35; YA. A. Manandyan, Kratkiy İstoriı Drevney Armenii, Moskova, 1943, s.21

¹¹ Rauf Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, Bakü, 1977, s.29-30; M.N. Bogolov – T.S. İvanov, İstoriya İrana, Moskova, 1977, s.112.

¹² Memmedova, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, s.101-102; Yegişe, O Vardane İ Voynye Armyanskoy, Çev: İ.A. Orbeli, Erivan, 1971, s.6; Vladimir Grigorevich Lukonin, Temeddon-i İrân-i Sasani, Çev: İnâyetollâh Rızâ, Tahran, 1994, s.200-246.

¹³ Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, Bakü, 1989, s.60-61.

¹⁴ "Nahçıvan", Nahçıvan Ansiklopediyası, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, s.339.

¹⁵ Memmedova, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, s.103

Stepannos Orbelyan'ın kaybettiği gibi, Nahçıvan ve Gohtan I. asırdan VI. asıra kadar Sunik'in sınırları içinde yer almış ve Alban vilayetlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Nahçıvan 591 yılında yapılan anlaşmaya göre Vaspuragan'ın sınırları içinde siyasi yönden Sunik'le birlikte Sasanilere tabi olmuşlardır. Bu durum ise Sasanilerin genel siyaseti ile ilgili olarak Ermenistan, İberiya (Gürcistan), Albaniya ve Atropatena ile beraber Vaspuragan ve Sunik'in de dâhil olduğu Kuzey Kustak Valiliği'nin kurulmasına vesile olmuştur.¹⁶

VII. asırda Arap kaynaklarında Azerbaycan şehirleri ve bu şehirlerden biri olan Nahçıvan hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Nahçıvan, doğu-batı ve kuzey ülkelerine giden ticaret yollarının üstünde yer alması, Sasani Devleti'nin valiliklerinden biri olması (Canişin) ve Sasani ordusunun askeri karargâhı olarak siyasi, iktisadi ve askeri açıdan önemli bir konuma sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Dâhili çekişmeler ve kaybedilen savaşlar neticesinde Sasani İmparatorluğu, Arap ordularının da baskısı karşısında parçalanmaya başlamıştır. Sebeos, eserinde bu konuda şunları yazmıştır: "O tarihlerde Sasani İmparatorluğu bölünüyordu ve ordusu üç yere parçalanmıştı."

Dönemin Sasani hükümdarı III. Yezdigerd, imparatorluğun başkenti Ktesifon (Medain)'u kuşatan Arap ordularına karşı Rüstem'in kumandanlığı ile Azerbaycan'dan 80 bin kişilik bir ordu gönderdi. Sasani hükümdarının hâkimiyeti altındaki ülkelerin, yani Arran ve Ermenistan'ın orduları da Rüstem'in kumandanlığı altında idi. Lakin Araplar Rüstem'in ordusunu büyük bir mağlubiyete uğrattılar. Rüstem, Ermenilerin kumandanı Muşeg Mamikonyan ve Sunik Kralı Grigori bu savaşta öldüler.¹⁸

Yüzyıllarca devam eden Bizans-Sasani savaşları her iki devleti de zayıflatarak bölgede Arapların hâkimiyetini perçinlemelerine sebep olmuştur. Mağlup olan Sasani hakimiyeti altındaki İran'da bir taraftan Arap ordularının akınları diğer taraftan ülkede içe dönük iktidar mücadeleleri devletin yıkılış sürecine ivme kazandırmıştır.

¹⁶ Memmedova, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, s.101-102; Nicholas Adontz, Etudes Armeno-Byzantines, Lizbon, 1965, s.130; Kurkjian, History of Armenia, s.142; Sarkisyan, A Modern of Transcaucasian Armenia, s.9; V.V. Mavrodin, SSSİ Tarihi, I, Bakü, 1985, s.49.

¹⁷ Z. M. Bünyadov-Y.B. Yusifov, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994, s.238.

¹⁸ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s.71-72.

B) BİZANS İMPARATORLUĞU VE NAHÇIVAN

Bizans tarihi öncelikle, sadece Roma tarihinin yeni bir devresi ve Bizans Devleti eski İmparatorluk'un sadece bir devamıdır. Bizans bilindiği gibi, bizim Bizanslı dediğimiz kişilerin bilmedikleri, daha sonraki devrin bir terimidir. Bunlar kendilerini her zaman Romalı olarak adlandırmış, imparatorlarını Roma hükümdarları, eski Roma Caesar'larının halef ve mirasçıları saymışlardır. Devletleri yaşadığı sürece Roma adı onları büyülemiş ve Roma devlet geleneği onların siyasi düşünce ve iradelerine sonuna kadar hâkim olmuştur. Etnik bakımından mütecanis olmayan imparatorluk Roma devlet düşüncesi sayesinde bir arada tutulmuş ve çevresine karşı tutumu Roma'nın evrensellik düşüncesine uygun olarak saptanmıştır. Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı sıfatıyla, Bizans bütün dünya üzerinde yegâne imparatorluk olmak istemiştir. Bizans izlediği siyasetle bütün ülkelerin üzerinde egemenlik iddiasını sürdürmüştür.¹⁹

Bizans İmparatorluğu için, İran Sasani Devleti yerini aldığı Part devletinden çok daha tehlikeli bir düşmandı. Nasıl Bizans İmparatorları kendilerini Roma sezarlarının varisi sayıyorlarsa, Sasani Hükümdarları da kendilerini eski Ahamenidler'in halefleri addediyorlar ve bir zamanlar İran İmparatorluğuna ait olan bütün topraklar üzerinde hak iddia ediyorlardı. Daha Bizans öncesi devirde, III. yüzyıl ortalarından beri ve bütün erken Bizans devri boyunca İran tehlikesi imparatorluğun başı üzerinde bir tehdit unsuru olarak durmaktaydı. İran şahıslarının izlediği siyaset Bizans'a karşı tamamen düşmanca olmuş, bu siyaset devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.²⁰

Theodosios I zamanından (379-395) beri Ermenistan'ın bir parçası Bizans'ın, büyük bir kısmı ise Sasaniler'in yüksek hakimiyeti altında bulunuyordu. Bizans İran'da takibata uğrayan Hıristiyanlar için müdahalede bulunduğu gibi, komşu Hıristiyan Ermeni milletinin milli-dini bilincinin güçlenmesine de destek oluyordu. Bu durum iki büyük devletin çatışmasına sebep oldu. Ancak Savaş herhangi bir sınır değişikliği getirmedi ve 422 yılında, yüz sene sürmek üzere, aslında yirmi yıl bile devam edemeyen bir barış anlaşması yapıldı.²¹

Bizans İmparatorluğu, batıdaki devletlerle yaptığı savaşlar yüzünden, devletin Sasanilere karşı savunma gücü kötürümleşmişti. Daha Bizans İmparatoru Anastasios I. Devrinde (491-518) Martyropolis (Meyyafarikin, bugünkü Silvan), Theodosiopolis (Erzurum), Amida (Diyarbakır) ve Nisibis (Nusaybin) geçici olarak İranlılar'ın eline geçmişti. 532 yılında Justinianos I. (527-565) Sasani Hükümdarı Husrev I. Anuşirvan (531-579) ile "ebedi" bir

¹⁹ Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1991, s.25-26.

²⁰ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s.40.

²¹ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s.52.

barış anlaşması yapmış ve Sasanilere haraç ödemek suretiyle, iki ülke arasında savaş dönemi sona ermişti.²²

571'de Ermeniler isyan edince Justinios II. (565-578), Hazar Türkleri'nin desteğini sağladıktan sonra, 562'de İran'la imzalanan barış anlaşmasını bozarak ordusunu Kafkaslar'a gönderdi. Bizans'la İran arasındaki çatışmalar 591'e kadar devam etti ve bu süre zarfında Bizans, Ermenistan ve Kartli'nin büyük kesimini elinde tuttu.²³

Bizans İmparatoru Mavrikios (582-602) devrinde, Sasanilere karşı verilen mücadele bütün şiddetiyle devam etmiştir. İmparator Mavrikios'un gösterdiği olağanüstü mücadele ve İran'daki iç karışıklıklar, Bizans için uygun kesin bir sonuç elde etmesine kadar devam etti. Mavrikios'un desteğiyle genç Husrev II. Perviz İran tahtına sahip oldu ve Bizanslılarla Sasaniler arasında 591 tarihinde bir barış anlaşması yapıldı. 591 tarihli barış anlaşmasına göre, Dvin, Makoy, Urmiah ve Mokh'da Sasanilere dâhil olmak üzere iki devlet arasındaki sınır, Tiflis ile Dara arasında bir çizgi haline getirilmişti. Ermenistan ve Gürcistan'ın büyük bir kısmı Bizans'a Dvin, Nahçıvan, Karabağ ve Van bölgeleri de Sasanilere bırakılmıştı. 591 tarihli anlaşma ile Ermeni toprakları Aras Vadisi sınır olmak üzere, Bizans ve Sasaniler arasında bölüşülmüştür.²⁴ Bu arada 591 yılında Nahçıvan üzerinden Kür'e sefer düzenleyen bir Bizans-İran ordusu tarafından Ermeni asileri cezalandırmak suretiyle harekete geçmişler ve bu müttefik ordu Ermenilerden Kurulu birlikleri mağlup etmişlerdir.²⁵

623 yılına kadar devam eden Bizans-Sasani mücadelesinde, üstünlük Sasaniler'de idi. 610 yılında Bizans İmparatoru olan Heraklius, Sasani Hükümdarı II. Khosrov'e barış teklif etti. Fakat Heraklios'un barış teklifini Khosrov geri çevirdi. Bunun üzerine Bizans İmparatoru kalabalık bir ordu ile Kolhida ve İberiya'dan (Gürcistan) geçerek İran üzerine bir sefer düzenledi.²⁶

İranlıların başarıları 623 yılına kadar devam etti. Heraklios'un Sâsani Hükümdarı II.Khosrov'e barış teklifinde bulunmasına karşılık, Sasani Hükümdarı imparatora Hıristiyan inancı hakkında yazılabilecek en ağır ve iğneleyici hakaret içeren ifadelerle dolu bir mektup gönderdi. Bunun üzerine İmparator Heraklios kalabalık bir ordu ile dolambaçlı yolları takip ederek Kolhida ve İberia(Gürcistan)'dan geçerek İran üzerine yürüdü. Bizans ordusu

²² Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s.65-66.

²³ M.I. Artamanov, Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar, İstanbul, 2004, s.170.

²⁴ Propyläen Welt Geschichte, Das Mittelalter Bis zum Ausgang Der Stauffer, 400-1250, III, Yay: Goetz, Berlin, 1932, s.166; Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s.73; M.V. Levçenko, Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi, Çev: Maide Selen, İstanbul, 1999, s.105-106; Nicholas Adontz, Etudes Armeno-Byzantines, Lizbon, 1965, s.130; Kurkjian, A History of Armenia, s.142

²⁵ Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s.28-29.

²⁶ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s.44

Dvin'i ele geçirdi, Azerbaycan topraklarına girdi ve Nahçıvan'ı işgal ettikten sonra Aras'ı geçti. Ermenistan şehirlerini birer birer aldıktan sonra, Ganzak (Gence) üzerine yürüdü. Bizans orduları ile Sasani orduları arasında Ermenistan arazisinde vukubulan savaş Bizanslıların zaferi ile sonuçlandı. Sasani Kumandanı Şahrbaraz büyük bir mağlubiyete uğradı.²⁷ Yapılan bütün savaşlar Bizanslıların zaferi ile sonuçlandı. Bu savaşlar Bizans askeri gücünü azaltmasına rağmen, ordu Nahçıvan önlerine kadar ulaştı. Nahçıvan'ın yerli halkı Sasani yönetiminden memnun olmadığından Bizans ordusunu büyük bir coşku ile karşıladı.²⁸

623 yılındaki İran seferinde Azerbaycan toprakları üzerinde ilerleyen Bizans ordusu, Nahçıvan'ı da işgal ettikten sonra Güney Azerbaycan'ın başkenti Kazak'ı ele geçirdi ve ateşperestlerin bu şehirdeki büyük mabedi Bizanslılar tarafından imha edildi. Bu sefer sonrası Bizans İmparatoru Herakleios, çok sayıda esir ve ganimet elde ettikten sonra, kışlamak üzere ordusu ile birlikte Arran'a geldi.²⁹

VII. yüzyıl başlarında Bizans İmparatoru Heraklius, Sasani Devleti'ni yok olmanın eşiğine getirdi. Bu savaşta Heraklius'un en güçlü bağlaştığı Kartli'lerdi. Heraklius'a yardım eden diğer bir devlet de Hazarlar'dı. Hazarlar'da büyük bir ordu ile Bizans'ın yardımına koşmuşlardı.³⁰

623 yılındaki Bizans saldırılarının şokunu atan Sasani Şahı, kuvvetlerini toplayarak Herakleios ordusunu mağlup etti. Nahçıvan yeniden Sasaniler tarafından ele geçirilmiştir. Böylelikle Bizans ordusu kuzeye Albania'ya doğru çekilmek zorunda kalmıştır.³¹

²⁷ Bünyadov, VII-IX Asırlarda Azerbaycan, s.44-45; Şahin Uçar, Arapların Anadolu Seferleri (640-750), Erzurum,1982, (Basılmamış Doktora Tezi), Aydın Taneri, Türkler, Bizanslılar, Ermeniler, Ankara, 984, s.289; Georg Amicba, Ortaçağ'da Abhazlar, Lazlar, Çev: Hayri Ersoy, İstanbul, 1993, s.92; David Marshall Lang, Armenia Cradle of Civilization, London, 1970, s.173; W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1963,s.96; Levçenko, Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi, s.111; Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s.95; Bünyadov-Yusifov, Azerbaycan Tarihi, s.236; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1952, s.205; G. Ahmedov-S. Onullahi, Gence'nin Kadim ve Orta Asırlar Tarihi, Gence (Tarihi Oçerk), Bakü, 1994, s.8; Rene Grousset, Histoire De I' Armenia, Paris, 1947, s.273-274.

²⁸ Sebeos, Sebeos History, Trans: Robert Bedrosian, New York, 1985, s.35.

²⁹ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s.44-45; Auguste Baily, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev: Haluk Şaman, İstanbul, 2006, s.88; Paul Lemerle, Bizans Tarihi, Çev: Galip Üstün, İstanbul, 2004, s.72-73; Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, Çev: Yavuz Alagon, İstanbul, 1997, s.32; Walter E. Kaegi, Bizans ve İlk İslâm Fetihleri, Çev: Mehmet Özay, İstanbul, 2000, s.233; Sebeos, Sebeos History, s.41-42.

³⁰ Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşa (İvane Cavahişvili), Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla Kadar) Çev: Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 2000, s.111.

³¹ Artamonov, Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar, s.194; Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.33.

Aynı yıllarda İstanbul Avarlar ve İranlılar'ın beraberce yaptıkları kuşatmayı (626)³² zorlu bir direnme ile atlatabildi. 629'da savaş sona erdiğinde İmparatorluk İran ve Avar tehdidinden tamamen kurtulmuş bulunuyordu.³³

VII. yüzyılın başlarında kurtarıcı olarak ortaya çıkan Herakleios imparatorluğu yepyeni temeller üzerine yeni baştan kuran, idari ve askeri reformları gerçekleştirmiştir. Bu reformların en önemlisi "Thema Sistemi" sistemi adı verilen devlet reformu idi. Herakleios Anadolu'da elinde kalmış olan sahaları büyük askeri, idari muntikalara ayırarak yönetimini "stratege" adlı büyük askeri kumandanlara verdi. Onların yanında her vilayetin sivil işlerine bakan bir "proconsul" bulunuyordu. Bu yeni themaların eski muhtelif vilayetleri içine alması bunların askeri karakterini gösteriyordu. Thema sisteminin sosyal temelini ise, "stratitot"denilen askerlik hizmetiyle yükümlü hür köylüler oluşturmaktaydı. Aslında thema sürekli olarak belli bir yerde bulunan askeri garnizona verilen addı. Görevi bulunduğu toprakları savunmaktı.³⁴

Bizans İmparatoru Konstans II (641-668) zamanında Arap orduları Nahçıvan'ı ele geçirmek amacıyla Dvin (Araplar bu şehre Debil demektedir) üzerinden Nahçıvan önlerine geldiler ve ticaret yolları üzerinde yer alan bu şehri fethederek Emevi hakimiyeti altına almışlardır.³⁵

698 yılında Bizans-Ermeni müttefik orduları Arapları Dvin (Debil)'de kuşatıp büyük bir bozguna uğrattılar. İbn Asam el Kûfi hadiseyi şöyle izah etmektedir. Mağlubiyeti haber alan Muhammed İbn Mervan Müslümanların başına gelenden çok kederlendi. Birliklerini çağırarak kırk bin kişilik ordusuyla harekete geçti. Askerleriyle Ermenistan'ın iç bölgelerine varınca önüne Bizans ve Ermenilerden oluşan kalabalık bir ordu çıktı. Muhammed İbn Mervan, karşısına çıkan düşman ordularının kalabalık oluşuna bakmayarak, onlarla amansız bir mücadeleye girişti. Allahu Teala'nın yardımı ile Bizans-Ermeni

³² İstanbul Kuşatması: 626 yılında İstanbul, Herakleios'un her zaman çekindiği ve Avar Kağanına verdiği küçük düşürücü tavizlerle önlemeye çalıştığı, İranlılar ve Avarlar tarafından iki cepheli bir saldırıya uğramak tehlikesine gerçekten maruz kaldı. Büyük bir ordunun başında olduğu halde, Şahrbaraz, Anadolu'yu katederek Khalkedon (Kadıköy)'ü işgal edip Boğaziçi sahillerinde karargâh kurdu. Bundan kısa bir zaman sonra Avar Kağanı kalabalık bir ordu ile İstanbul önünde görünüp şehri karadan ve denizden kuşattı. Fakat Bizans ordusu hem karada ve hem de denizde İran-Avar müttefik ordularına karşı üstünlük sağladı. Böylelikle Bizans ordusu, müttefik orduyu İstanbul önlerinde ağır bir yenilgiye uğrattı.(bkz: Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s.95-96; M.V. Levçenko, Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi, Çev: Galip Üstün, İstanbul, 2004, s.73; A.A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943, s.251-252).

³³ Işın Demirkent, "Bizans" TDVİA, VI, İstanbul, 1992, s.233.

³⁴ İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara, 1996, s.33.

³⁵ Sebeos, Sebeos History, s.53-57.

müttefik orduları mağlup edildi. Müslüman orduları savaş sonrası büyük bir zafer elde ettiler. Hıristiyanların mallarını ve ülkelerini zapt ettiler.³⁶

Selçuklu fethinden önce, Anadolu'nun doğusunda Bizans'a tabi iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlardan birisi Ani'yi hakimiyeti altında bulunduran Bagrat Krallığı, diğeri ise Van gölünün doğusundaki Vaspuragan topraklarına hakim olan, Arzruni prensliği idi. Basileios II. zamanında Şeddadilerin hakimiyeti, altında bulunan Nahçıvan Arzruni Prensliği ile komşu konumunda idi.³⁷

999 yılında Bizans İmparatoru II. Basileios'un(976-1025)Doğu Anadolu ve Kafkasya seferi esnasında, Bizans'a komşu olan küçük İslâm Devletlerinden Şeddadiler Hanedanı'nın elinde bulunan Gence, Nahçıvan, Berde, Beylakan gibi başlıca mühim şehirleri ihtiva eden Arran Hükümetleri, Bizans İmparatorlarına vergi vermek suretiyle varlıklarını kurtarabilmişlerdir.³⁸

Bizans İmparatoru Basileios II.'nin hâkimiyetinin son yıllarında Türkmenlerin Van Gölü havzasında bulunan Ermeni Vaspuragan Krallığına taarruzunu müteakip, kral Senekerim Arzruni memleketini Bizans İmparatorluğuna terk etmişti.³⁹ Bunun üzerine krallığın ismi ile yeni bir thema vücuda getirildi. Bu suretle İmparatorluğun hududu Van Gölü'nün güneyine, Dvin ve Nahçıvan'a kadar uzanmıştır.⁴⁰ Bizans Basileios II. zamanında izlediği devlet siyaseti ile Doğu Anadolu ve Kafkasya'da azınlık bir halk olarak yaşayan Ermenileri topraklarından zorla İç Anadolu ve Toroslar bölgesine göç ettirmiştir. Ermenilerden boşalan şehirleri Bizans askeri garnizonları haline getirmiştir. Şüphesiz Basileios II.'nin izlediği bu siyaseti, Ermenilerin bölgedeki varlıklarının Bizans Devleti için bir tehdit unsuru olarak görmesinden kaynaklanıyordu. XI. yüzyılın başlarında, bu bölgelerde dâhil olmak üzere Türklerin Anadolu'ya yönelik seferlerinde, Türk Ordularının askeri muhatabı artık Bizans orduları idi.

³⁶ Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s.287-288.

³⁷ Propylaen Welt Geschichte Das Mittelalter Bis Zum Ausgang Der Staufer, 400-1250, III, s. 182; Rafet İnanç, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", Türk Tarihinde Ermeniler, İzmir, 1983, s.67.

³⁸ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944, s.25.

³⁹ Grousset, Histoire De l'Arménie, s.564; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul, 1984, s.80-81; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını(1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s.271-272.

⁴⁰ Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1934,s.17.

C) İSLAM DEVLETLERİ HÂKİMİYETİNDE NAHÇIVAN

1) Nahçıvan'ın İslam Orduları Tarafından Fethi

İlk dört halife, fetihlerini Arabistan yarımadasının dışına taşıyarak, dünyayı fethetmeyi amaç edinmişlerdi. Yüzyıllardır din savaşları nedeniyle yorgun düşmüş, ama hala Yakınoğu'nun en güçlü iki devleti olan Bizanslılar ve Sasaniler Araplar'a direnecek güçte değillerdi. Yermuk Savaşı'nı kaybeden Bizanslılar Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmışlardı. Sasaniler ise Kadisiya ve Nihavent savaşlarını kaybetmeleri üzerine İran'daki hâkimiyetleri sona ermiş, bunun sonucunda ise İran ve Azerbaycan toprakları Arap orduları tarafından fethedilmişti.⁴¹

Araplar yukarı Mezopotamya'daki Bizans ve Sasani topraklarını ele geçirince, Ermenistan onların zaferinin sonucuna maruz kalmakta gecikmedi. 640'dan 646'ya kadar neredeyse her yer Arap orduları tarafından istila edildi. Gevont'a ve onun izinden giden Asogig'e göre, ilk Arap akınları (639-640'a doğru) Koğtan (Sunik'te Culfa yöresi) ve Nahçıvan kazalarına yapıldı. Aras nehrini Culfa'daki geçitten aşan Arap öncü birlikleri bölgeyi tamamen işgal ettiler.⁴² 641 yılında Nihavend yakınlarındaki Arap-Sasani savaşı, Arapların zaferi ile sonuçlanmış ve bu mağlubiyet sonrası Sasani İmparatorluğu parçalanmıştır. Şüphesiz Sasanilerin parçalanması ve ülkede iç çatışmaların artması, İran topraklarının Arap orduları tarafından işgal edilmesini kolaylaştırmıştır.

Azerbaycan devlet adamları, Sasani İmparatorluğu'nun parçalanması ve merkezi hükümetin mevcut olmadığını dikkate alarak, Arap orduları ile anlaşma yaparak, ülke topraklarını ve ahalisini korumaya çalışmışlardır. Yapılan bu anlaşmaya göre bölgenin yerli ahalisi vergi karşılığında, şehirleri, şahsi mülkleri ve can güvenlikleri Araplar tarafından güvence altına alınacaktı.⁴³

645 yılında Arap kumandan Habib b. Mesleme, Dvin'i ele geçirerek şehir halkı ile bir barış anlaşması imzalamıştır. Kaynaklar Dvin'de bulunan Bizans ordusunun bir kısmı Neşava (Nahçıvan)ya çekilmiş, bunun üzerine Habib, Neşava üzerine hücum etmiş ve bu şehir halkı ile de bir barış anlaşması yapmıştır.⁴⁴

⁴¹ Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, Çev: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan, İstanbul, 2007, s. 153-154; Julius Wellhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, Çev: Fikret İşıltan, İstanbul, 1970, s. 84-87

⁴² Rene Grousset, Histoire De l'Arménie, Paris, 1947, s. 296; YA. A. Manandyan, Kratiky Obzor İstorii Drevney Armenii, Moskova, 1943, s. 27; Gıyaseddin Geybullayev, Garabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair, Bakü, 1990, s. 218.

⁴³ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s. 71.

⁴⁴ Z. M. Bünyadov, İstoriceskaya Geografiya Azerbaydjana, Bakü, 1987, s. 55-56; A. A. Vasilev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev: Arif Müfid Mansel, I, Ankara, 1943, s. 397-398; Gıyaseddin

Habib b. Mesleme ile Dvin Patriği arasında imzalanan Dvin Anlaşması'nın metni:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla”,

Bu kitap, Habib b. Mesleme'den Dvin halkı Hıristiyanlarına, Mecusilerine, Yahudilerine, hazır olanlarına ve olmayanlarına yazılmıştır. Ben sizlerin canlarına, mallarına, kiliselerinize, mabetlerinize ve şehrinizin surlarına eman verdim; sizler emniyettesiniz. Bize düşen cizye ve haracı ödemeye devam ettiğiniz sürece, sizlere verdiğimiz sözü tutmak ahde vefa göstermektir. Allah şahid oldu; şahid olarak Allah yeter. Habib b. Mesleme mühürlendi.⁴⁵

Debil (Dvin)'i kuşatan ve daha sonra fetheden Arap Kumandanı Habib b. Mesleme, Debil halkı ile yaptığı anlaşmaya göre, şehrin ahalisi mal, mülk, kilise, mabet, şehir surlarının korunması karşılığında Arapların siyasi hâkimiyetini tanımayı, can ve toprak vergilerini ödemeyi kabul etmişlerdir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Arap işgali zamani şehrin Rum ahalisi Neşave'ye doğru geri çekilmelerine rağmen, kısa bir süre sonra Habib b. Mesleme komutasındaki Arap orduları Nahçıvan'ı işgal etmişlerdir. Habib ile Nahçıvan Halkı arasında sulh anlaşması imzalanmıştı.⁴⁶

Habib b. Mesleme, Nahçıvan'ı işgal ettikten sonra, onun ahalisi ile anlaşma yaptı ve aşağıdaki fermanı verdi:

Bu ferman Habib b. Mesleme tarafından Neşava şehiri ahalisine, onun burada olan ve olmayan kâhinlerine ve Yahudilerine ona göre verilir ki, ben sizin emin-amanlığınızı ve emlakınızı, sizin kilise ve ibadethanelerinizi ve şehrinizin hisarlarını muhafaza altına alıyorum. Siz emin-amanlığınız ve biz sizinle bağladığımız mukaveleyi o vakte dek yerine getirmeyi taahhüt ediyoruz ki, siz özünüz ona emel edip cizye ve haraç veresiniz, en muteber zemin olan Allah özü buna zamanettir.

Ferman Habib b. Mesleme'nin mührü ile tasdik olunur.⁴⁷

Gevond'un yazdığına göre, Halifelik orduları “Midiya (Azerbaycan) ve Nahçıvan kentlerini yakıp yıktılar. Çok sayıda yerli halkı katlettiler. Halkın bir kısmını ise esir alıp, Gulfa Deresi ve Aras'ın diğer tarafına götürdüler”. Arapların yerli ahaliyi esir almaları, işgal kuvvetlerine karşı mukavemet

gösterildiğini doğrulamaktadır. Bu yüzden de Arap orduları kuzeye doğru ilerledikçe, güney bölgelerindeki tehlikenin ortadan kalkmasına çalışmışlardır.⁴⁸

Emevi Sülâlesinin kurucusu Halife I. Muaviye ile Himyeri Alimi Ubeyd b.Şerriye el-Cûrhumi arasında geçen sohbet esnasında Muaviye Ubeyd'e Azerbaycan hakkındaki fikirlerini sormuştur. Ubeyd b. Şerriye, Halife'ye Azerbaycan ile ilgili düşüncelerini şöyle açıklar: Azerbaycan Türk toprağıdır. Türkler oraya toplanarak birbirleriyle karışmış ve birleşmişlerdir.⁴⁹

2) Nahçıvan ve Çevresinde Arap-Ermeni Mücadelesi

Müslüman Arap orduları ilk defa Kadisiyye Savaşında (15/636-637) Ermenilerle karşılaştılar. Çünkü Kadisiyye savaşına hazırlık yapan Sasani ordularının başkomutanı Rustem'in komutasındaki orduda, Azerbaycanlı askeri birlikler de bulunmuşlardır. Sebeos'un Medialılar olarak kaydettiği Azerbaycan ordusu 80 bin kişiden oluşuyordu. Bu gücün içinde Muşel Mamikonian'ın komutasında 3 bin kişilik bir Ermeni ordusu da vardı. Bu savaşta, başkumandan Rustem ile beraber Azerbaycan ordusunun komutanı Muşel Mamikonian ve Siunik Knyazı Grigor da maktul düşmüşlerdi. Ermeni kaynaklarına göre, İslam orduları 636 ve 637 ile 639 yıllarından itibaren Ermeniyeye akın düzenlemeye başladılar.⁵⁰

İslam fetihleri başladığı zaman Ermeniler Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Ermeniler'in yaşadıkları bölgelere karşı Halife Ömer zamanında başlayan akınlar başarılı neticeler vermiş ve Emeviler'in ilk devrinde kesin olarak fethedilerek merkezi Dvin olmak üzere bir eyalet haline getirilmiştir. Buraya tayin edilen valiler daha ziyade vergilerin toplanmasıyla meşgul oluyorlardı. Eyaletin dâhili idaresi Ermeni asilzadelerin elinde bulunuyordu. Ermeniler'e geniş din hürriyeti de tanınmıştı. Valinin maiyetinde bir askeri birlik bulunuyor ve herhangi bir karışıklık anında derhal müdahale ediyordu.⁵¹

İslam Orduları 6 Ekim 640 tarihinde Ermeniyeye düzenledikleri ilk seferle başkent Dvin fethedilmiştir. Yine bu seferde, Müslümanlar'ın 18-19/639-640 yıllarında Gulfa (Julfah) reyonuna (Nahçıvan'la-Ordubat arası), Nahçıvan bölgesine kadar geldiklerine yer verilmektedir. Bazı Ermeni tarihçileri

b. Humameddin el-Hüseyni, Tarih-i Habibu's Siyer, I, Tahran, 1353, s. 500; Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1991, s. 103.

⁴⁵ el-Belâzuri Fütuhu'l-Büldan, Thk, Abdullah Enis et-Tabbâ, Beyrut, 1407-1987, s. 279.

⁴⁶ Naile Velihanlı, Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Bakü, 1993, s. 36; B. Hordadbeh, Kniga Putey i Stran, Çev: V. M. Beylis, Bakü, 1986, s. 48-51; Z. M. Bunyatov, İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana, Bakü, 1987, s. 56-57; Yakut el-Hamevi, Mu'cemu'l-buldan, V, Beyrut, 1399/1979, s. 287; Sebeos, Sebeos History, s. 53.

⁴⁷ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s.81-82.

⁴⁸ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s. 82.

⁴⁹ M. İ. Azerli, “IX. Asrın Arapdilli Menbeyi Kadim Azerbaycan Hakkında”, Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası'nın Maruzeleri, XXX, No:8, Bakü, 1974, s. 87; Mahmud İsmail, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1993, s. 98; T. Nusnuslu, “Nizami ve Azerbaycan Temrini,” Elm ve Hayat, Sayı: 8, Bakü, 1990, s. 24.

⁵⁰ Ali İpek, “İlk İslâmi Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri”, Düinden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Haz: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s.19.

⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s. 30.

Müslümanların bu esnada doğu Ermenileri komutanı Theodoros Rştuni ve Bizans komutanı Procope (Prokop) ordularıyla karşılaştıklarını kaydederek.

Bu iki komutan, Müslümanlara karşı saldırıya geçmek hususunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Müslümanlar, önce Theodoros, bunu müteakip de Procope ordularını ağır bir yenilgiye uğrattılar. Karargâhları dağıtılan Bizans ve Ermeni orduları çok sayıda zayıat ve esir vermişlerdi. Bu sırada Ermenilerin dağınık bir durumda, bağımsız bölge idarelerine ayrılmış olmaları (Nahararlar) dikkat çekmektedir. Bizans ve İran'da olduğu gibi burada da İslami fetihler için adeta bir zemin oluşmuştu.

İslam ordularının, Arran bölgesine geçişleri daha çok güney-batı istikametinden, Nahçıvan üzerinden olmuştur. Çünkü bir bakıma Arran'daki fetihler, Ermeniyeye fetihlerinin bir uzantısı mahiyetindedir. Abdurrahman b. Rabia komutasındaki 18 bin kişilik İslam ordusunun 640 tarihinde Taron (merkezi Muş), Pasinler ve Venant (merkezi Kars) bölgesindeki bir kısım yerleri haraca bağladıktan sonra karargâhına döndüğü kaydedilmektedir.⁵²

Doğu Ermeniyeye Genel Komutanı Theodoros Rştuni, 653 yılında Suriye Valisi Muaviye ile imzaladığı anlaşmanın şartları son derece önemlidir. Araplar Ermenilere, ne zaman talep ederlerse ordu yollamak suretiyle Bizans'a karşı Ermenileri koruma konusunda anlaşılabilir. Bu anlaşma ile Ermeniler doğrudan doğruya Araplar ve Bizans'ın kontrolünün dışında kalma özgürlüğüne sahip oluyorlardı. Karşılığında ise Müslümanlar ile bir ittifak halinde olmaları söz konusuydu ve elbette bu şartlar insan gücü ve stratejik özelliği de dâhil olmak üzere Ermenistan'ın Bizans'a ait olduğunu reddediyordu.⁵³

Theodoros Rştuni, Araplarla 653 yılında yaptığı ittifak anlaşmasıyla, Ermeniler bu tarihe kadar görmediği huzur, sükûn ve refahı Arap hâkimiyeti döneminde yaşadı. O bakımdan bazı Ermeni tarihçileri (Mateos, Sebeos ve Aristakes) İslam hâkimiyetinin sağladığı böylesi huzur dolu günleri kaydetmekten kendilerini alamamışlardır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Emevi hâkimiyeti döneminde en müreffeh ve zengin ülkelerin başında Azerbaycan, Ermenistan ve Arran gelmekte idi.⁵⁴

Ermenistan üzerinde hâkimiyet tesis etmek amacıyla Bizans ve Araplar arasında 657 yılında meydana gelen bu ilk mücadeleler, Müslümanların zaferiyle sonuçlandı.⁵⁵ Muaviye'nin Ermeniler üzerinde hâkimiyet kurmasının temel

⁵² İpek, "İlk İslâmi Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri", Düünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, s. 20-21.

⁵³ Kaegi, Bizans ve İlk İslam Fetihleri, s. 279-294; Şahin Uçar, Arapların Anadolu Seferleri (640-750), Erzurum, 1982, s. 38 (Basılmamış Doktora Tezi).

⁵⁴ V. Minorsky, Hudud al-Alam, London, 1937, s. 37.

⁵⁵ Kurkjian, A History of Armenia, s. 177; Kaegi, Bizans ve İlk İslam Fetihleri, s. 281; T. W. Arnold, İntişar-ı İslam Tarihi, Ankara, 1982, s. 210.

sebebi, Bizanslılar'ın mezhep farkı yüzünden Ermenileri tehcire (göçe), baskıya, şiddete maruz bırakmaları gibi bir düşmanca siyaset izlemeleridir. Bundan dolayı Ermeniler de Arap tabiiyetini kendi istekleri ile kabul etmişlerdir.⁵⁶

Hilâfette istikrarı sağlayarak, Bizans topraklarına yönelik fetihleri yeniden başlatan Halife Abdulmelik, kardeşi Muhammed b. Mervân'ı Ermeniyeye, el-Cezire ve Azerbaycan Valiliğine tayin etti (692-693). Ermeniyeye sınırında askeri yığınak yapan Muhammed b. Mervan, burada İslam dinini kabul etmiş olan yerli halkın da yardımıyla bölgeyi ele geçirdi. Ermeni tarihlerinde, Albania'dan geçen Muhammed b. Mervan, ordusunun Ermeniyeye'nin iç bölgelerine kadar ilerlediğini kaydederek. Bölgede Ermeni ve Rum ordularını da yenilgiye uğratan İslam ordusu komutanı Muhammed, ele geçirdiği esirleri, bilhassa Ermeni liderlerini beraberinde Nahçıvan'a götürdü. Bu durum daha önce bölgede Müslümanların büyük bir kıyımına maruz kaldıklarını hatıra getirmektedir (83/703).

Emevi ordularının, Ermeniyeye üzerine sefer düzenleme hazırlığında olduklarını öğrenen Ermeni kralları, aralarında birlik sağlayarak, büyük bir isyan hareketi başlattılar. Müslümanlar adına Arran, Ermeniyeye ve Gürcistan idaresini yürüten Smbat'la birlikte Theodoros Rştuni'nin ve yüksek tabakadan insanlar, yani Bagratuni ve Ardżruni aileleri buldukları beldeleri terk ederek, Bizans'a sığınmak hususunda aralarında anlaşılabilir.

Diğer taraftan durumun farkına varan 8 bin kişilik Nahçıvan İslam ordusu, bu müttefik gücü takibe koyuldu. Aras nehrini geçen Müslümanlar, Beylakan'ın bu nehre yakın Vardanakert kasabasında karşılaştılar. Kış mevsimi ve soğuk bir gündü. İslam ordusu kış şartlarına göre savaş hazırlığı yapmamıştı. Bu yüzden de burada yapılan savaşta İslam ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Müslüman ordusunun bir kısmı öldürülmüş veya Aras'ın derin sularında boğulmuşlardı. 8 bin kişilik İslam ordusundan ancak 300'ü sağ kalmış, bunlar da ölümle hayat arasında kendilerini zoraki Siuni'ye atabilmişlerdi. Bu dönem Siunik (Karabağ'ın güneyi) bölgesi kralı bulunan Susay'ın Müslümanları iyi karşılaması, onlara ikramda bulunması ve Smbat Bagratuni'ye teslim etmemesi dikkati çekmektedir. Bu kadarıyla da kalmayan Siuni Kralı Müslümanları Nahçıvan yakınında "Erendjak" (Elince) Kalesinde saklayarak daha sonra Halife Abdulmelik'e göndermişti.

Ermeni tarihçilerinin, "Ermenilerin Vardanakert Zaferi" dedikleri Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan bu hadiseden sonra, Muhammed b. Mervan, Halife Abdulmelik'in emriyle bölgeye güçlü bir intikam hamlesi düzenledi. Ancak Ermeni Derebeyleri (Nahararlar), Muhammed b. Mervan'ın öfkesini dindirmek ve zararını önlemek için Patrik III. İshak'ı araya koymayı ihmal etmediler. Fakat Patrik, Muhammed b. Mervân'ın yanına ulaşmadan

⁵⁶ Esat Uras, Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s. 72.

yolda ölmüştü. Bunun üzerine ordusuyla önce Gürcistan'ın Tayk⁵⁷ bölgesine kaçarak, Bizans İmparatorluğu'nun iltifatını gören Smbat, daha sonra Vanand (Kars) bölgesine geçti ise de burada da İslam ordusu komutanı Osman b. el-Velid b. Ukbe karşısında ağır bir yenilgiye uğrayarak, Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Bu hadise 705 yılında cereyan etmişti.

Bu gelişmeler sonunda Ermeniyeye, Gürcistan ve Arran'da İslam hâkimiyeti tam bir istikrara kavuşmuş, Kafkas toplumlari da bu yeni idareyi kabullenmek zorunda kalmışlardı.

724 yılında Emevi Halifesi Hışam zamanında Arap ordulari Ermenistan'ı tamamen hâkimiyetleri altına aldılar.⁵⁸ VIII. Asrın başlarında İran'dan Gürcü ülkelerine kadar olan bölgede hâkimiyet kurmuş bulunan Araplar, Erivan'a yakın bir mesafede bulunan ve bu tarihlerde Nahçıvan'ın da bağlı bulunduğu Dvin'de bir Arap daimi valiliği kurdular.⁵⁹

Sonuç olarak, Ermeniyeye'nin başkenti Dvin'in fethi ile (640/642) Müslüman Ermeni münasebetlerinde ilk sıcak temas sağlandı. Bunu müteakip Müslümanların bölgede sürdürdükleri fetih hareketleri ile Ermeniyeye, İslam hâkimiyetine alındı. Böylece canları, malları koruma altına alınan Ermeniler örf, adet, din ve her türlü yaşantılarında serbest bırakıldılar. Özellikle daha önce Bizans'ın ve Sasanilerin ağır vergi yükü altında inleyen Ermeni toplumu haraç ve cizye ödemelerinde Müslümanlardan büyük müsamaha gördü.⁶⁰

Araplardan önce bölgenin iki güçlü devleti olan Bizans ve Sasaniler'in zulmü altında kalan Ermeniler, Müslüman Arapları ve hükümetini kolaylıkla ve mukavemetsiz kabul ettiler. Zira Ortaçağ boyunca Bizans ve Sasaniler'in bağınazlık ve zulmünden usanan Ermeniler, Müslümanların bölgeye getirdiği şefkat, hoşgörü ve adalete sığındılar.⁶¹

3) İslam-Bizans Mücadelesi

VII. asrın ortalarında Nahçıvan'ı da içine alan Güney Kafkasya bölgesine tamamen Arap ordulari hâkimdi. Greksever cephenin doğal lideri Ermeni Muşeg Mamikonian bile Araplara itaat etmeye rıza gösterdi. Arakadzodın'daki

⁵⁷ Tayk-Taok Bölgesi: Ahıska'dan İspir'e, Bardız'dan Borçka'ya değin uzanan yerleri ve Çoruk boyunu içine alan bölgeye Sakaların "Tao" veya Taok boyuna göre Arsaklılar çağında "Tayk Eyaleti" adı verilmiştir. Eski Gürcü metinlerinde Taoklar Bölgesine Tao deniliyordu. Bundan Taok adının sonundaki "k" nun eski Türkçedeki "cemi eki" nden ibaret olduğu ve "Taok" un "Taolar" manasına geldiği anlaşılıyor; (Bkz: M. Fahrettin Kızıoğlu, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1953, s. 89-91).

⁵⁸ Adontz, Armenia in The Period of Justinian, s. 220-224.

⁵⁹ Öztürk, Özü'den Tuna'ya Kazaklar, s.120.

⁶⁰ İpek, "İlk İslami Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri", Düünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, s. 27-30.

⁶¹ Cihangir Zeynaloğlu, Muhteser Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992, s. 17; Memmedzade Mirza Bala, Ermeniler ve İran, Haz: Yavuz Ercan, Ankara, 1994, s. 17.

Aruc'a yerleşmiş olan Arap Komutanı Habib b. Mesleme feodal rekabetlere hakemlik ediyordu. Ancak çölün askeri, başlamakta olan Ermeni kışının sertliğine pek alışık değildi. Bizanslı komutan Maurianos bir karşı saldırı düzenlemek için bundan yararlandı ve başarılı oldu. Araplar tekrar Aras'ı geçtiler ve kışın sonuna kadar Pakrevant'taki Zarehavan'a çekildiler. Bizanslılar hiç güçlük çekmeden Dvin'i tekrar işgal ettiler. Sebeos onları şehri talan etmekten geri durmamakla suçladı. Maurianos daha sonra gidip Nahçıvan'ı kuşattı, ama ilkbaharda Arap ordusuna hazırlıksız yakalandı ve bir bozgun yaşadı. Bizans Komutanı bozgun üzerine Gürcistan'a doğru çekilmek zorunda kaldı. (654-655)⁶²

Arap ordularının kışlamak üzere Zarehavan'a doğru çekilmesini fırsat bilen Bizans ordulari Dvin kalesini alarak Nahçıvan'a doğru ilerlediler ve şehri ele geçirdiler. Mavrian hangi şartta olursa olsun Nahçıvan'a yönelik seferi olumlu olarak sonuçlandırmak ve buraya yerleşmek istiyordu. Lakin bir müddet sonra Arap ordulari Nahçıvan'da bulunan Bizans ordularını mağlup ederek, şehri yeniden ele geçirdiler. Nahçıvan'ı ele geçirmek amacıyla yapılan Arap-Bizans savaşları ve şehirdeki feodal çekişmeler, Nahçıvan'ın iktisadi ve medeni gelişmesine büyük zarar vermiştir.⁶³

Belazuri'nin bu konuda verdiği bilgiye göre, Abdulaziz b. Hatim, Halife I. Muaviye'nin (661-680) hâkimiyeti devrinde Nahçıvan, Berde ve Beylagan şehirleri yeniden inşa ettirilmiştir. Nahçıvan'ın Hâtim tarafından yeniden inşa edilmesine rağmen, Arap ordularının sık sık Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a sefer düzenlemesi, şüphesiz şehrin gelişmesini olumsuz olarak etkilemiştir.

Araplar Maveray-ı Kafkasya'yı⁶⁴ ele geçirdikten sonra, onun önemli şehirlerine kendi askeri birliklerini yerleştirmeye başladılar. Araplar askeri ve strateji ehemmiyeti olan Nahçıvan'dan yerli feodal ordularını çıkardılar ve yerli feodallerin askeri kuvvet bulundurmasını yasakladılar. Buna karşılık Araplar Nahçıvan'ı askeri bir bölge olarak kullanmalarının yanı sıra, Arap Hâkimlerinin ikametgâhı olarak ta kullanmışlardır. Şehrin çevresindeki kentlere de Arap kabileleri yerleştirilmişti. Yerli ahalinin isyan ve ayaklanmaları zamanı onların yardımından istifade edilirdi. Özetle VII-VIII. Asırlarda Nahçıvan, Arapların Bizans'a karşı önemli merkezlerinden biri idi.⁶⁵

⁶² Grousset, Histoire De l'Armenie, s. 303-304; İstoriya Azerbaydjana, I, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstori i Filosofii, Bakü, 1954, s. 55; Sebeos, Sebeos History, Trans: Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 48.

⁶³ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 36-37

⁶⁴ Arap kaynaklarında Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'dan oluşan bölgeye Maveray-ı Kafkasya, batı kaynaklarında, Transkafkasya, ve Rus kaynaklarında ise, Zakavkazya adı verilmektedir.

⁶⁵ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 36-38.

Nahçıvan şehri, ortaçağda bir kale şehri konumunda idi. Bu yüzden de şehirde Nahçıvan'ın ve bölgenin savunulması için devamlı surette askeri birlikler bulunduruluyordu. Şehrin stratejik önemi, hisar ve burçlarla çevrili olması, Arap ordularının dikkatini çekmişti.⁶⁶

Halife Abdulmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervan 701 yılında Ermenistan'a girerek Bizans ve Ermeni ordularını mağlup etti. Esir edemediği bütün Ermeni reislerini ciddi vaatlerle kandırarak bir araya topladı. Yaklaşık 800 kişiyi Nahçıvan'a getirerek katletti.⁶⁷

Kafkasya'ya yerleşen Arap sınır güçleri, Dvin-Neşeva ve Tiflis-Berde hattını kontrol edebilmek için Kazak'ı sürekli tahkim etmişlerdi. Bu bölge halkından olan Kazaklar, bir yandan Hazar Denizi kıyılarının Müslüman sakinleriyle, diğer taraftan Trabzon Rumlarıyla faal ticari ilişkilerde bulunuyorlardı.⁶⁸

VIII. asrın başlarında Azerbaycan'da ve Ermenistan'da Arap hilafeti aleyhine büyük isyan dalgaları başlamıştır. Bu isyanlar Muhammed b. Mervan'ın kumandanlığı altındaki Arap orduları tarafından bastırıldı. Halifelik hangi şartla olursa olsun bu isyanları bastırmak zorunda idi.

Halife el-Me'mun (811-833) zamanında, Arap ordusu kumandanlarından Yezid b. Hüseyin Nahçıvan'da hâkimiyeti eline geçirdi. Lâkin kısa bir süre sonra Halil b. Yezid, kendi kumandası altındaki askeri birliklerle gelip, Yezid b. Hüseyin'in Nahçıvan'daki hâkimiyetine son verdi. Abbasi Halifesi el-Mu'tasım (833-842) hâkimiyeti devrinde Arap kumandanı Hamdaveyh b. vel-Fadl Nahçıvan'a yönelik bir sefer düzenledi. Hamdaveyh'in Nahçıvan seferinin amacı, bu bölgede İslamiyet'in yayılmasına zemin hazırlamaktı.⁶⁹

Ermeniye bölgesindeki ayaklanmaların en büyüğü halife el-Mütevekkil b'illah zamanında oldu. Mart 852'de Ermeniye valisi Emir Yusuf'u Sasun-Mutki'de bir dağda öldürdüler. Bu ayaklanmayı bastırmak üzere 852 yazında Ermeniye'ye giren Türk komutan Boğa el-Kebîr (Büyük Boğa), 20.000 kişilik ordusu ile ayaklanma bölgesini taradı ve kışı Debil'de geçirdi. Mamikon ve Bagrathlı aileleri arasındaki ittifakı parçaladı. Bütün Ermeniye kasaba ve köylerini bire bire elden geçirerek elebaşlarını toplayarak Bağdat'a gönderdi. el-Mütevekkil'in Ermeniye politikası, bölgede Bizans baskısının başladığı yıllara kadar aynı şiddetle devam etti.⁷⁰

⁶⁶ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s. 142-143; İstoriya Azerbaydjana, I, Akademiya Nauk Azerbaydjanskiy SSR İstitut İstorii i Filosofii, Bakii, 1954, s. 58

⁶⁷ Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s. 287.

⁶⁸ Yücel Öztürk, Özü'den Tuna'ya Kazaklar, I, İstanbul, 2004, s. 110.

⁶⁹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 36-39

⁷⁰ İsmat Parmaksızoğlu, "Ermeniye" TA, XV, Ankara, 1968, s.328.

4) Abbasiler Döneminde Nahçıvan

Abbasiler hâkimiyeti döneminde Güney Kafkasya, Nahçıvan ve Azerbaycan bölgelerine Türk unsuru göç ederek yerleşmeye devam etti. Abbasi Halifelerinin hizmetinde bulunan Türk Beylerinin maiyetinde bulunan Türk boylarını bu bölgelere getirdikleri ve iskân ettikleri anlaşılmaktadır. Bilhassa Muhammed b. Sül adlı Türk beyinin Ermeniye ve Azerbaycan'a vali olması ile Türk boylarının Azerbaycan ve Nahçıvan'a yerleşmeleri artarak devam etmiştir.⁷¹

IX. asrın ortalarında Buğa Azerbaycan'da olduğu tarihlerde Nahçıvan hâkimi Arap Emiri İbrahim idi. Bu yüzyılda Abbasi Devleti geniş arazisini ve esaret altına alınmış halkı idare etmek maksadı ile Emirlikler sistemi kurmuştu. Arap kaynaklarının gösterdikleri gibi Nahçıvan şehri de idare bakımından üçüncü Emirlige dâhil idi. Üçüncü Emirliğin başkenti önce Dvin (Debil), 789 yılından itibaren de Berde şehri olmuştur. Araplar Azerbaycan ile Ermeniye, Şivan ve Arran'ın idaresini birleştirip bir valiye tevdi ettikleri zaman, bu ülkeye "Ermeniye" bazen de "Azerbaycan" adını vermişlerdir. Araplar zamanında Azerbaycan güneyde Hemedan (Nahçıvan da Arap idaresi altındaydı) bölgesinden kuzeyde Derbent'e kadar uzanan büyük bir ülke olarak göstermiştir. İbn Havkal, bizzat gezdiği Azerbaycan'ın haritasını çizerek, İstâhri'yi ikmal etmiş; İstâhri ise Ermeniye ile Arran ve Azerbaycan'ın toplu bir haritasını vücuda getirerek buna Azerbaycan haritası demiştir.⁷² Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Nahçıvan ahalisinden de Halifelik hazinesine için önemli miktarda haraç ve cizye toplanmıştır. XI. Asırda Nahçıvan tabii olduğu Basfurracan vilayeti ile birlikte Halifelik hazinesine 100.000 dirhem haraç veriyordu. Haraç muhtelif şekilde sikkeler, köle, mahsul, yük hayvanları ve ziynet eşyaları olarak ödenirdi.⁷³

5) Hurremi Hareketi ve Babek İsyanı

Azerbaycan'daki Hürremiler hareketinin ilk devri, Erdebil Nahiyesi'nin Bezz Kalesi'nin sahibi Cavidan'la ilgilidir. Onun liderliğinde 808 yılında kırmızı bayrak altında Hilâfete karşı başlatılan isyan, çok geçmeden Halife orduları tarafından bastırıldı. Hürremilerin reisleri arasında cereyan eden mücadele, bu hareketin zayıflamasına neden oldu. 816 yılında Hürremi reisleri Cavidan ve Ebu İmran arasındaki savaş sonunda her ikisi de hayatlarını kaybettiler. Cavidan'ın ölümünden sonra Hürremi Hareketine Babek başkanlık yapmaya başladı. Mimez kazasının Bilalabad Kentinde yoksul bir ailenin çocuğu olarak

⁷¹ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan" IA, II, İstanbul, 1986, s. 100.

⁷² Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", IA, II, İstanbul, 1986, s.94.

⁷³ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Farisî el-İstahri, el-Mesâlik ve'l-Memalik, el-Cumhuriyetü'l Arabiyyetu'l Muttahide, 1381 (1961), s.11; Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 41-42.

dünyaya gelen Babek, 18 yaşında Cavidan'ın daveti üzerine Hurremi Hareketine katılmıştır.⁷⁴

Babek, Abbasi Halifeleri Me'mun ve Mu'tasım devirlerinde (813-842) Azerbaycan'da dini-siyasi bir mahiyeti haiz bulunan ve takriben çeyrek asır sürerek, İslam Dünyası için ciddi bir tehlike teşkil eden Hurremi hareketinin başıdır. İran'da Sâsâniler devrinden beri takibata uğrayan Mazdek taraftarlarının komünizm mahiyetindeki hareketleri, İslam istilasından sonra da türlü adlar altında zuhur etti.⁷⁵

El-Mu'tasım halife olduğu zaman Babek adlı reislerinin idaresinde 201 (=816-817) tarihinde başlamış olan Hürremi hareketi kuvvetli bir şekilde devam etmekte idi. Gerçekten Hârunu'r-Reşid'in oğulları el-Emin ve el-Me'mûn arasında başlayan saltanat mücadelelerinden birçok zümre ve topluluklar gibi, Hürremiler de faydalanıp, Erdebil-Mukan (=Muğan) arasındaki dağlık yöreye iyice hakim olduktan sonra etrafa akınlar düzenleyip, çok insan öldürmüşler, ekserisi kadın ve çocuklardan müteşekkil çok insanı da tutsak alıp hizmetlerinde kullanılmışlardı.⁷⁶

Kadın ve mülkiyette ortaklığı savunan Mazdek'in İslam'dan önce İran'da ortaya atmış olduğu sapık fikirler İslami dönemde değişik adlar altında yeniden zuhur etmiştir. Bunlardan biri Bâbek'in mensup olduğu Hürremiye hareketi idi. Bu hareketin bir kolu daha sonra Babek'e nisbetle B'abekkiye adıyla devam etmiştir. Faaliyetlerine gizlice sürdüren Hürremilerin reisi Babek isyan etmek için uygun bir zaman bekliyordu. Emin ile Me'mun arasındaki hilafet mücadelesi, Emin'in katli Hz. Ali soyundan Ali er-Rızâ'nın Me'mun tarafından veliaht gösterilmesi sebebiyle Bağdat'ta karışıklıkların çıkması, Herseme b. A'yen'in öldürülmesinden sonra Azerbaycan Valisi olan oğlu Hatim'in isyan hazırlıklarına başlaması üzerine beklediği zamanın geldiğine inanan Babek 816 yılında harekete geçti.⁷⁷

Babek'in ilk isyanı 201 (816) yılında meydana geldi. Afşin'in kumandasındaki birliklerin iki yıllık bir mücadeleden sonra Babek'in merkezi olan el-Bazz⁷⁸ şehrini ele geçirmeleri üzerine artık kurtuluş ümidinin kalmadığını gören Babek, daha önce mektuplaştığı Bizans imparatorluğunun himayesine sığınmak amacıyla el-Bazz'da sokak muharebelerinin bütün şiddetiyle devam

⁷⁴ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, s. 55.

⁷⁵ Osman Turan, "Bâbek", İA, II, İstanbul, 1986, s. 170.

⁷⁶ Faruk Sümer, "Abbâsiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleter*, LI/206, Ankara, 1987, s. 654.

⁷⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", TDVIA, IV, İstanbul, 1991, s. 376; *Azerbaycan Tarihi*, Red: İgrar Aliyev, Bakü, 1993, s.130-132.

⁷⁸ el-Bazz: Ortaçağ kalelerinden biridir. Aran ile Azerbaycan arasında yer alan tarihte Hürremilerin merkezi olan bir şehirdir. (bkz: Abdurreşid el-Bakuvi, *Kitab Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehhar*, Çev: Ziya Bünyadov, Bakü, 1992, s.118; Gıyaseddin Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakü, 1994, s. 217.

ettiği bir sırada bu karışıklıklardan faydalanarak kaçmağa muvaffak oldu. Çarpışmaların sona erip Babek'in kaçtığını fark eden Afşin, Ebu's-Sac'ın kumandasında 400-500 kişilik bir birliği onu takibe memur etti. Ebu's-Sac, Ermeniyeye bölgesinde Babek'e yetişti ise de yapılan savaşta onu yakalayamadı. Ancak kardeşini, annesini, karısını ve kumandanı Muaviye'yi esir alarak Afşin'e gönderdi. Bundan sonra da takibe devam eden Ebu's-Sac nihayet 10 Şevval 222 (15 Eylül 837) tarihinde Babek'i yakalayıp bu kıymetli esiriyle birlikte Berzend'de bulunan Afşin'in yanına geldi. Babek, Bağdat'a gönderilerek orada idam edildi.⁷⁹

Babek, Bezz'de Hürremiler icmasının başkanlığını kabul ettiği zaman, onun taraftarlarının sayısı çok değildi. Bir kaynakta bildiriyor ki, "Babek onlara kılıç ve hançer dağıttı ve emretti ki, kendi kentlerine gidip isyan için onun işaretçi beklesinler. Babek tarafından beklenen emir verildiği anda kentlerde Araplara ve taraftarlarına yönelik katliam ve kıyımlara başlasınlar..". Bundan Babek kendi adamlarını Bezz'den uzak bölgelere gönderdi. Gittikleri yerlerde de Arapları ve onların yerli ahalisini katliama tabi tuttular.⁸⁰

IX. asırda Hilafete ve yerli feodallara karşı Azerbaycan'da başlamış Babek hareketi Nahçıvan'ı da sarmıştır. Said Nefisi, Babek'in vatanının sınırlarını şöyle belirtmektedir: Erdebil, Muğan ve Aras düzenliklerini, Ordubat, Culfa, Nahçıvan ve Merend nahiyelerini içine alıyordu.⁸¹

830 yılında Babek'in ordusu Hemedan'ı işgal etti. Bu durum Hilafeti Doğu ülkeleri ile birleştiren stratejik ve transit yollar üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesi anlamına geliyordu. Babek, Hilafete karşı birlikte mücadele etmek düşüncesiyle, Bizans İmparatorluğuna işbirliği teklif etti. Arap tarihçisine göre, Babek hareketi az kalsın Abbâsiler Hâkimiyetinin varlığına son verecekti. Hilafetin ciddi bir tehlike karşısında olduğunu gören, Abbâsi Halifesi Mu'tasım, Bizans İmparatorluğu ile anlaşma yaparak bütün askeri kuvvetlerini Babek'in üzerine gönderdi. Bizans ordularına karşı başarı kazanmış Afşin Arap ordularına kumandan olarak atandı.⁸²

835 yılı Haziran'ında Afşin büyük bir ordu ile uzun zamandan beri devam eden Babek gailesini ortadan kaldırmak için Bağdat'tan hareket etti. Afşin'in Azerbaycan'a gitmesinden sonra Halife Mu'tasım, Boğa idaresinde esas orduya

⁷⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâc Oğulları I", *İÜFTD*, Say: 30, İstanbul, 1976, s. 111-112; Bernard Lewis, *Tarihde Araplar*, İstanbul, 2000, s.138; W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev: İsmail Aka, TAD, VIII-XII/14-23, Ankara, 1970-1974, s. 84; A. Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü, 1951, s.71; İ. M. Filştinskiy, *İstoriya Arabov İ Halifata (750-1517. rr)* Moskova, 1999, s. 105-111; Şehbenderzade Ahmed Hilmi-Ziya Nur Aksun, *İslâm Tarihi*, II, İstanbul, 2006, s. 31-32.

⁸⁰ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, s. 233.

⁸¹ Said Nefisi, *Azerbaycan Kahramanı Babek Hürremdin*, Bakü, 1990, s. 26; Memmedov, *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*, s. 40.

⁸² Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s. 55-56.

yardımcı kuvvetler, zahire ve para gönderdi. Boğa'nın geldiğini öğrenen Babek, halife tarafından gönderilen maddeleri ele geçirmek için faaliyete geçti ise de karşı tarafın aldığı mukabil tedbirler neticesinde ağır mağlubiyete uğradı.⁸³

Babek'in liderliğinde yaklaşık 21 yıl devam eden isyan, Arap Hilafetine ağır bir darbe vurmuştur. Aynı yıl Hurremi birliklerine Babek'in en yakın yardımcılarını, halk içerisinde çıkmış, Adin, Abdullah, Terhan, Rüstem, Muaviye gibi ünlü komutanlar idare ediyorlardı.

Babek Harekâtı Yakın ve Orta Doğu'nun en kudretli siyasi harekâtı idi. İsyân yıllarında Hurremiler, Hilafetin altı düzenli ordusunu, yaklaşık yarım milyon askerini öldürmüştür. Arap kaynaklarına göre, Azerbaycan'ın güneyinde ve Deylem'de Hurremiler'in nüfusu 300 bin dolaylarında idi.⁸⁴

II. BÖLÜM

FEODAL DEVLETLER DÖNEMİNDE NAHÇIVAN

A) SACİLER DEVLETİ (889-942)

Abbasi Halifelerinin zayıflaması neticesinde Azerbaycan'da feodal devletler oluşmaya başlamıştır. Merkezi Arap Hilâfeti'ne tabi olan Azerbaycan şehirleri bağımsızlık elde etmeye başlayan Azerbaycan feodal devletlerinin iktisadi, siyasi ve medeni merkezleri haline geldiler. Bu şehirler içerisinde Marağa, Erdebil, Tebriz, Merend, Berde Gence ile birlikte Nahçıvan şehri de mühim rol oynuyordu.

IX. yüzyılın ikinci yarısında feodallaşma sürecinin (prosesinin) tedricen gelişmesi, Arap hilafetinde merkezi hâkimiyete bağlı kalmak istemeyen kuvvetlerin çoğalmasına ve dâhili çekişmelerin keskin şekil almasına neden olmuştur. Abbasiler Hilafeti'nin zayıflaması sonucunda Azerbaycan'da feodal devletler teşekkül etmişti. Bu yüzden de bir zamanlar Arap Hilafetine bağlı olan birtakım şehirler Azerbaycan Feodal Devleti'nin ekonomik, siyasi ve kültürel merkezlerine çevriliyordu. Bunlar içinde Nahçıvan önemli rol oynamaya başladı. IX. asrın sonlarında bu bölge Saciler'in hâkimiyeti altında idi.¹

Saciler Devleti, IX. asrın sonlarında Abbasi Halifeliğinden ayrılmak suretiyle, Azerbaycan arazisinde kurulmuş feodal devletlerden biri idi. Prof. P. K. Juze; Saciler'in IX. asrın ikinci yarısında kurulmuş, Azerbaycan ve Ermenistan'a başarılı devlet adamı yetiştirmiş, Türk boylarından biri olduğunu kaydetmektedir. Saciler Devleti'ni Ebû Sac Divdad kurmuştur. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Divdad'ın dönemin ünlü Türk kumandanlarından birisi olduğu bilinmektedir. Saciler, Hilâfet karşısındaki hizmetlerine göre, Hilâfetin çok büyük eyaleti olan Azerbaycan'ı bir mülk gibi almışlar ve devleti kurmuşlardı.²

Sâc Oğulları ailesi aslen Uşrusana menşelidir. Ailenin, İslâm Devleti hizmetinde faaliyet gösteren ilk temsilcisi, Ebu's-Sâc Divdad b. Yusuf Divdest idi. Ebu's-Sâc'ın muhtemelen Halife Me'mûn zamanında Ahmed b. Ebu Halid'in 207(822-823) yılında Uşrusana'yı fethi üzerine ülkesini terk etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Ebu's-Sâc'ın İslâm Devleti hizmetinde kumandan olarak faaliyet göstermesi, onun memleketinin ileri gelenlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır. Ebu's-Sâc'ın Türkler'in siyasi ve askeri kadroları ellerinde bulundurdukları "Sâmerrâ Devri"nde kumandanlık ve valilik

¹ Hacıyev-Amanoğlu, Tarihde ve Günümüzde Nahçıvan, s. 7.

² Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s. 196; M. H. Şerifli, IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri, Bakü, 1978, s. 89-90; A. S. Bretanitskiy-B. V. Veymarın, İskustvo Azerbaydjana IV-XVIII. Veka, Moskova, 1976, s. 48; Ciddi Hüseyin Ahmedoğlu, Srednevekoviy Goroda Şamaha, Bakü, 1981, s. 34; Z. M. Bünyadov, İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana, Bakü, 1987, s. 77.

⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları I, Boga El-Kebir et-Türki", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: II, Sayı:1-2, Ankara, 1965, s. 196-197.

⁸⁴ Velihanlı, Arap Hilafeti ve Azerbaycan, Bakü, s. 55; İstoriya Azerbaydjana, Akademya Nauk Azarbaytjanskoy SSR İstitut İstorii İ Filozofii, I, Bakü, 1954, s. 62-63.

görevlerinde bulunması ve bu devrin meşhur Türk kumandanlarından Afşin'in mahiyetinde çalışması onun Türk asıllı olduğunu kuvvetlendirmektedir.³

IX. asrın sonlarında Nahçıvan Saciler Devleti'nin sınırları içinde idi. Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere 893-894 yılında Hilafetin Azerbaycan Hakimî Muhammed b. Ebu's Sâc büyük bir ordu ile Nahçıvan'dan geçerek Dvin'e geldi. Ebu's Sâc'ın bu seferinin amacı, Bizans'ın desteğini alarak topraklarını kuzeye doğru genişletmek isteyen Ermeni Kralı I. Smbat (890-914)'ı cezalandırmaktı. Muhammed b. Ebu's Sâc öldükten sonra Nahçıvan onun varislerinden Yusuf İbn Ebu's Sâc'ın toprakları arasına dâhil olmuştu. 900'e doğru Bagratuni⁴ler Nahçıvan'ı tesir sahaları içine aldılar ise de Saciler şehri geri aldılar ve burası daha sonra bunlara tabi Golthn (Ordubat) Emirinin mülkü oldu.⁵

Azerbaycan Valisi Muhammed el-Afşin ile Ermeniyye Valisi Smbat arasında 893 yılında bir dostluk anlaşması yapılmıştır. Aralarındaki anlaşmaya rağmen Smbat'ın Dvin'i zaptetmesi ve ülkesini genişletmesi, onu yakından takip etmekte olan Muhammed'i Ermeniyye'ye karşı yeniden sefer yapmaya mecbur etmiştir.⁶

Emir Afşin, Abbasi Hilâfetinin çöküşünü fırsat bilip, Azerbaycan'daki valiliğinde neredeyse özerk bir prenslik kurmaya hazırlanıyordu. Ama Ermenistan Krallığı'nın varlığı, onu rahatsız ediyordu. Kuvvetlerini toplayarak Nahçıvan tarafındaki Ermeni topraklarını istila etti. Bunun haberini alan Smbat, derebeylerine asker toplama çağrısı yaptı, ama Afşin'in Dvin'i yeniden işgal etmesini önlemek için zamanında yetişemedi. Bunun üzerine Smbat dağdaki şatolara çekildi, bu arada Nahararlar birliklerini ona götürüyorlardı. Bütün Ermeni birlikleri "Arakadz (Alagöz)" dağının eteğindeki Vadzan kasabasında toplandı. Afşin Smbat'ı hazırlıksız yakalamak üzere Ermenistan içlerinde ilerledi. Smbat, Arakadz'ın eteğindeki Doğs'da konaklamıştı. Orada Afşin'in

³ Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâc Oğulları I", İÜFTED, Sayı: 30, İstanbul, 1976, s. 109-111.

⁴ Bagratuniler, Ermeni sülâlelerinden biri olup, 985-1045 yılı arasında Ani'de Ermeni Krallığı (Bagratlar /Bagratuni)'ni kurmuşlardır. Hatta müstahkem Ani kalesinde Gagik I Bagratuni "Krallar kralı" ünvanıyla hüküm sürmekte idi. Ani'de 1045 yılında Ermenilerin varlığına son veren siyasi güç ise şüphesiz Bizans İmparatorluğu olmuştur. (bkz: İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı", İstanbul, 1953, s. 246; V. A. Abaza, İstoriya Armenii, S. Petersburg, 1888, s. 82-83; W. Barthold, "Ani", İA, I, İstanbul, 1986, s. 435; S. N. Glinka, Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskih v Predeli Rossii, Bakü, 1990, s. 7-8; P. Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire, Lizbon, 1963, s. 49).

⁵ V. Minorsky, "Nahçıvan" İA, IX, İstanbul, 1988, s.34.

⁶ Adontz, Etudes Armeno-Byzantines, s. 208-210; Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sac Oğulları II", İÜFTED, Sayı: 9, İstanbul, 1978, s. 123.

bozguna uğradığı bir muharebe cereyan etti. Ünlü Türk kumandanı Afşin, Smbat'a barış teklifinde bulunarak geri çekilmek zorunda kaldı. Öte yandan Smbat da işleri aşırıya vartırmak istemiyordu. Afşin'e değerli hediyeler göndermek suretiyle ona dostça yaklaşımda bulundu.⁷

Nahçıvan sorunu yüzünden Vaspuragan Prensi Haçik-Gagik ile Kral Smbat'ın aralarında anlaşmazlık had safhada idi. Tarihi olarak Vaspuragan'a bağlı olan bu şehir gördüğümüz gibi Smbat tarafından ondan koparılmış ve adaşı Doğu Sunik Prensi Smbat'a hediye edilmişti⁸ (902). Bu arada Sacî Emirlerinden Yusuf Ermeniyye prenslerini tahakküm altına alabilmek için I. Smbat'a rağmen, 908'de Ardruni ailesinden Gagik'e "Ermeniyye Meliki" ünvanını tevcih etti.⁸

908'de Haçik-Gagik I. Smbat'ın sıkıntıda olmasından faydalanıp, Nahçıvan meselesini çözmek amacıyla, onu yanına davet etti. I. Smbat bu talebi geri çevirdiğinden, Haçik-Gagik kasten Müslüman himayesine geçti. Emir Yusuf bir süredir ona teklifte bulunuyordu. Haçik-Gagik onun davetine uyarak Azerbaycan'a hareket etti. Hiçbir girişim emirin bu kadar hoşuna gidemezdi. Bu bölünmeyi daha da körüklemek, Ermenistan'ı ikiye bölmek için Yusuf, Vaspuragan'lı Haçik-Gagik'e kraliyet tacını verdi. (908)⁹

909 yılı ilkbaharında büyük bir ordu ile Erdebil'den hareket eden Sac-oğullarından Yusuf, Nahçıvan'a gelerek burada Haçik-Gagik ve Gorgen kumandasındaki Ermeni birliklerinin gelmesini beklemeye başladı. Birkaç gün içinde Ermeni kuvvetleri Nahçıvan'a vardılar. Yapılan sefer planı gereğince bir Müslüman birliği Doğu Suinik üzerine sevk edildi. Doğu Suinik hâkimi Smbat ve kardeşleri kendilerine bağlı kuvvetlerle Müslümanları karşılamak için harekete geçtiler. Smbat dağlık bölgedeki yol ve geçitleri tutmak suretiyle memleketini istiladan kurtarabileceğini düşünüyordu. Fakat gelen birliğin kalabalık olduğunu haber alınca emniyete alabilmek için annesi Şuşan, karısı Sofi ve küçük yaştaki oğlunu Erencak (Alınca/Elince) kalesine gönderdi. Kendisi de maiyetindeki birliklerle Müslümanları durdurmak için mücadeleye girişti. Yapılan çarpışmalarda Ermeni kuvvetleri ağır kayıplar vererek dağlık bölgedeki kalelere çekildiler. Müslümanlar bütün Doğu Siunik'i istila ettiler. Ancak sarp dağlardaki kalelere sığınanlar kendilerini kurtarabildiler. Böylece Doğu Siunik Nisan 909 tarihinde Yusuf'un eline geçmiş oldu.¹⁰

910 yılında Yusuf İbn Ebu's Sâc Nahçıvan'a gelip bir müddet bu şehirde ikamet etmiştir. Bu tarihlerde Basfurracan'ın Kralı Gagik Arteruni, Nahçıvan'a

⁷ Grousset, Histoire De l'Armenie, s. 402-403; YA. A. Manandyan, Kratkij Obzor İstorii Drevney Armenii, Moskova, 1943, s. 35.

⁸ Parmaksızoğlu, "Ermeniye", TA, XV, s.329.

⁹ Grousset, Histoire De l'Armenie, s. 433.

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s. 41.

gelerek Smbat'a karşı Yusuf Ebu's Sâc'a ittifak yapma teklifinde bulunmuştur. Nahçıvan yakınlarındaki Elincekale'de her iki müttefik ordularla I. Smbat arasında büyük bir savaş başlamıştır. Yusuf Ebu's Sâc Smbat'ın hâkimiyeti altındaki Elincekale'yi ele geçirmiş ve kaledeki Ermenilere ait bütün mallara el koymuştur. Böylelikle Nahçıvan şehri 910 yılında Saciler'in hâkimiyeti altına girmiştir.¹¹

Yusuf, Smbat'a karşı mücadelesini sürdürerek Ermeniyeye'yi işgale başladı ve onu 913'de Kaboyd Kalesi'nde sıkıştırarak teslim alıp serbest bırakmış iken, yine isyan hazırlığını duyarak Smbat'ı yakalatıp 914'de Elincekale'si önünde öldürttü.¹²

915 yılında Yusuf İbn Ebû Sac, Azerbaycan, Nahçıvan ve Ermenistan üzerinde hâkimiyetini kurdu. Saciler Devleti batıda Ani ve Dvin şehirlerinden, doğuda Hazar Denizine, güneyde Zencan'dan Kuzeyde Derbend¹³ şehrine uzanan çok büyük bir coğrafyaya sahip olan bir devlettir.

Saciler'in hâkimiyeti devrinde bütün Azerbaycan toprakları bir devletin çatısı altında birleştirilmiştir. Bu devlet Yusuf İbn Ebu Sâc'ın hükümlerinde merkezi hâkimiyete bağlı olmayan bir devlet idi.¹⁴

Saciler sülalesinin hâkimleri içerisinde Yusuf en nüfuzlu olduğundan dolayı 24 yıl bu devleti idare etmişti. Saciler Devleti, Azerbaycan Merkezi Devlete bağlı kalmadığı için Nahçıvan'da tarım, ticaret, sanatkârlık ve medeniyet çok büyük bir gelişme gösterdi. Onun maliye ve vergi sahasında objektif siyaseti ülkede iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesine ve şehirlerdeki nüfusun artmasına sebep oldu.

¹¹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.68; Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s.75.

¹² Parmaksızoğlu "Ermeniyeye" TA, XV, s.329.

¹³ **Derbend Şehri:** Araplar'da el-Bâb (kapı), Bab al-Abvâb (kapılar kapısı) veya Al-bâb va'l - Abvâb (kapı ve kapılar), Hazar Denizinin batı sahilinde bir şehirdir. Burası bilhassa emsali bulunmayan uzun surları ile meşhurdur. Bu surlar, Sasaniler ve sonraları Müslümanlar devrinde deniz ile dağlar arasındaki 2-3 km. geçidi kapatarak Ön Asya'yı Doğu Avrupa göçebe kavimlerinin istilasına karşı koruyordu. Sasani Hükümdarı Hüseyin Anuşirvan (531-579)'ın burada daha muhteşem bir kale inşa ettirmiş olduğu belirtilmektedir. Bu kalenin İran ülkesini kuzeyden tehdit eden tehlikeler sebebiyle yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Şehri bütün taarruzlara, hatta denizden gelebilecek saldırılara karşı müdafaa edebilmek için, Hüseyin bu surları yalnız sahile kadar değil, aynı zamanda denizin içlerine kadar da uzatmıştı. (bkz: W. Barthold, "Derbend", IA, III, İstanbul, 1988, s. 532-535; İbn Havkal, Suretu'l-Arz, s. 90-91; L. N. Gumilev, Drevnie Turki, Moskova, 1967, s.193-194; A. S. Sumbatzade, Azerbaydjantsi-Etnogenez i Formirovanie Naroda, Bakü, 1990, s. 97-98; Sara Aşurbeyli, İstoriya Goroda Baku, Bakü, 1992, s. 41; V. V. Barthold, Soçineniya, II, Moskova, 1963, s. 681; E. Bretschneider, Medieval Researches, I, London, 1967, s. 115-118; A. A. Kudryavtsev, Drevniy Derbent, Moskova, 1982, s. 79-80).

¹⁴ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, s. 205-212.

Yusuf'un ölümünden sonra hâkimiyet elden ele geçti. Onun kumandanı Deysem'in devrinde Azerbaycan yeniden savaş alanına döndü. 942 yılında Saciler Devleti yıkılarak yerine Salariler Devleti kuruldu.¹⁵

B) SALÂRİLER (EBU DÜLÂFİLER) VE REVVADİLER DÖNEMİ

Nahçıvan, 940'lı yıllardan başlayarak kırk yıl süre ile Salariler (Musafirler) Devleti'ne dâhil oldu. Ardından burada müstakil bir idare tesis edildi. Nahçıvan Şahlığı denilen bu devlet Arap asıllı Dülâfiler tarafından kurulmuştur.¹⁶

Devletin kurucusu Merzuban İbn Muhammed idi. Muhammed, Gilân vilayetindeki Salariler boyuna mensup olduğu için kurduğu devlete de Salariler Devleti (942-981) denmiştir. Devletin başkenti yine Erdebil Şehri idi. Salari Hâkimi Merzuban İbn Muhammed Saciler Devleti'nin yıkılmasının ardından çok zor şartlar altında Erdebil ve çevresine hâkim olmak suretiyle bağımsızlığını ilan etti.¹⁷

"Nahçıvan Şahlığı" adlanan feodallığın teşekkülü, Revvâdiler Devletinin adı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu feodallığın başında Ebu Dülâfiler sülalesi bulunuyordu. Goltan hâkimi Ebu Dulaf, 982 yılında Salariler Devleti'nin sonuncu hükümdarı Ebu'l-Hica İbn İbrahim'i esir aldıktan sonra Salarilere mahsus olan Basfurracan topraklarını, Dvin'i, Nahçıvan'ı ve bölgedeki diğer şehirleri ele geçirmiş ve "Nahçıvan Şahlığı" olarak adlanan feodal siyasi yapıyı kurmuştur.

987 yılında Revvadi Hükümdarlarından Ebu'l-Hica 100 bin kişilik bir ordu ile Ebu Dülâf'ın i altındaki topraklara girdi. Ebu'l-Hica Goltan'ı, Nahçıvan'ı, Dvin'i ele geçirdi. Bölge halkından ağır vergiler talep etti. Bir yıl sonra Ebu'l-Hica'nın öldürülmesini fırsat bilen Ebu Dülâf Nahçıvan'ı, Dvin'i yeniden ele geçirdi. Ermeni Kralı Smbat'la anlaşma yaptı ve hâkimiyetini bu topraklarda güçlü hale getirdi.¹⁸

Azerbaycan ve çevresinde köken itibarıyla Deylemi olan çok sayı da sınır devleti meydana geldi. Bu Deylemiler, Mehrân Hanedanının, İran'ın kuzey batı sınırlarını Behramilerle birlikte korumakla görevli asıl gücünü oluşturmaktaydı. Sasani Devleti'nin son zamanlarında onlardan Kuzey "Pâzgospân" ları diye söz edilmekteydi. Fakat İslamiyet'ten sonraki bu dönemde bu "Pâzgospân" lar arasında birçok nüfus ve kültür karışmaları meydana gelmiştir. XI. Yüzyılda sınır beyliği durumundaki küçük Deylemi devletleri Anadolu sınırlarında bağımsız olarak yaşamaktaydılar. Neriz, Tebriz, Merend ve Nahçıvan'da ve nihayet Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde yerleşmiş bulunan Çıstâniler,

¹⁵ Bünyadov-Yusifov, Azerbaycan Tarihi, s. 277-278.

¹⁶ Karamanlı, "Nahçıvan", TDVİA, XXXII, s. 294-295.

¹⁷ Bünyadov-Yusifov, Azerbaycan Tarihi, s. 278

¹⁸ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 69.

Kenkerler¹⁹, Sâlariler, Şeddâdiler ve Revvâdiler bu bölgenin hâkimleri durumunda idi.²⁰

¹⁹ Kengerler eski Türk boylarından biridir. Aras boyu düzlüklerinden biri de Kengerli Düzlüğü'dür. Tarihi kaynaklara göre Kengerli boyu V. asırda Nahçıvan arazisinde yerleşmiştir. Kengerli boyu bu düzlüğe adını veren Türk boyudur. (Bkz. Nadir Memmedov, *Azerbaycan Yer Adları*, Bakü, 1993, s.147-148; Asker Zahidov, *Gence*, 1998, s.26-27; Agil Caferli, "kengerli Toponimi" *Vatan Sesi Gazetesi*, Bakü, No: 12 (145) 26 Mart 1993; Gıyaseddin Geybullayev, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Bakü, 1992, s.111; Alisefa Memmedov *Karayazı Düziinden Hazar Denizine Kadar*, Bakü, 1979, s.25. İbrahim Bağırov, "Kengerliler ve Nahçıvan Hanlığı", *Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan*, Bakü, 1996, s.33-34).

²⁰ Abdu'r-Resûl-Hayrendiş, "İran Hamâselerinin Horasan'dan Anadolu Sınırlarına İntikali ve Tema Bakımından Gelişimi", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Çev: Hicabi Kurlangıç, Ankara, 2003, s. 115; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, s. 37.

III. BÖLÜM

XI-XIII. YÜZYILLARDA NAHÇIVAN'DA TÜRK HÂKİMİYETİ

A) BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE NAHÇIVAN

1) Çağrı Bey'in Doğu Anadolu ve Nahçıvan Seferi (1018-1021)

XI. yüzyılın başlarında Maverâünnehir bölgesinde Karahanlılar ve Gazneliler'in tazyiki sebebiyle bunalan Selçuklular, bir yandan bu devletlere karşı var oluş mücadelesi yürütürken, diğer yandan devamlı kalacakları ve Selçuklu ahalisini iskân edecekleri bir yurt arıyorlardı. Oğuzların, Selçuklu Devlet adamları önderliğinde, Maverâünnehir, Horasan ve Azerbaycan bölgelerinden batıya ve Bizans topraklarına yönelik göç etmeleri, XI. yüzyılın en önemli tarihi olaylarından biridir. Bu Oğuz göçlerinin Türk tarihi açısından önemi ise, Anadolu'nun Türk-İslam vatanı haline gelmesi hadisesidir.¹

Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'i "uzak ve içine girilmesi zor çöller" de muhtemelen Moyun-Kum bölgesi taraflarında bırakarak kendisi, Harezmi ile Buhara arasından Horasan tarafına geçti. Balkhan Türkmenlerine iltihak ederek Hazar Denizi'nin güney sahilinden Azerbaycan'a geçmek suretiyle bölgede hâkim bulunan Şeddad-oğulları ile birleşti.²

Çağrı Bey, 1018 tarihinde 3.000 kişilik süvari kuvveti başında batı istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca malumdu. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniyeye bölgesine fetih için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi. Bunların arasında Türklerin de bulunduğu Çağrı Bey'in Azerbaycan havalisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek 1018'de, Ermeni tarihçisi Mateos'un ifade ettiği üzere "rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı mızraklı"³ Türkmenleri ile Van Gölü etrafında Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında görüldü ve karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratarak, ülkenin batı kısmını hâkimiyeti altına aldıktan sonra, kuzeye Şeddadiler arazisine doğru yöneldi. Nahçıvan havalisinde, Ermeni kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekilmişlerdi. Çağrı Bey'in kuvvetleri daha kuzeyde kendini durdurmak isteyen Ani Krallığı'nın Becni kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği bozkır usulü savaş sayesinde mağlup etti. Selçuklu ordularının tazyikinden dolayı Vaspuragan Kralı Senekherim idaresindeki Ermeniler yurtlarını terk ederek Orta Anadolu'ya

¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995, s.19.

² A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s.188.

³ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrnt D. Andreyan, Ankara, 1987, s.48; W.E.D. Allen, *History of Georgian People*, London, 1932, s.87.

gitmişlerdir. Çağrı Bey, 1018 tarihindeki bu akın münasebetiyle bir müddet Ermeni ve Gürcü memleketlerinde kaldıktan sonra, Mâveraünnehir'e, Tuğrul Bey'in yanına dönmüştür. Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e dönüşünde sunduğu bu ilk Anadolu seferi ile ilgili raporunda; "Selçuklular'ın Ermeniyeye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı" şeklinde görüşünü bildiriyordu.⁴ Şüphesiz Çağrı Bey'in, Tuğrul Bey'e sunduğu 1018 tarihli ilk Anadolu seferi ile ilgili rapor, Türk tarihinde çok büyük önem arz etmektedir. Şöyle ki, 1018 tarihinden itibaren Selçuklu orduları Azerbaycan, Kafkasya ve Nahçıvan üzerinden Anadolu'ya yönelik fetihlerde bulunmuşlardır. Ayrıca 1071 öncesi, Anadolu'ya düzenlenen bu Türk akınları ile Nahçıvan ve çevresine Türkmen orduları ve ahalisi yerleşmeye ve bu bölgeleri kendilerine yurt tutmaya başlamışlardır.

1018-1021 yılları arasında Türkmenler, küçük bir Müslüman toprağı olan Şeddad-Oğulları'nın arazisine girip, önce Nahçıvan'a daha sonra Aras'ı geçerek Dvin'e ulaşarak bu şehrin kuzeyinde bulunan Nik nahiyesine ulaştılar. Gürcü generali Liparit emrinde beş bin kişi olduğu halde karşı çıkmaya cesaret edemediğinden bütün bu havza Türkmenlerin istilası altında kaldı.⁵

Netice itibarıyla Çağrı Bey, ilerde yurt edinilmesi amacıyla başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonucunda, yolu üzerinde aldığı takviyelerle birlikte ancak beş-altı bin atlıyı bulan ve o devir için dahi küçük sayılabilen bir Türk kuvvetini, Bizans orduları durduramamıştır. Bu durum şüphesiz Çağrı Bey nezdinde, Bizans'ın XI. yüzyılda Anadolu'daki siyasi ve askeri durumunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶

2) Gence Savaşı (1045)

Bizans İmparatoru Konstantin (1042-1055) Selçuklu akınlarına karşı harekete geçmiş ve 1045 yılı sonbaharında Gürcü Prensi Liparit kumandasında gönderdiği bir ordu Şeddâdiler'den Abdullah b. Abu'l-Asvâr'ın merkezi Dvin (Dubayl) şehrine doğru ilerlemiştir. Tuğrul Bey bu Bizans taarruzuna karşı amcası Aslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış kumandasında bir ordu gönderdi ve Selçuklular ile Bizanslılar arasında ilk savaş vuku buldu. Kutalmış babasına mensup olan Oğuzları (Yabguluları) da yanına alarak 1045 (437) sonbaharında

⁴ Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul, 1973, s.48; Salim Koca, "Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı:15, Ankara, 1997, s.314; Richard G. Hovannissian, *Armenia on The Road to Independence 1918*, Los Angeles, 1967, s.4

⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s.36; Kâzım Yaşar Kopruman, "Abbasiler Döneminde Bizans Sugurunda Türklük Faaliyetleri", *Makaleler*, yay: E. Semih Yalçın-Altan Çetin, Ankara, 2005, s.339.

⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s.269; Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA, III*, İstanbul, 1986, s.324

Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı. Gence surları önünde cereyan eden muharebede Bizanslılar çok kayıplara uğradı ki, Ermeni birlikleri kumandanı Vahram da bunlar arasındaydı. Bu zafer üzerine Kutalmış, Aras nehri boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey'e: "Bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini" bildirdi.⁷

3) Alp Arslan'ın Azerbaycan ve Nahçıvan Siyaseti

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İran'da daha önce kurulmuş devletler gibi, doğu da savunma, batıda hücum siyaseti takip ediyordu. Bu itibarla devletin yönü batıya, Bizans topraklarına yönelik olup, kuruluşundan beri bu yönde genişlemeye çalışıyordu. Bu yüzden Alp Arslan'ın esas itibarıyla amcası Tuğrul Bey'in takip ettiği batı siyasetine devam ettiğini söylemek istiyoruz. Alp Arslan'ın batı siyasetindeki en önemli hedefi, Bizans İmparatorluğu'nun toprakları olmuştur.⁸ Şüphesiz Alp Arslan Selçuklu Sultanı olduğu anda ilk sefere çıktığı bölgeler, Ermenistan ve Nahçıvan coğrafyaları idi. Sultan Alparslan, Anadolu'ya yönelik başlatılmış olan akınları sürdürmek amacıyla Şubat 1064'de ordusuyla Rey'den Azerbaycan'a geldi. Urmiye Gölü'nün kuzey doğusundaki Merend kentine geldiği zaman, Anadolu'ya sürekli akınlar yapmakta olan Emir Tuğtekin, Sultan'ın huzuruna çıkıp giriştiği akınlar ve Anadolu'ya giden yollar hakkında kendisine bilgi verdi.⁹

Azerbaycan'dan yoluna devam eden Selçuklu ordusu, Tebriz-Merend yolu ile Nahçıvan bölgesine geldi. Şeddadlı Şâvûr'un ülkesinden olan Nahçıvan'da yararlık gösterip kendisini orduya ve ülkeye sevdirdi diye, 14 yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliahd edinmiş ve ordusundan bir kolu ayırarak, onun komutasına vermiştir. Ayrıca Melikşah'a yardım etmek amacıyla, başveziri Nizâmülmülk'ü ve Gence-Dvin hâkimi Emir Şâvûr'un da ordusu ile birlikte bu şehzadeye yardımcı ve kılavuz olması için görevlendirdi.¹⁰

Bunun üzerine Şehzade Melikşah babasının verdiği görevi en iyi şekilde yerine getirmek düşüncesi ile bölgedeki fetihlerini sürdürmüş ve Aras Nehri

⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993, s.121; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, s.45; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1995, s.34

⁸ Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul, 1972, s.24-25; R.A. Hüseyinof, "Malazgirt ve Kafkasyalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1968, VI/10-11, Ankara, 1972, s.66.

⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1993, s.255-256; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1983, s.20.

¹⁰ İmad ad-Din al-Katib al-İsfahâni, *Zubdat al-Nusra va Nuhat al-Nusra*, Çev: Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s.31; Metin Tuncel, "Aras Nehri ve Siyasi Sınır Olarak Tarih Boyunca Oynadığı Rol" *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara, 1992, s.197-198; Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, Haz: Gülseren Ülken-Sait Maden, İstanbul, 2006, s.87.

kenarında yer alan Sürmeli Kalesi'ni fethetmiştir. Tarihte anıldığı gibi, bugün de Iğdır ili ve Aralık, Tuzluca ilçelerini içine alan "Sürmeli/Sürmeli Çukuru" adlı Aras sağındaki ovada, ancak Kalesi bulunan üç yer vardır. Bunlar; Ağrı'nın kuzeybatı eteğindeki Iğdır/Iğdır-Korganı Sürmeli/Kara-Kala ve bunun batısında Tuzluca ve ilçe merkezi Kulp (Kolb) gibi yerlerdir. Selçuklu kaynağı bunlardan ilk iki yerin tarifini iyi vererek fetihlerini şöyle anlatıyor: Melikşah 1064 Mayıs ayında Sürmeli Çukuru'na girerek Şatık (Iğdır Korganı'na)'ı ele geçirdiler. Bunu müteakip Melikşah Surmari ve Kulp-Tuzluca kalelerini fethetti. Nizamülmülk Müslümanlar için iyi bir üs olan sınırdeki Kulp Kalesi'ne bahadurlar yerleştirdi. Aras sağındaki bu kaleler, Selçuklu muhafızları konularak komşu (Şeddâdlılara tâbi) Nahçıvan Emiri Şeybanlı Sakar oğlu Ebu Dülef'e tevcih edildi.¹¹

İlk Selçuklu Sultanlarının (Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah) "Seyhun" havalisinden devamlı olarak gelen göçebe Oğuzları daima batı hudutlarına sevk etmek siyaseti sayesinde, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Arran, Irak¹² ve Kuzey Suriye havalisinde kuvvetli Türk zümreleri yerleşerek, o havalinin "etnik" simasını değiştirdikleri gibi, Anadolu'nun en son suretle Türkleşmesi de yine bu Oğuz göçlerinin neticesidir.¹³

Selçukluların Nahçıvan ve çevresini fethetmesi ve fetih sonrası bölgeye Türk boylarının yerleştirilmesi, şüphesiz Nahçıvan'da Türkleşme sürecinin doruğa ulaşmasını gerçekleştirmiştir.

Berkyaruk (1092-1104) ile kardeşi Muhammed Tapar arasında 1103 tarihinde Hoy yakınlarında yapılan savaş Berkyaruk'un zaferiyle sonuçlandı ve uzun müzakerelerden sonra taraflar arasında anlaşma sağlandı(1104).Bu anlaşmaya göre Azerbaycan ve Nahçıvan Muhammed Tapar'ın hakimiyeti altında kalacaktı.¹⁴

¹¹ M.Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, Ankara, 1992, s.62-65; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989, s.9; Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Nâme, Haz: Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, s.59-61; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s.154-155; M.Fahrettin Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara, 1982, s.31; İbnü'l Esir İzzeddin Ebu'l Hasen Ali, el-Kâmil fi't-Tarih, X, Thk: C.D.Tornberg, Beyrut, 1386-1966, s.38-41; İ.M.Filştinskiy, İstoriya Arabov i Halifata(750-1517), Moskova, 1999, s.247; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn Ali el-Hüseyni, Ahbâr üd-Devlet is Selçukkiye, Çev: Necati Lugal, Ankara, 1943, s.24-25; Haliyeddin Halilov, "Tarih Sifarişle Yazılarda", Ulduz, Sayı:6, Bakü, 1990, s.50; Etienne Copeaux, "Ermeniler", 1856-1923 Emperyalizm Kışkacında Türkler, Ermeniler, Kürtler, İzmir, 2001, s.105; Rene Grousset, Histoire De l'Armenie, Paris, 1947, s.610-611.

¹² XI. yüzyılın başlarında Maveraünnehir'den göç eden Selçuklu Türkleri'nin bir kısmı Gurgan, Rey, İsfahan ve Kuzey-Batı İran' a yerleştiler. Daha sonra bu bölgeye yerleşen Türkmenler "Irak Türkmenleri" adıyla tanındılar.(bkz. S. G. Agaçjanov, Gosudarstvo Seldjukidov i Srednayaya Aziya v XI-XII. vv, Moskova, 1991, s.26-27.

¹³ M.Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980, s.180

¹⁴Abdulkerim Özyayın, "Berkyaruk", TDVİA, V, İstanbul, 1992, s.515.

4) Irak Selçukluları (1119-1194) ve Nahçıvan

Hemedan, Kirmanşah ve İsfahan dâhil olmak üzere Batı İran ile Irak'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra bağımsız olarak 1194 yılına kadar varlığını sürdürmüş Irak Selçuklu Devleti'ne, Sultan Sencer tarafından 1119 yılında kurulmuştur.

Hemedan merkez olmak üzere Kirmanşah ve İsfahan'dan oluşan Batı İran, Irak, Filistin ve Güneydoğu Anadolu'yu yeğeni Mahmud'a veren Sultan Sencer, Irak Selçuklu Devleti'nin temelini de böylece atmış oldu. Doğal olarak Sencer, kendisine tabi olmak şartıyla Mahmud'u Irak Selçuklu Sultanı ilân etti. Sencer, Sultanü'l-Âzam(en büyük sultan)ünvanını alırken Mahmud'a da Sultanü'l-Muazzam ünvanını verdi.¹⁵

Gürcü Kralı II. David (1089-1125) Tiflis'de yaşayan Müslümanlara şiddetli baskılar yapıyor, onlardan ağır vergiler alıyordu. Bu durumdan rahatsız olan Tiflis'deki Müslümanlar Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi Erran, Nahçıvan ve Aras'a kadar olan ülkeleri idaresi altında bulunduran melik Tuğrul'a haber göndererek kendilerini Kral David'in baskısından kurtarmasını istediler. (515/1121)¹⁶ Melik Tuğrul bu teklifi kabul etmiş ancak kuvvetlerinin azlığı sebebiyle o sırada Haçlılara karşı büyük başarı elde etmiş olan Artuklu İlgazi'yi Gürcülere karşı sefer yapmaya çağırdı. O sırada Mardin'de bulunan İlgazi, bu isteğe uyup hemen Haçlı seferlerinde silah arkadaşı olan Bitlis ve Erzen Hâkimi Toğan Arslan'a haber yollayıp Gürcüler üzerine sefere çıkılacağını bildirdi. Toğan Arslan ordusu ile Erzurum'a oradan da Tiryalis yolu ile Tiflis'e gitmek üzere yola çıktı. Diğer taraftan Melik Tuğrul ve Atabeyi Gündoğdu da Gence'den hareket etmişti. Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra yanında bulunan Dübey'si alarak Mardin'den yola koyuldu. Müttefikler daha önce yaptıkları haberleşmeye göre Tiflis önlerinde buluşacaklardı.

Selçuklu ordusunun sayısı yaklaşık 30.000 kişiyi buluyordu. Tiflis'e yarım günlük mesafeye kadar yaklaşan İlgazi, ne Melik Tuğrul'un kuvvetlerine, ne de Toğan Arslan'ın askerlerine tesadüf etti. Tam bu sırada Gürcü Kralı David oğlu Dimitri ile beraber aralarında Kıpçaklarında bulunduğu ordusu ile aniden İlgazi'nin kuvvetlerine saldırdı. Müttefiklerinin kuvvetlerinden yoksun olan İlgazi, bu ani taarruz karşısında bozguna uğradı. Özellikle Kıpçakların hızlı bir şekilde İlgazi'nin kuvvetlerinin arasına dalıp onları ok yağmuruna tutmaları, savaşın İlgazi'nin aleyhine sonuçlanmasına sebep oldu. İlgazi ve Dübey's kaçarak canlarını zor kurtarabilmişler, ağırlıkları da Gürcülerin eline geçmişti.

¹⁵ Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları" Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VII, İstanbul, 1988, s.291-294; Hamit Pehlivanlı, "Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000-1300)", Tarih El Kitabı Selçuklulardan Bugüne, Ankara, 2004, s.27.

¹⁶ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı) Çev: Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s.33-35.

Gürcüler 4.000 kadar Türk askerini esir ettiler. Savaş sonrasında Tiflis, Kral David tarafından işgal edilerek üç gün süre ile yağmalandı. Artuklu İlgazi ömründe ilk defa bu kadar ağır bir yenilgiye uğradı. Ancak İlgazi'nin bu savaşta diğer müttefikler ile birlikte bir araya gelemeyişi konusu tam olarak anlaşılammıştır.¹⁷

Artuklu İlgazi'nin Gürcülere mağlup olması ve Tiflis'i işgal etmeleri üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mahmud (1117-1131) 1123 yılında bizzat ordularının başında sefere çıktı ve Gürcü kralına: "Sen ormanlar kralısın; sakın ovaya inme ihtarında bulundu ve onu itaate davet etti. Gürcüler ile Kıpçaklar arasında çıkan bu ihtilaf sayesinde onları ric'ate zorladı. Fakat iç meselelerin baş göstermesi, Sultan'ın dönmesine ve Gürcülerin tekrar Şirvan'a, Derbend'e ve Doğu Anadolu'da Pasinler'e kadar akın yapmalarına sebep oldu.¹⁸

5) Sultan Arslanşah (1161-1176)'ın Gürcistan Seferi:

Selçukluların iç mücadelelerinden istifade eden Gürcistan Kralı III. Georgi, 1161 yılında Ani'yi ele geçirmişti. Onun Selçuklu hakimiyeti altındaki topraklara saldırması üzerine, Ahlat Emiri II. Sökmen, Erzurum Emiri İzzeddin Saltuk, Erzen Emiri Fahreddin Devletşah gibi emirler toplanarak Gürcüler üzerine yürüdüler. Fakat ağır bir mağlubiyete uğrayıp çok esir ve kayıp verdiler. Bu galibiyetten cesaretlenen Gürcü Kralı, ertesi yıl (1162) Duveyn'e gelerek burasını zapt ve tahrip etti. Buradan Gence'ye geçen kral, burada da yağma ve tahriplerine devam etti.

Gürcülerin bu taarruzlarını durdurmak ve bir misillemede bulunmak üzere Arran'a gelen Atabeg İldeniz, burada Gürcü Kralının Arran ile Gence'nin haracının gönderilmesi teklifi ile karşılaştı. Bu teklifi kabul etmeyen İldeniz, Arran'a harp için geldiğini, Tiflis'i almadan da dönmeyeceğini bildirdi. Bu sıralarda Sultan Arslanşah da Irak'ı Acem askerini yanına alarak Nahçıvan'da kendisini bekleyen İldeniz ile birleşti. Ayrıca Meraga Emiri Arslanaba, Ahlat şahı II. Sökmen ve Erzen Emiri Devletşah kuvvetleriyle sultana katıldılar. Lükri kalesi yakınlarında yapılan muharebede Gürcü Kralı ağır bir bozguna uğradı (Temmuz 1163).

Bölgedeki ormanlara kaçan kralın bütün hazinesi, kıymetli eşya ve ağırlıkları ele geçirildi. Muharebeden sonra Gürcülerin ülkesine akınlar düzenleyen beyler, Gürcü Kralının daha önce yaptığı tahribat ve katliamın öcünü almış oldular. Sultan Arslanşah ile İldeniz Gence ve Nahçıvan'da kalıp

¹⁷ Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) Gürcüceden Çev: Marie Félicité Brosset, Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2003, s.322-323; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2004, s.167-168; Remzi Ataoglu, "Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul, 1995, s.167-168; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, X, s.450; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, s.268-269.

¹⁸ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s.249-250.

buraları tahkim ettikten sonra muzaffer olarak Hemedan'a döndüler. Muharebeden sonra da mahalli emirler, Gürcüler üzerine akınlara devam ettiler. Gürcü Kralı'nın elinde tutamayacağını anladığı ve tahliye ettiği Ani'ye(1164) Atabeg İldeniz girdi ve burayı imar etti.¹⁹

Gürcü Kralı IV. Giorgi zamanında (1212-1223), Gürcüler Nahçıvan üzerinde tam anlamıyla hakimiyet kurduklarından dolayı, Nahçıvan ahalisinden de muntazaman vergilerini topluyorlardı.²⁰

¹⁹ Alptekin, "Irak Selçuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VII, s.321-322; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2004, s.113; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s.75.

²⁰ J.A. Boyle, The Cambridge History of Iran, The Seljuk and Mongol Periods, Cambridge, 1968, s.179.

B) İLDENİZLİLER (Azerbaycan Atabegleri) (1146-1225)

Feodal devletlerarasındaki iç savaş ülkenin durumuna ağır tesir ederken, XI. Yüzyılın 2. yarısında Selçuklular Azerbaycan'ı ele geçirip "Büyük Selçuklu İmparatorluğu" na dâhil ederek Bizans topraklarına yönelik fetihlerini, Azerbaycan üzerinden gerçekleştirdiler. Fakat ülkenin iç kısımlarına hâkim olamadıkları için Selçuklu Devleti Azerbaycan'da hâkimiyetini kaybetti ve ülke toprakları üzerinde iki devlet kuruldu. Başkenti Şamahı, geçici olarak da Bakü olan "Şirvanşahlar" kuzeyde Kür nehrinden, güneyde Samur'a kadar uzanan topraklara hâkimdi. Başkenti önce Nahçıvan ardından Tebriz olan "Atabeg İldenizliler Devleti" de Kür ve Aras nehirleri arasındaki Arran'ın ve ülkenin güney toprakları üzerinde hâkimiyet kurmuştu.²¹

1) Azerbaycan Atabegleri Devleti'nin Kuruluşu

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması ile kurulan bağımsız Azerbaycan devletlerinden biri de Azerbaycan Atabeglerinin kurduğu İldenizliler Devleti idi. İldenizliler Devletinin arazisi önceleri Irak Selçuklu Sultanının sınırları içinde idi. Büyük Selçuklu imparatorluğunun parçalanması devrinde meydana gelen Irak Selçuklu Sultanlığı (1118-1194) Irak, İran ve Güney Azerbaycan toprakları dahil olmakla Güney Kafkasya'nın bir kısmını da içine alıyordu.²²

İldenizliler (veya Azerbaycan Atabegleri), Azerbaycan'ın büyük kısmıyla Arran ve Cibâl bölgesinin kuzeyini kapsayan kuzey-batı İran'ı idare eden bir Atabeg hanedanıdır. Hanedanlığın kurucusu Şemseddin İldeniz aslen Kıpçak Türklerinden olup, Irak Selçuklu Devleti vezirlerinden Kemalettin Ebû Talib el-Sumeyremi'nin memlûkü (köle) idi. İldeniz daha sonra Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd (1134-1152)'un hizmetine girdi ve kısa zamanda yükselerek Arran valiliğine tayin edildi. O Gürcülere'e karşı kazandığı parlak zaferlerle kısa bir sürede en büyük Selçuklu emirlerinden biri oldu. 1146'dan itibaren fiilen müstakil bir şekilde idare ettiği Azerbaycan'da Selçuklu Sultanlarına bağlılığı ifade eden hutbeden başka bütün hüküm ve nüfusu eline aldı. Irak-ı Acem ve Fars eyaletleri de onun nüfuz ve hükmü altında bulunuyordu.

2) Nahçıvan'ın İldenizliler Atabegliğinin Başkenti Olması ve Bölgedeki Siyasi Olaylar

İldeniz Arran Emirlerini hâkimiyet altına alarak, ülke topraklarını müdafaa etmek için elli bin kişilik bir ordu kurdu. Sultan Mes'ud'un

²¹ A.S. Bretanitskiy-B.V.Veymarn, İskustvo Azerbaydjana IV-XVIII. Veka, Moskova, 1976, s.48.

²² Eliyarlı, Azerbaycan Tarihi, s.220.

Azerbaycan valisi olan Çavlı'nın ölümünden (1146) sonra İldeniz bölgedeki karışıklıktan istifade ederek Nahçıvan vilayetini de hakimiyeti altına alarak, başkentini de Nahçıvan'a taşıdı.²³

Nahçıvan'da daimi ikâmet eden Emir Şemseddin İl-Deniz Sultan Muhammed'e bir mektup yazarak itaatini bildirdi. Mektupta: "Ben senin kölenim ve bütün emirlerini yerine getirmeğe hazırım. Yasakladığın şeylerden kaçınırım. Eğer yanınızda hizmetimi arzu ederseniz hizmete hazırım, kalkar gelirim. Eğer düşmana karşı gitmemi isterseniz derhal giderim. Emrime Türkmenlerden istediğim kadar ordu toplayabilirim" diye yazdı, Sultan da cevaben; "Şimdilik burada bizzat gelip hizmet etmenize gerek yoktur. Siz orada Müslümanlara bir hâmi ve müşriklerin saldırılarını durduracak bir kale gibi bulunun" diye yazılı cevap verdi.²⁴

Sultan Muhammed ile Melik Süleymanşah arasında Aras vadisinde yapılan savaşta Atabeg Şemseddin İl-Deniz'de Sultan Muhammed'e karşı Melik Süleymanşah ile ittifak yaptı. Aras vadisindeki yapılan bu çetin savaşı Sultan Muhammed kazandı. Atabeg Şemseddin İl-Deniz ve maiyetinde bulunan askerler hezimete uğradılar. Sultan Muhammed pek çok ganimet elde etti ve bir müddet Nahçıvan'da kaldı, Gürcüler Sultan'a barış teklif ettiler. Selçuklu-Gürcü barış antlaşması yapıldı. Atabeg Şemseddin İl-Deniz Sultan Muhammed'e gönderdiği mektubunda; "Ben senin bendenim ve bu hanedanın kölesiyim, senin amcan Süleymanşah bana senin galibiyet bayrağını görmeden iltihak etmiştir. Buda bir haysiyetsizlik korkusundan ve herkesin: "Merhum ve mağfur Süleymanşah zillete uğradı" dememesi içindir. Şimdi ise Sultanın bir olduğu belirlenmiş ve bütün memleketler onun idaresini kabul etmişlerdir. Ben herkesten önce senin itaatin altına ve senin camiana girenlerdenim" diye yazdı. Sultan da bunun mazeretini kabul ile bir daha muhalefet etmeyeceğine ve itaatinden ayrılmayacağına teminat aldıktan sonra Erran vilayetini kendisine verdi.²⁵

Zekâsı ve kabiliyeti ile kısa sürede sultanın ilgisini çekerek sıvırdı ve ikbâl basamaklarını hızla tırmandı. Askeri sınıfa dâhil edilerek kısa sürede sultanın en çok güvendiği emirleri arasına katıldı. Sultan Mesud, kendisine bağlı bu zeki ve cesur emiri taltif ederek, onu ölen kardeşi Tuğrul'un dul kalan karısı Mö'mine Hatun ile evlendirdi. Bu evlilik sonucu Selçuklu hanedanının damadı olarak, kendisine Atabeglik görevi ile birlikte Azerbaycan eyaletinde bir bölge

²³ Z. M. Bünyadov, Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225), Bakü, 1988, s.170; A.S. Bretanitskiy-B.V. Veymarn, İskustvo Azerbaydjana IV XVIII Veka, Moskova, 1976, s.48.

²⁴ Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el-Hüseynî, Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukıyye, Çev: Necati Lügal, Ankara, 1943, s.90; Z.M. Bünyadov, Azerbaycan Atabegleri Devleti, (1136-1225), Bakü, 1988, s.38.

²⁵ el-Hüseynî, Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukıyye, s.99-100; Bünyadov, Azerbaycan Atabegleri Devleti, s.41.

ikta edildi.²⁶ İldeniz bu evlilik sebebiyle, Sultan Mes'ud'un ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelelerine karıştı ve üvey oğlu Arslan-Şâh'ı tahta oturttu (1161). Arslan-şah bu durumda ona minnettar kalmış ve "Atabeg-i a'zam" ünvanını vermişti. Bundan sonra İldeniz Irak Selçuklu Devleti'nin kaderine tamamen hakim oldu. Şemseddin İldeniz bütün Irak Selçuklu Sultanlığını kendi idaresi altına aldıktan sonra, en yakın adamlarını da yüksek devlet görevlerine tayin etti. Büyük oğlu Muhammed Cihan Pehlivan Sultanın hacibi²⁷ görevine getirildi. Küçük oğlu Kızıl Arslan ise Selçuklu ordularının Başkumandanı oldu. Böylelikle Irak Selçuklu Sultanlığı İldenizliler'in hâkimiyeti altına girdi.²⁸ Ancak Rey Emiri İnanç, Harzemşahlar'dan Sultan İl-Arslan'a güvenerek İldeniz'e meydan okumaktaydı. Nitekim İnanç, Salgurlulardan Fars Atabegi Zengi ve Kazvin Emiri İbn el-Bazdâr ile anlaşarak Arslan-şah'ın yerine Şehzâde Mahmud'u Selçuklu tahtına geçirmek istedi. Neticede İldeniz bu muhalifleri mağlup etmeye ve Arslan-şah'ın yerini sağlamlaştırmaya muvaffak oldu (1161).²⁹

Azerbaycan Atabegi Şemseddin İl-Deniz hâkimiyeti yalnız Irak-ı Acemle sınırlı olan Irak Selçuklu Devletine fiilen hâkim olmak imkânı buldu (1160). 1161'de Ani'yi kuşatmış olan Ahlât Hâkimi Sökmen II. ile Erzurum Hâkimi İzzeddin Saltuk'u Irak'taki karışıklıklardan faydalanarak geri püskürten ve işgal ettikleri Dvin'de katliam yapan Gürcülere, Doğu Anadolu'nun bazı beyleri ile birlikte şiddetli darbeler indirip (1163), kaçan Gürcü Kralı Giorgi III.'nin hazinelerini zaptetmiştir. Şemseddin İl-Deniz'in Sultan Arslanşah'ı başkentte görevli bulunan oğulları Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan ile idare ettirmesinden ve hükümdara tahakkümünden memnun olmayan valiler ve beyler İl-Arslan'ın yardımına başvuruyorlardı ki, bu da Irak işlerine Harezmşahların müdahalesine yol açmıştır. İl-Deniz'in 1174'te ölümü üzerine "Atabeg-i Azam" Muhammed Cihan Pehlivan, Arslan-şah (ölümü 1175)'tan sonra, tahta çıkardığı onun 7 yaşında bir çocuk olan oğlu Rükneddin Tuğrul zamanında mutlak hâkim oldu. O kendisinden "Hakan-ı Acem" diye bahseden çağdaş tarihçi Ravandi'ye göre, ülkeyi hem Gürcü ve Kıpçak tecavüzlerine karşı korumuş, hem de memleketi güvenlik ve emniyet içinde idare etmiştir. Fakat

²⁶ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)" Türkler, IV, Ankara, 2002, s.871.

²⁷ **Hacib:** Türkçe Agacı denilen haciblik, sultan ile divan arasındaki irtibatı sağlar ve sarayın teşrifat işlerini düzenlerdi. Ayrıca saraydaki bütün iş sahiplerini kontrol ile onların vazifelerini iyi görüp görmediklerini denetlerdi. (Bkz: Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri, İstanbul, 1985, s.168).

²⁸ Süleyman Eliyarlı, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1996, s.221.

²⁹ Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.197; İbrahim Kafesoğlu, "Atabeglikler", Türk Dünyası El Kitabı, I, Ankara, 1992, s.295; Mirza Bala, "İl-Deniz Şemseddin", İA, V/2, İstanbul, 1988, s.961-962.

onun 1185'de ölümü üzerine Irak'ta siyasi mücadeleler gün geçtikçe artmaya başladı.³⁰

3) İldenizli – Gürcü Mücadelesi

Şemseddin İl-Deniz Güney Azerbaycan'ı, Arran'ı, Nahçıvan'ı ve İran'ın batı illerini boyunduruğu altına aldı. Gürcistan'ın Ran bölgesini hâkimiyeti altına alma çabaları başarısız oldu. 1160'larda İl-Denizliler Gürcistan'a karşı Selçuklularla ittifak yapmışlardır.³¹

Gürcüler 1161'de Ani'yi, ertesi yıl Kars ve Dvin'i istila ettiler; çok sayıda Müslüman'ı öldürüp cami ve evleri yaktıktan sonra Tiflis'e döndüler. Müslüman kadınları çıplak vaziyette götürdüler. Gürcü kadınları bunu yadırgayıp, Müslüman kadınları giydirdiler. Bu olay Müslümanlar arasında büyük tepki yarattı. Azerbaycan Atabegi İldeniz, Ahlatşah Sökmen, İzzeddin Saltuk, Merâga Emiri İbn Aksungur, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ve bazı Anadolu beyleri Nahçıvan üzerinden Gence'ye geldiler.³²

Gürcistan Kralı III. Giorgi Sultan Mesud'un vefatı üzerine başlayan saltanat kavgalarından yararlanmak istiyordu. Fakat Irak Selçuklu Devleti, İldeniz'in azim ve gayreti sayesinde, kendisini toplamış bulunuyordu. Arslanşah Irak'ta temin ettiği bir ordu ile İldeniz'in yardımına geldiği gibi, Ahlat'taki Ermenşahlar'dan Sökmen de ordusu ile beraber hazır bulunuyordu. İldeniz'in kendi kumandası altında da kuvvetli bir Türkmen süvarisi bulunuyordu. Nahçıvan'da kurulan askeri bir mecliste alınan karar üzerine Umumi kumandanlık İldeniz'e bırakıldı. İldeniz orduyu üç kısma ayırdı: Birinci kısım Gürcü Kralı ile ordusunu karşılamak için hazırlandı. İkinci kısım Irak askerlerinden ibaret idi; bunlara süvariler, piyadeler, mızraklılar birbirlerine girdiği esnada, Müslümanların maneviyatını yükseltmek maksadı ile harbe karışmak üzere beklemeleri emrolundu. Üçüncü fırkayı ise, İldeniz kendi emrinde tuttu. Bunlar birçok harplere iştirak etmiş Türklerden ibaret idi. Gürcülerin hücumu ile başlayan harp şiddetini arttırınca, Irak Selçuklularının tekbir sedası ile harbe girişi, düşmanın gözlerini yıldırıldı. İldeniz'in ihtiyatla tuttuğu Türk askerlerinin meydana çıkışı ile Gürcüleri tamamıyla sarstı. Düşman mağlup olmuş Kral firar etmiş, harp kazanılmış idi. İldeniz, Arslanşah ile birlikte Dvin'e girdi. Oradan Gürcistan üzerine yürüdü ve memleketi baştanbaca zapt ederek, tehlike oluşturmamaya bir hale getirmek için gerekli

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, İstanbul, 1988, s.378; Eliyarlı, Azerbaycan Tarihi, s.221; Mehmet Altay Köymen, "Irak Selçukluları Devleti (1118-1194)", Tarihde Türk Devletleri, I, Ankara, 1987, s.419; Cihangir Zeynalöğlu, Muhteser Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992, s.20-21

³¹ Mariam Lordkipanidze, Georgia in The XI-XII. Centuries, Tbilisi, 1987, s.125.

³² Karamanlı, "Gürcistan", DİA, XIV, s.312-313.

bütün askeri ve siyasi tedbirleri aldıktan sonra, Arslanşah ile beraber Gence'ye döndü (1163).³³

1175 yazında, Sultan Arslanşah başta olmak üzere, Atabek İl-Dengiz, II. Sökmen, Diyarbekir-Artuklular, Irak ve Azerbaycan Emirleri orduları ile Nahçıvan'da toplandılar. Nahçıvan'da "Arran-Türkmenleri" ni de yardımcı alan ve Başkumandan olan Ulu-Atabek İl-Dengiz, ordularıyla ilerledi. Önce "Loru-Ovası" nı vurdu, sonra Dumanis'tan Ak-Şehir ve Ahilkelek Tıryalet-Ovası'na değin vardılar. Gürcü Kralı III. Görgi korkusundan bu orduya karşı çıkamadı. Türkler de uğradıkları her yere akınlar yapıp, yağma ve tutsaklar alarak geri döndüler. 21 Ağustos 1175'de Anı kurtarıldı. Kumandanlar, hastalığı yüzünden Dvin'de kalan ve buradan Nahçıvan'a dönmüş bulunan sultan'ı 29 Eylül'de ziyaret ederek, kışlaklarına dönme iznini aldılar. Sultan'da Hemedan'a vardı. Bu sırada, büyük İslâm Türk mücahidi Atabek İl-Dengiz hastalanarak Nahçıvan'da öldü. Bundan iki ay sonra da Sultan Hemedan da rahmete kavuştu. Anı yine Şahensah Sultan'ın idaresine geçti.³⁴

4) Nusretüddin Muhammed Cihan Pehlivan Dönemi (571/1175-581/1186)

Bu tarihlerde hastalığı biraz geçen Sultan Arslanşah, Nahçıvan'a kadar gelmişti. Sefere katılan bütün komutanlar, Nahçıvan'a gelip sultanı ziyaret ettiler. Sultan daha sonra Hemedan'a geçti. Buraya geldiği sırada Nahçıvan'da bulunan annesinin, daha sonra da üvey babası İldeniz'in peş peşe ölüm haberlerini aldı. Babasının öldüğünü duyan Pehlivan ise Nahçıvan'a gelip, buradaki babasının hazine ve ordusuna sahip çıkarak kendisini Atabeg ilan etti (1175). İldeniz'in 1175 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Cihan Pehlivan süratle Nahçıvan'a giderek, babasının yerine geçti ve kendisini Atabeg ilân etti. Şems'üd-din İl-Deniz'in ölümünden (1175) sonra Cihân Pehlivan yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Irak Selçuklu Sultanlığı'nın en kudretli adamı haline geldi. "Hakan-ı Acem" ünvanını taşıyordu. 60-70 kadar "bende" si bütün memleketi kontrolleri altında tutuyordu.³⁵

Öte yandan Sultan Arslanşah, İldeniz sağ iken devlet idaresinin onun elinde olmasından hoşlanmıyordu. Nitekim Arslanşah bu durumdan zaman zaman şikâyetçi oluyor, annesi Hatun da onu teselli ediyordu. Annesi Sultan Arslanşah'a: "Bu adama bir şey söyleme, o senin için kendini tehlikeye atıp kaç

³³ Mirza Bala, "İl-Deniz Şemseddin", İA, V/2, s.963; Karamanlı, "Gürcistan", TDVİA, XIV, s.312-313; Kafesoğlu, "Selçuklular", s.378; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Camiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, I, Yay: Ali Öngül, İzmir, 2000, s.192-194.

³⁴ Kızıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylan'ında Kıpçaklar, s.128; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, s.97; İbnu'l-Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısımı), s.181; Kafesoğlu, "Atabeglikler", Türk Dünyası El Kitabı, I, s.295-296.

³⁵ Kafesoğlu, "Atabeglikler", Türk Dünyası El Kitabı, I, s.295-296.

kere savaşa girdi; senin uğrunda varını yoğunu sarfederek, kölelerini ve adamlarını telef etti. Nihayet seni sultan yapmaya muvaffak oldu. Selçuklu sultanlarından niceleri var ki; yaşça senden büyük oldukları halde hapislerde sürünüyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete geçmiyorlar. Hâlbuki Atabeg İldeniz ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanların ile çarpışıyorlar. Sen ise rahat vakit geçiriyorsun... Onun yaptığı işlere karışma, ondan bir zarar gelmesinden korkma, o senin memlûkundur" derdi. Arslanşah, annesinden bu sözleri duyduğu zaman susardı.³⁶

Pehlivan'ın bu davranışı, yeni bir tahakküm devresinin başlayacağına işaret etti. Bu bakımdan bütün Irak-ı Acem ümerası birleşip Sultan Arslanşah'ı onun üzerine bir sefere ikna ettiler. Sultan da bu maksatla Azerbaycan'a yürüdü. Ancak Zencan'dayken sultanın hastalığı arttı ve Hemedan'a dönmek zorunda kaldı. Sefere iştirak edemeyeceğini anlayan sultan, üvey kardeşi Pehlivan'ı yanına çağırdı. Bu davete uyan Pehlivan, sultanın huzuruna gelince aralarındaki husumet kalktı. Sultan onu Atabeg tayin edip, devlet işlerini ona bıraktı.³⁷

5) Muzafferüddin Kızılaslan Osman Dönemi (581/1186-588/1192)

Cihan Pehlivan'ın 1186 yılında ölümü üzerine, yerine Muzafferüddin Kızılaslan Osman geçti (1186-1192). Atabeg ilan edilen Kızılaslan daha başlangıçta bir suikast teşebbüsüne maruz kalınca endişeye kapılarak gizlice kendini koruma hazırlıklarına girişti. Bu arada Pehlivan'ın dul karsı İnanç Hatun, kocasının ölmeden önce oğullarına amcaları Kızılaslan'a itaatte kusur işlememelerini tavsiye etmesine rağmen, onların adına bir muhalefet cephesi açtı ve sultanla da işbirliği yaptı.

Kızılaslan uzun bir süre Sultan Tuğrul'la mücadele etti ve aralarında defalarca kanlı çarpışmalar meydana geldi. Halifenin kayıtsız şartsız desteğini ve askeri yardımını sağlayan Kızılaslan bir süre sonra İnanç Hatun ile evlenip yeğenleriyle de barıştı. Bu arada bir hileye başvurarak kendisiyle anlaşmak istediğini bildirdiği Tuğrul'un Şehrizor hâkimi Türkmen Beyi Kıpçaklıoğlu İzzeddin Hasan'ın yolladığı Türkmen askerlerini geri göndermesini sağladı; sonra da aniden saldırıp onu mağlup etti. Önce İzzeddin Hasan'a ait bir kaleye sığınan Tuğrul, daha sonra Hemedan'a döndü ve hükümdarlıktan vazgeçerek dedelerine ait bir türbede inzivaya çekildi. Fakat Kızılaslan, onu türbeden çıkararak oğluyla birlikte bir kaleye kapattı (1190) ve daha önce bir Selçuklu şehzadesini sultan ilân etmeyi düşünürken halifenin teşvikiyle tahta kendisi çıktı. Kızılaslan'ın çok sert bir siyaset izlemesi Tuğrul'a ihanet etmiş emirleri

³⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IX, s.89.

³⁷ Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII, İstanbul, 1988, s.326.

yeni sultanın kendilerine güvenmeyip cezalandıracağı endişesine düşürdü. İnanç Hatun'la işbirliği yapan emirler 587 (1191)'de onu bir gece çadırında uyurken öldürdüler. Pehlivan zamanında en parlak dönemini yaşayan Azerbaycan Atabegliği, Kızılarslan'ın saltanatı ele geçirmesiyle hayal edilebilecek son merhaleye ulaşmış, ancak yine bu hadise sebebiyle kısa sürede çökmüştür.³⁸

Şeki Hâkimi Şirvanşah II. Aqsartan ile onun güveğisi İldenizli Emir-Emirân Ömer, Ağabegisi Atabeg Ebubekir aleyhine Tamara'ya ittifak teklifi ile yardım etmesi dileğinde bulunarak, alınacak Gence bölgesinin kendisine verileceğini bildirdi. Bu durum üzerine Atabeg Ebûbekir, ordusuyla Nahçıvan'dan gelip, Gence batısına varmıştı. 1195 yazısında Şankur/Şemkür kasabası yanında başlayan meydan savaşı uzun sürdü ve bozulan Atabeg Ebûbekir Nahçıvan'a döndü. Onun ordusundan 12 bin esir alınmıştı.

Selçuklu kaynağında: Şemkür Savaşı'nda yenilen Atabek Ebûbekir'in yaralanarak ölümler arasında saklandıktan sonra bir yolunu bulup, Baylakan'a geldiği; Emir-Emirân'ın 22 gün sonra ölümü üzerine yeniden Gence'ye hâkim olduğu; sonradan Nahçıvan'da Gürcüler'e yenilerek Tebriz'e kaçtığı, onun Merend'in işgali ile Tebriz yolunda uğranan yerlerin erkeklerinin kırılıp, kadınlarının tutsak götürülmesine engel olmadığı, acı acı anlatılır. Yine bu kaynakta, Ebubekir'in eğlenceye aşırı düşkün olduğu ve Sultan Tuğrul'un da, ancak Irak ve Rey bölgeleriyle uğraştığı belirtilerek Tamara çağında (1195'den başlanarak) düşmanın neden başarılı istilâ ve akınlar yaptığı, dert yanarak şöyle anlatılıyor: Gürcüler, kendilerine karşı memleketlerini müdafaa etmeyen Azerbaycan'ın şehirlerine saldırıyorlar, kaleleri zapt ediyorlardı. Böylece Aran memleketlerini tamamıyla istilâ ettiler.³⁹

6) Kutluğ İnanç Dönemi (588/1192-591/1195)

Kızılarslan'dan sonra Azerbaycan Atabegliği'ne Cihan Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanç geçti (1192-1195). Kutluğ İnanç'ın Atabegliği ele geçirmesinde Harezmsah Alâeddin Tekiş'in yardımının çok büyük rolü oldu. Yine Harezmsah'ın öncü birliklerine kumanda eden Kutluğ İnanç, Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'u mağlup ederek, Tuğrul'un başını kestirdi. Böylelikle Irak Selçuklu hanedanına son verdi. (590/1194) Daha sonra Harezmsah ordularını Irak-ı Arab topraklarından çıkarmak isteyen Kutluğ İnanç, bu mücadele esnasında öldürüldü. Böylece üç yıl kadar adına sikke kestirip, hutbe okutturan Kutluğ İnanç'ın Atabeglik dönemi kapandı.

³⁸ Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", TDVİA, XXII, İstanbul, 2000, s.82-84.

³⁹ Kırzoğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236), s.83-84; el-Hüseyni, Ahbâr üd-Devlet is-Selçukıyye, s.131-134.

7) Nusretüddin Ebubekir Dönemi (591/1195-607/1210)

Kutluğ İnanç'ın II. Tuğrul, Halife Nasır-Lidinillâh ve Harezmsah Alâeddin Tekiş ile zaman zaman saf değiştirerek sürdürdüğü mücadeleyi hiç kanşmadan izleyen Nasretüddin Ebû Bekir, (1195-1210) onun ölümünden sonra İldenizli ümerasını çevresine topladı ve bir ara Ahmedîlî topraklarının bir kısmını ele geçirdi; ancak ülke kendisinden kurtulmaya çalışan, onun sefih yaşantısından bıkmış bazı emirlerin, Halife Nâsır-Lidinillâh'ın Harezmsahlar'ın ve Gürcüler'in mücadele alanına döndü. Gürcü orduları Nahçıvan üzerine yürüdüler. Ebû Bekir kaçarak Tebriz'e gitti. Gürcüler birçok şehir ve kasabayı zapt ve yağma ettiler. Nahçıvan ve Beylekan'ı haraca bağladılar. Onlar bu şekilde ülkeyi istila ve yağma ederken Ebû Bekir eğlenceye dalmıştı. Hatta o emirlerine Gürcüler hakkında kendisine bir şey söylememelerini emretmişti.⁴⁰ Sonuçta özellikle Gürcüler karşısında aciz kalan Ebû Bekir çareyi bir Gürcü prensesiyle evlenmekte buldu ise de aynı yıl içerisinde öldü.(607/1210).⁴¹

8) Muzafferüddin Özbek Dönemi (607/1210-622/1225)

Ebû Bekir'in yerine kardeşi Muzafferüddin Özbek (1210-1225) geçti. İktidarı boyunca önce Harizmsahlarla mücadele eden Özbek, 1220-1221 yıllarında birçok şehrini Moğol tahribatından kurtaramayan Özbek Nahçıvan'a kaçtı. 1225 yılında Gürcüler'in Azerbaycan'ı istila girişimi henüz yeni savuşturulmuşken Harezmsahlılar tehlikesi baş gösterdi. Gence'yi ele geçiren Celâleddin Harezmsah'ın bu zaferi üzerine Muzafferüddin Özbek, sığındığı Alıncak Kale'sinde üzüntüsünden öldü (1225). Böylelikle İldenizliler Devleti Nahçıvan ve çevresindeki hâkimiyetini tamamen kaybetmiştir.

9) İldenizliler Atabegliği'nin Tarihi Misyonu

Gürcü saldırılarına karşı Müslümanların müdafaaasını üstlenmiş olan İldenizliler Azerbaycan'ın iktisadi, içtimai, siyasi ve medeni hayatlarında önemli bir rol oynamışlar, ticaret, sanat, ilim ve medeniyetin yükselmesine uygun bir ortam hazırlamışlardır. Atabegler (özellikle İldeniz) alim, edip ve şairleri himaye etmişler, Nahçıvan, Tebriz Hemedan gibi şehirleri mimari eserlerle süsleyip önemli birer ilim, sanat ve medeniyet merkezi haline getirmişlerdir. İldenizli sarayının büyük şairlerinden bazıları şunlardır: Esirüddin Ahsîkesi, Mücirüddin-i Beylekânî, Zahir-i Faryâbi, Nizami Gencevî, Kıvâmî, Mutarrizî, Yusuf Fuzulî, İmâdüddin Gaznevi ve Şefrüh İsfahânî'dir.⁴²

Nahçıvan'ın en parlak devri, XII. asırda Azerbaycan Atabegleri Devleti'nin başkenti ve merkezi şehri olduğu devire tesadüf etmektedir.

⁴⁰ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IX, s.101-102; Cahangir Zeynalöglü, Muhteser Azerbaycan Tarihi, s.23-24.

⁴¹ Bezer, "İldenizliler", TDVİA, XXII, s.82-84.

⁴² Bezer, "İldenizliler", TDVİA, XXII, s.82-84.

Azerbaycan Atabeglerinin hâkimiyeti devrinde ülkede şehir hayatı çok büyük bir gelişme kaydetmişti.⁴³ Bu devirde Azerbaycan'ın birçok şehirleri ortaçağ sanatlarının bütün türlerinin mevcut olduğu yerleşim merkezleri idi. Şehirler hem iç, hem de dış ticaretin merkezi rolünü oynuyorlardı. Nahçıvan'ın nüfusu Beylagan, Tebriz ve Şamahu gibi yüz bini geçmekte idi. Şehirlerdeki bu gelişme, şüphesiz köylerden şehirlere yönelik göçü de hızlandırmıştır. Bu göçte şehirlerde el sanatlarının gelişmesine ve bu iş kollarına rağbetin artmasına sebep oldu.

Azerbaycan'ın en muhafazalı ve sağlam şehirlerinden biri Nahçıvan idi. Çevresi sağlam duvarlarla çevrili bu şehir askeri istihkâm konumunda idi. Nahçıvan yüksek bir tepenin üzerinde inşa edilmiş ve kenarında Aras nehri akmakta idi. Nahçıvan'da güzel saraylar, medreseler, mescitler, köşkler, mabedler ve magbereler çok sayıdaydı. Atabeglerin hâkimiyeti devrinde inşa edilmiş iki medrese Atabeg Şemseddin İldeniz'in hanımı ve Cihan Pehlivan'la Kızıl Arslan'ın anası Mö'mine Hatun'un Megberesinin vakıf mülkiyeti idi. Bu iki medrese vakfın geliri ile korunuyordu.⁴⁴

⁴³ M.H. Şerifli, IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri, Bakü, 1978, s.308; Seyidağa Onullahi, XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehiri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü, 1982, s.44.

⁴⁴ Bünyadov, Azerbaycan Atabegleri Devleti, s. 185-193.

C- HAREZMŞAHLAR

Harezmi, Ceyhun(Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır. Anuştegin-oğulları tarafından kurulan son Harzemşahlar Devleti'nin (485-618 / 1092-1221) Ortaçağ Türk-İslam devletleri ile mukayese edildiğinde, müstesna bir mevkiide olduğu görülür. Harezmişahlar için, diğer Türk-İslam devletlerine nazaran ayrılık teşkil eden bazı hususlar vardır ki, bunlar arasında onun bir İslâm sınır devleti oluşu ilk plânda yer almaktadır. XII. asır boyunca tedricen gelişip, XIII. Asır başında tarihin en sağlam İslam teşekküllerinden biri olmaya namzed, Harezmişahlar Devleti, Moğol İmparatorluğu'nun İslam dünyasına saldırılarını önleyememesi, hem Harezmişahlar Devleti'nin yıkılmasına ve hem de Maverünnehr, İran, Kafkasya topraklarının Moğollar tarafından işgal edilmesine sebep oldu.⁴⁵

Harezmişahlar Devleti'nin başında sülâlenin kurucusu olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Genel Valisi Kütübü'd-din Muhammed (1097-1127)'in halefleri Atsız (1127-1156), İl-Arslan (1156-1172), Tökiş (1172-1200), Alaü'd-din Muhammed (1200-1220) ve Celâlü'd-din Harezmişah (1220-1231) Harezmişah veya sultan olarak bulunmuşlardır.⁴⁶

Harezmi, Halife Osman zamanında Araplarca fethedilmiş, Abbasiler döneminde de Samaniler ve Selçuklular'ın hâkimiyeti altında bulunmuştu. Daha sonra, Hicri 440'da Selçuklu kumandanlarından Kütübü'd-din Muhammed b. Anuştegin isimli kumandan, Harezmi bölgesinde Harezmişah adıyla bağımsız bir devlet kurdu. Bu devlet Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadar güç ve sınırlarını genişleterek zamanının en büyük Türk-İslâm İmparatorluğu haline geldi. Harezmişah Muhammed zamanında Maverünnehir, Horasan, Fars ve Irak ülkeleri Türklerin eline geçmiş ve Abbasi Halifeliği sembolik bir hale gelmiştir.⁴⁷

Cengiz Han, Harezmişah'ın ortadan kaldırmasının gerekli olduğuna inanmış olmalı ki, ünlü kumandanlarından Cebe, Subutay ve damadı Tuğaçar-ı birer tümenlik bir kuvvetle Harezmişah Muhammed'i canlı olarak yakalamaları için görevlendirmiştir. Üç Moğol kumandanı müşterek hareket ederek, Belh, Tus şehirlerini aldıktan sonra, Nişabur şehrini kuşatmışlardır. Bu kuşatma esnasında Tuğaçar öldürülmüştür. Bu yüzden burada büyük bir katliam yapılmıştır. Daha sonra Hemedan ve Kazvin Moğolların eline geçmiştir. Harezmişah Alâeddin Muhammed, Moğollara karşı koymak yerine sürekli kaçış planları ile meşguldü. Alâeddin Muhammed kaçarak, Hazar Denizi'nin güneydoğu sahillerine yakın Abeskün adalarından birine sığınmıştır. Burada hastalanmış ve Aralık 1220 yılında bu adada ölmüştür.

⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, Harezmişahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221), Ankara, 1984, s.1-2.

⁴⁶ Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmişahlar Vezâreti", İÜFTED, Sayı: 7-8, İstanbul, 1977, s.20.

⁴⁷ Hasan Ata Abeşi, Türk Kavimleri Tarihi, İstanbul, 2001, s.151.

Alaaddin Muhammed'in 1220 yılında ölümü üzerine, kardeşleri ile yaptığı iktidar mücadelesini kazanan Celâleddin Harezşah, Harezşah Devleti'nin başına geçti.⁴⁸

Harezşah Alâeddin Muhammed'in ölümünden sonra, Moğol orduları 30 Mart 1221'de Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden biri olan Meraga'yı işgal ettiler. İki Moğol kumandanı Hemedan şehrini alarak ikinci defa yağmalamışlardır. Buradan kuzeye yönelerek Erdebil şehrini aldılar ve üçüncü defa olarak Tebriz üzerine yürüdüler. Buranın hâkimi olan Pehlivanoglu Özbek Nahçıvan'a kaçmıştır. Şehrin kumandanı Şemseddin Turai topladığı mal ve paraları Moğollar'a vermek suretiyle şehri yağmadan kurtarmıştır.⁴⁹

1225 yılında Moğol orduları tarafından takip olunan Celâleddin Harezşah güneyden Azerbaycan'a girerek, devletin başkenti Tebriz şehrini ele geçirmişti. Bu durum üzerine İldenizliler Hükümdarı Muzafferüddin Özbek, Tebriz'i Harezşahlara bırakarak Nahçıvan'a kaçtı. Şüphesiz Muzafferüddin Özbek, buradan da güvenliğini sağlamak amacıyla Elince Kale'ye sığındı. İldenizli Hükümdarının amacı, bu tehlikesiz kalede gizlenmek ve buradan düşman aleyhine mücadele yapmaktır. Fakat aynı tarihte Atabey Özbek, Celâleddin'in işgalci ordularına karşı mücadele zamanı Nahçıvan'da öldü ve Elince Kale'de defnedildi. Celâleddin Harezşah, Azerbaycan ve Nahçıvan'ı işgal etmesine rağmen, ülke içinde geniş halk tabakaları ve feodallar Celâleddin'e karşı isyan ettiler.⁵⁰

Osman Turan, Celâleddin'in Azerbaycan'a gelir gelmez, oradaki komşu küçük hükümetleri bir tarafa bırakıp, batının en kuvvetli devleti olan Türkiye Selçukluları Sultanı Alâeddin Keykûbâd ile dostane münasebetler kurmak ve hatta ittifak temin etmek teşebbüsü, onun oralarda henüz yerleşme devresinde bulunması ve bilhassa Moğollar karşısında tehlikeli bir konumda bulunmasıyla ilgili olduğunu bildirmektedir.⁵¹

Moğol Han'ı Ögedey (1229-1241) beklenmedik bir anda ortaya çıkan Celâleddin Harezşah'a karşı Cengiz Han'ın ünlü generali "Korcu" su Cormağun Noyan'ı 30-40 bin kişilik bir ordunun başında İran'a göndermişti. Cormağun Noyan idaresindeki Moğol kuvvetleri kısa zamanda Moğolistan, Türkistan ve İran'ı geçip, Azerbaycan'a gelmişlerdir. İzlediği yanlış politika sonucu ordusu dağılan ve itibarı kaybolan Celâleddin, kendisinden beklenen dayanma ve direnmeyi gösteremedi. İlerleyen Moğol orduları karşısında başkent Tebriz'i bırakarak, Aras ve Kür ırmağı arasındaki Mugan ve Erran ovalarına

⁴⁸ Aydın Taneri, Harezşahlar, Ankara, 1993, s.43-45.

⁴⁹ Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, Kayseri, 1997, s.22-24; V.V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, 1975, s.221

⁵⁰ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.79-80; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 1998, s.353.

⁵¹ Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1988, s.86-87.

kaçtı. Bundan sonra Celâleddin'in idaresindeki topraklar Moğolların eline geçtiği gibi, daha önce bu yörede Celâleddin'e tabi olan küçük devletler de Moğol hâkimiyeti altına girmiştir.⁵²

Moğol ordularının takibinden kaçarak Azerbaycan bölgesine gelen Celâleddin Harezşah, burada Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a bir elçi göndermiştir. O, bir taraftan kendisini takip eden Moğollara karşı, bir taraftanda yeni ele geçirdiği ve yurt tutacağı Azerbaycan bölgesindeki Gürcü Krallığı ve diğer devletlere karşı kendisine bir müttefik arama yoluna gitmiştir. Alâeddin Keykubad açısından ise, Moğol istilasının Anadolu kapılarına dayandığı bir sırada komşu devletler ile ittifak arayışına giren Keykûbâd içinde Celâleddin Harezşah'ın varlığı kaçınılmaz bir fırsat oldu. Keykubad her ne kadar samimi bir Müslüman olarak dara düşmüş bir İslam hükümdarına yardım etmeyi inançlarının bir gereği sayıyor olsa da, gerçekte Celâleddin ile kuracağı böyle bir ittifakta siyasi çıkarlarını da ön planda tutmayı ihmal etmedi. Bu sebeple o, Harezşah'ın, Azerbaycan'da yerleşmesi ve onunla gerçekleştireceği bir ittifak sayesinde kendisi ile Moğollar arasında tampon bir bölge oluşturmuş olacaktı. Bu siyasi çıkar hesabı yüzünden Selçuklu hükümdarı, Celâleddin Harezşah'ın teklifini derhal kabul etti. Bu siyaset sadece Keykûbâd tarafından benimsenmemiş, bölgedeki diğer İslâm devletleri de Celâleddin'i kendileri ile Moğollar arasında bir tampon devlet olarak görmek istemişler ve bu yönde siyasi bir tavır takınmışlardır.

Ancak, Celâleddin'in kısa süre sonra bölgede bulunan küçük devlet ve beylikler ile çeşitli ittifaklar kurarak tabi-metbû faaliyetlerine girdiği gibi, Eyyubiler'in elindeki stratejik ehemmiyeti haiz Ahlat kalesini de ele geçirmesi bölgedeki Selçuklu-Eyyubi hakimiyeti için bir tehlike oluşturmuştur.⁵³

Osman Turan, Sultan Alâeddin Keykûbâd ile Celâleddin Harezşah arasındaki münasebetlere daha farklı yaklaşmakta olup, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın Moğollara karşı, din ve ırk bağlarını hatırlatarak ve İslâm'ın kaderi bakımından iki sultanın tarihi mes'uliyetlerini beyan ederek, Celâleddin Harezşah'a dostluk ve ittifak teklifinde bulunduğunu ileri sürmektedir. Gerçekten de iyi bir asker ve kötü bir siyaset adamı olan Harezşah Sultanının ölçsüz hareketleri iki hükümdar arasında çarpışmayı mukadder kıldı ve 1230'da Yassı Çemen'de Harezşah ordusu mağlup edildi.⁵⁴

Moğolların Maverâünnehr'i ele geçirmeleri sırasında, Selçuklular ile Harezşahlılar 1230 tarihinde Yassı Çemen'de bir harbe tutuşmuşlardı. Harezşahlıların yenilgisi ile biten bu savaş sonrasında, Harezşahlılar

⁵² Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, s.28-29.

⁵³ Süleyman Özbek, "Türkiye Selçukluları-Eyyubiler Arası Siyasi Münasebetler Üzerine (1175-1250), İsmail Aka Armağanı, İzmir, 1999, s.438-439; Abdulkadir Özyayın, "Harezşahlar Devleti" Türkler, IV, Ankara, 2002, s.894.

⁵⁴ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.299.

kendilerini doğudan ve batıdan düşman ordularıyla sarılmış bulmuşlar ve Moğollarla mücadele edebilecek gücü kendilerinde bulamamışlardır. Hâlbuki Selçuklular ve Harezmsahlılar birlikte Moğollara karşı bir tavır alabilselerdi, muhtemelen bir Moğol istilâsı Maverâünnehr'de durdurulabilirdi.⁵⁵

Cengiz Han'ın oğlu Ögedey, İran'a Çormagan tarafından yönetilen 30.000 kişilik bir ordu yolladı. 1230-1231 kışında, Celâleddin'in alışıla gelmiş ikameti olan Azerbaycan'a varma emriyle bu ordu, Rey'e giden büyük kuzey yolundan Harezm İmparatorluğu'nu ansızın istila etti. Celâleddin'in güçlerini toplama vakti olmadığı gibi hızlı birlikler tarafından takip edilerek Diyarbakır'a vardı. 15 Ağustos 1231'de öldürüldü.⁵⁶

Celâleddin Harzemşah'ın ölümü üzerine Harzemşahlar Devleti tarih sahnesinden silinmiş ve toprakları Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Böylelikle Moğollar Anadolu Selçuklu Devleti ile komşu olmuşlardır.

IV. BÖLÜM MOĞOL HÂKİMİYETİ VE XIII- XIV. YÜZYILLARDA NAHÇIVAN

A) MOĞOLLARIN NAHÇIVAN VE ÇEVRESİNİ İŞGALI

1) XIII. Yüzyılda Moğolların Türkistan, Maverâünnehir ve Azerbaycan'ı İstilaları

XIII. yüzyıl bütün Asya'yı sarsan Moğol istilâsının vuku bulduğu devirdir. 615-1218'de Harezmsahlılar ülkesinin sınır şehirlerinden olan Otrar'da beşyüz kişilik bir Moğol ticaret kervanının tevkif edilmesi ve hepsinin öldürülmesi 617-1220 yılında Cengiz (562-624, 1167-1227)'in bu ülkeyi istilâya başlamasına sebep oldu. Cengiz büyük bir ordu ile hareket ederek Harezm topraklarına girdi. Maverâünnehir bölgesindeki şehirleri bir bir ele geçirdi. Başta Buhara ve Semerkand olmak üzere her yeri harabeye çevirdi.¹

Moğollar, istilâ ve tahrip ettikleri Türkistan'ın halkını da müthiş bir şekilde katliama tabi tutuyorlardı. Geçtikleri her yer kan ve gözyaşı gölü haline geliyordu. Tarihi eserler harabeye dönmüştü. Bölgenin bütün ahalisi Moğollardan kaçıyor ve henüz onların ulaşamadıkları topraklara sığınıp canını kurtarmaya çalışıyordu. Böylece İran, Azerbaycan sahası yeniden çok kesif bir Türkmen göçüne sahne oldu.²

Celâleddin ordularının mağlup edilmesi ve Celâleddin öldürülmesi üzerine İran'da Ögedey'in ordularına direnebilecek hiçbir şey kalmamıştı. Bu ordular ağır bir yıkıma uğramış, tüm kaynaklardan yoksun bırakılmış, şaşırmış, çılgına dönmüş bir halde ve dehşet içinde her biri bir ülkeye dağıldı. Maraga düştü. Tebriz ve Nahçıvan Moğollara teslim oldu.³

Moğolların önünden kaçmak üzere Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinden adeta bir insan seli halinde Azerbaycan, Nahçıvan topraklarına yönelik Türkmen göçleri başlamıştır. Azerbaycan'da geniş ve verimli bir bölge olan Mugan, Türkmenlerin yurdu idi. Ancak Moğollar bu bölgeyi işgal edip ele geçirince kışlak olarak kullanmaya başladılar. Bunun üzerine Türkmenler bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu grup Karahan idaresinde Eleşkirt, Sürmeli ve Aras havalisinden Ahlat'a kadar gelmişlerdir.⁴

2) Nahçıvan'ın Moğollar Tarafından İşgali

XIII. asrın başlarında Azerbaycan şehirlerinin Moğol ordularının saldırılarına maruz kalmaları hakkında tarihi kaynaklarda geniş bilgiler

⁵⁵ Özkan İzgi, "Moğolların Batı İstilâsı ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXIII, sayı:1-2, Ankara, 1985, s.333.

⁵⁶ Jean-Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 2001, s.256.

¹ Kafesoğlu, Harezmsahlılar Devleti Tarihi, s. 234-242.

² Osman Çetin, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı, İstanbul, 1981, s. 64-65.

³ Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s. 256; İstoriya Azerbaydjana, I, s. 90-91; Onullahi, XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehiri, s. 81; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, s. 160.

⁴ Seyfullah Kara, Selçuklular'ın Dini Serüveni, İstanbul, 2006, s. 164-165.

mevcuttur. Bilindiği üzere Moğol Noyanlarından Cebe ve Subutay'ın askeri kuvvetleri Azerbaycan'ın Erdebil şehrini ele geçirdikten sonra, 1221 yılında Tebriz ve Nahçıvan'a doğru hareket ettiler. Onun İldenizliler'in eski başkenti olan Nahçıvan'a gelmesinin maksadı, Elince kalesinde gizlenmekti. Muzafferüddin Özbek kendi aile fertlerinin ve yakın ayanlarının can güvenliğini sağlamak ve savaş alanından uzaklaştırmak maksadı ile Hoy şehrine gönderdi. Moğol ordular Nahçıvan'ı işgal ettikten sonra, şehirde büyük tahribat ve yağma yaptılar. Moğol kumandanları Cebe ve Subutay diğer Azerbaycan şehirlerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da ahaliyi kütleli bir şekilde katliama tabi tuttular. Moğol saldırılarına tanık olan İbnü'l-Esir gördüğü Moğol vahşetini şöyle dile getirmektedir. "Anam beni doğmamış olaydı yahut ben bu hadiseden önce ölmüş ve tamamıyla unutulmuş olaydım".⁵

Moğollar, Hemadan'ı istilâ ettikten sonra Azerbaycan üzerine yürüyerek Erdebil'e varmış, burayı ele geçirip halkını kılıçtan geçirmeye başlamış ve sakinlerinin büyük bir kısmını katledtikleri gibi şehrin de ekserisini harabeye çevirmişlerdi. Sonra Şemseddin et-Tuğrâi'nin yönetimini ele geçirmiş olduğu Tebriz üzerine yürüdüler. Semseddin et-Tuğrâi şehir halkını bir araya getirip aralarında birlik sağlamıştı, çünkü bu arada şehrin hâkimi ve emiri olan Özbek b. el-Pehlivan şehirden ayrılmış bulunuyordu. Zaten o pek de hükümdarlık görevini yerine getiriyordu. Özbek o kadar korkaktı ki, en ufak bir ses işittiğinde bunun etkisiyle ürkip duruyordu. Bütün Azerbaycan ve Arran, gibi büyük bir bölgeye sahip olan Özbek, Cenâb-ı Allah'ın yarattığı kulları arasında en acizi olup, ülkesine kast eden ve bu ülkeyi ele geçirmek isteyen düşmanına karşı acze düşüp kalmıştı.⁶

Moğollar, mevsim kış olduğu için Mugan'a⁷ vanp kışı orada geçirdiler. O yıl çok kar yağdı ve yollar uzun süre kapalı kalınca Cemaleddin Ay Abe ve daha başkaları Irak'ta karışıklıklar çıkarıp Moğollara karşı ayaklandılar. Hemedan'da bulunan Moğol şahnesini öldürdüler. Moğollara boyun eğdiği için Alaüddeve'yi yakalayıp Kirit⁸ kalesine hapsedtiler. Bahar gelip yollar açılınca Cebe öldürülen Moğol şahnesinin öcünü almak için Irak'a geldi. Cemaleddin Ay Abe itaat ettiğini bildirdiyse de bunun bir faydası olmadı. Başta Cemaleddin Ay Abe olmak üzere bütün isyancıları öldürttü. Oradan kalkıp Tebriz, Meraga ve Nahçıvan'ı işgal ederek, bölge halkını katletti.⁹

⁵ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 78-79; Bezer, "İldenizliler" TDVIA, XXII, s. 82-84; M. M. Altman, Gence Şehrinin Tarihi, Bakü, 1991, s. 34-35

⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Tarih, XII, s. 325, Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, Kayseri, 1997, s. 23

⁷ Mugan: Hazar Denizi'nin batısında Aras'ın güneyindeki bölgeye Mugan denmektedir.

⁸ Kirit: Kuzey Luristan'da bugünkü Hurremâbâd şehrinin güneyindedir.

⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Ghan-güşa, I, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1988, s. 189-190; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 491-493; Onullahi, XIII-XVII.

1221 tarihinde Moğollar, Erdebil ve Tebriz'i ele geçirip bu tarihi şehirleri yağmaladıktan sonra, Nahçıvan üzerine hücum ettiler. Moğol ordularını işgal ettikten sonra büyük bir katliam yaptılar. Moğolların bu korkunç katliamı karşısında Nahçıvan'ın hâkimi Hamuş, Bütün sorumluluğu ve suçu üzerine alarak Moğolların karargâhına gitti. Bunun üzerine Moğollar katliamı durdurdular ve Hamuş'a tamga ve ağaçtan yapılmış Paysau verdiler.¹⁰

Kösedag'daki savaştan önce Moğollar hemen hemen bütün Güney Kafkasya'yı hakimiyetleri altına almışlardır. Moğolların bölgedeki askeri başarısında, Celâleddin Harezmsah'ın Güney Kafkasya'ya yönelik seferleri neticesinde, bölge ülkelerinin güç kaybetmesine sebep olmuştur. Bu ülkeler Moğollara karşı koyabilecek güçte değillerdi. Bu yüzden de bu ülkeler Moğollarla anlaşma yaparak topraklarını korumaya çalıştılar.¹¹

3) Kösedag Savaşı Öncesinde Nahçıvan'a Yönelik Türk Göçleri

Nesevi (639/1241) Celâlî'd-Din Mengüberti'nin ordusunun önünden ve arkasından gelen göçlerin Azerbaycan-Erran sahasında meydana getirdikleri insan yığınağından bahsederken; "Türkmenler'in Azerbaycan'daki Karabağ (Erran) ovalarında çekirgeler gibi kaynaştığını ve doğudan batıya doğru hareket eden bu insan selinin Aras nehri köprüsünü kalabalık dolayısıyla nasıl geçilemez hale getirdiklerini anlatmaktadır.¹²

Selçukluların müteakip vuku bulan Moğol akını esnasında ve daha sonra buralarının Türkmen-Oğuz aşiretleri tarafından iskân edildiğini ortaya koymaktadır. Güney Kafkasya ile Azerbaycan Türklerinin, Anadolu Türkleri gibi ekseriyetle Oğuz-Türkmenlere mensup boylardan teşkil ettiği görülmektedir. Bununla beraber Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da Türkmenlere rastgelindiği gibi, Güney Kafkasya ile Azerbaycan'da da Kıpçak, Peçenek, Nugay ve Bulgar Kabilelerine mensup boyların izlerine de sık sık tesadüf olunmaktadır. Güney Kafkasya ile Azerbaycan'ın bilhassa Selçuklular ile Moğollardan sonra Türkleşmesi Oğuz kültürünün en önemli eseri olan "Dede Korkut" menkubelerinde de görülmektedir. Nahçıvan Moğollar döneminde bölgenin önem kazanan şehirlerinden biridir.¹³

XII. ve XIII. yüzyıllarda Tebriz ve Nahçıvan bölgelerine yerleşen Türkler Kıpçak Türkleridir. Azerbaycan'da bu devirlerde yaşayan Türk kabilelerinden Kengerlü, Karabörk, Karapapak, Becenek, Koman (Komanlu),

Asırlarda Tebriz Şehri, s. 81; Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1987, s. 385; Çemenzemini, Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan, s. 31-32.

¹⁰ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s. 114-115.

¹¹ N. N. Şengeliya, "Uçastie Armyano-Gruzinskih Voysk v Kosedagskoy Bitve", Problemi İstorii Turtsii, Moskova, 1978, s. 5.

¹² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984, s. 506.

¹³ Le Strange Guy, Coğrafya'yı Tarihi ser Zeminhâ-yı Hilâfet-i Şârki, s. 179.

Çakır (Çakırlı), Çoruk gibi kabileler daha ziyade Kıpçak hakimiyeti altına girmişlerdir.¹⁴

Moğol İmparatorluğu'nu ilgilendiren sikkelerden tanıtımı yapılanlardan birisi de Ögedey Han'ın ölümünden sonra, Naibe olarak ülkeyi Başhatun Töregene (1242-1245) idare etmiştir. Töregene Hatun adına Nahçıvan'da kesilmiş olan gümüş sikke Ş. Erel'in koleksiyonunda bulunmaktadır. Üzerinde ok atan süvari resmi bulunan gümüş sikkenin ön yüzünde, ortada Lailâhe İllallah Muhammed'ün Resulullah üstte (dirhem) Nahçıvan, sağda selâse ve sikkenin çevre yazıları okunmamıştır. Arka yüzü üstte Ulug Mongul Ulus Bek yazılıdır.¹⁵

4) Rubrikus'un Nahçıvan ile İlgili Anıları

1255 Yılında Avrupalı Rubrikus Azerbaycan'dan geçerken Moğolların Kür nehri sahiline yerleşmişlerdi. Bu bölgede Batu (Yabcu) Tubin, Tebriz'de Argun Aka Hakim idiler. Rubrikus bu vilayetlerdeki Moğolların tahribatından bahsetmektedir. Nahçıvan (Nakoua) evvelce çok zengin olmasına rağmen Moğol işgali sonrası harabe bir şehre dönüştüğünü yazmaktadır.¹⁶

Moğol egemenliği, XIII. Yüzyılın ve ortaçağın en önemli olayı olmuş ve hiçbir devlet bu olaya ilgisiz kalmamıştır.

Gerçekten de XIV. yüzyılın sonlarına doğru Moğol işgalinden ve katliamlarından dolayı Nahçıvan ve Dvin halkları şehirlerini tamamen boşaltmışlardı.¹⁷

¹⁴ Ahmet-Zeki Validî, Azerbaycan Etnografisine Dair, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 2, Sayı:14, İstanbul, 1933, s.102-103.

¹⁵ Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, s. 160.

¹⁶ Ahmet Zeki Validî, "Azerbaycan Türk Etnografisine Dair III Moğol Devri", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 2, Sayı: 18, İstanbul, 1933, s. 248.

¹⁷ B. N. Arakelyana-A. R. İoannisyana, İstoriya Armyanskogo Naroda, Erivan, 1951, s. 205-206

B) İLHANLI HÂKİMİYETİ (1256-1353)

1) İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Nahçıvan'ı İşgali

Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışı ile Uzak ve Yakın Doğu'nun siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında büyük değişimler meydana gelmiştir. Bu imparatorluğun Yakın Doğu'daki temsilcilerinden olan İlhanlı Devleti, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da yaklaşık bir asır hüküm sürmüştür. İlhanlılar, Cengiz Han'ın koyduğu idari mali ve askeri prensipler yanında, Orta Asya'daki Türk idare sistemi ile yakın Doğu'daki siyasi kuruluşlardan da etkilenmiştir. Böylece Orta Asya'daki mali sistemin Yakın Doğu'ya naklinde bir bakıma İlhanlı Devleti vasıta olmuştur.¹⁸

İlhanlı Devletinin kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülâgû'dur. Moğol Büyük Han'ı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tabi bir "İlhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle, başşehri Tebriz olmak üzere İran'da kurulan(1256) ve 1295 yılından itibaren bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı İlhan unvanına nispeten İlhanlılar adıyla anılmıştır.¹⁹

1258 tarihinden itibaren Hülâgûler (İlhanlılar) devrinde Nahçıvan arazisi özel tümen statüsüne kavuştu.

İran'daki İlhanlı hükümdarları, kendilerinin Pekin'deki Büyük Han'a tabi hükümdarlar olduğunu bildirmek için İlhan ismi taşırlar. Bu Kubilay'ın 1294'te ölümüne ve hükümdarın İslamiyeti kati kabulü(1295) ile sıkı münasebetler çözülmeye kadar, böyle devam etti. O tarihten itibaren, büyük hanın adı İran sikkelerinden kalktı; İlhan ünvanı yerine Han ünvanı kullanılmaya başlandı. Bununla beraber, ilim âleminde İran'daki Moğol hâkimiyetini, bu devletin 1355 sıralarında yıkılışına kadar, İlhanlılar Devleti diye adlandırmak adet oldu. Böylece İlhanlılar'ın sahası, Mâverâünnehir dâhil olmak üzere, Sasani İmparatorluğu'nun sınırları içinde bir İran Devleti idi.²⁰

1258 tarihinde Nahçıvan şehri Hülâgû (İlhanlılar) Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişti. Altınordu Hanları ile Hülâgûler arasında yaklaşık yüzyıla yakın devam eden feodal savaşlar, Azerbaycan şehirlerinde çok büyük bir tahribat yapmıştı. Başta Nahçıvan olmak üzere Azerbaycan'ın şehirleri savaş alanı haline

¹⁸ Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", XI. Türk Tarih Kongresi Ankara, 5-9 Eylül 1990, II, Ankara, 1994, s.581.

¹⁹ Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", TDVİA, XXII, İstanbul, 2000, s.102; Ahmet Temir, Cengiz Han, Ankara, 1989, 120-121; Cevat Heyet, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Çev: Melek Müderriszade, Ankara, s.125-126.

²⁰ Bertold Spuler "İlhanlılar", İA, V/2, İstanbul, 1988, s.968; A. Bakıhanov, Gülistani-İrem, Bakü, 1951, s.77.

gelmişti.²¹ Gazan Han'ın (1295-1304) hakimiyeti devrinde şehirde çok büyük bir gelişme kaydedildi. Gazan Han'ın ıslahatları, Nahçıvan'ın ekonomik hayatının canlanmasına, kalkınmasına neden oldu.²²

Olcaytu'nun 1316'da tahta çıkan ve Müslüman ismine sahip ilk han olan oğlu Ebu Said'in dönemi ise, İlhanlı yönetiminin en görkemli çağı olarak tanımlanmaktadır.²³

1319 yılında Hülagüler Devleti'nin merkezi hâkimiyetine karşı mücadele fiilen başladı. Gürcistan arazisinde isyana başlayan Emir Gurumişi, Emir İrençin ile birleşerek Nahçıvan'a gelmişler, Azerbaycan arazisinde yağma ve talana girişmişlerdir. Hamdullah Gazvini eserinde bildiriyor ki, eğer ilahi gücün yardımı olmasa idi, onların her bir arzusu gerçekleşirdi ve İran mülkünden hiçbir şey kalmazdı. Gurumişi'nin isyanından bilhassa Azerbaycan'ın yerli halkı etkilenmiştir.²⁴

2) İlhanlılar Zamanında Nahçıvan ve Çevresine Yönelik Türk Göçleri

İlhanlılar'ın kurulmasıyla X.yüzyıldan beri devam eden Türk göçlerine ilaveten yani Türk boyları Yakındoğu (Nahçıvan ve çevresi de bu göçlerden etkilenmiştir)'nun ve özellikle Anadolu'nun Türkleşmesinde etkili olmuşlardır. Cengiz Han'ın torunları tarafından kurulan İlhanlı ve Altın Ordu Devletleri'nin İslamlaşması ve Türkleşmesi Moğol istilasının olumlu yönünü teşkil eder.²⁵

Azerbaycan'ın kati olarak Türklerle iskânı, İlhanlılar devrinde vuku bulmuştur. Ucan, Maraga, Van kuzeyindeki Büyük Aladağ ve Gökçe-Deniz muntukasındaki Aladağ gibi yüksek dağlık yerler yaylak ve Aras nehri havzası, Nahçıvan, Karabağ, Mugan kışlak olmak üzere Türklerin iskân olunduğu merkezlerdi. Baycu Noyan, Curmagun ve halefleri zamanında İran'a gelmiş olan ilk Moğol ordusu ile beraber, İran'da Moğollar ile gelen Türklerin sayısı Hulagu zamanında iki milyona varmış olduğu görülmektedir. Azerbaycan'ın bölge, şehir ve kasabalarının, ayrı ayrı İlhanlılar devrinde Türkleşmesini gösteren kayıtlarda mevcuttur. İlhanlılara başkent olan Tebriz ve Meraga'nın iki büyük Türk şehri haline gelmesi, üçüncü başkent olarak Sultaniye inşa edilerek

²¹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.80; YA. M. Mahmudov, Vzaimootnoşeniya Gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s Zapadnoyevropeyskimi Stranami, Bakü, 1991, s.34-35.

²² Hacıyev-Amanoğlu, Tarihde ve Günümüzde Nahçıvan, s.9; Fuat Köprülü, Anadolu'da İslamiyet, Haz: Mehmet Kanar, İstanbul, 1996, s.61.

²³ Robert Marshall, Doğudan Yükselen Güç Moğollar, Çev: Füsün Doruker, İstanbul, 1995, s.133.

²⁴ Priyev, Azerbaycan Hülagüler Devletinin Tenezülü Devrinde, s.91-92.

²⁵ Yuvalı, "İlhanlılar", TDVIA, XXII, s.105.

bu bölgenin önemli şehirlerinden ve Türk yerleşmelerinden biri haline gelmiştir.²⁶

İlhanlı Devleti kuruluşundan itibaren ilk elli yıl içinde (1256-1296) idari bakımdan Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi olmuş ise de, daha sonraki dönemde bu özelliğini kaybetmiştir. Zira bu devletin dayandığı halkın çoğunu Türk unsuru olup, Moğollar zaman içinde devlet hayatındaki etkisini kaybetmiştir. Kuruluş döneminde devlet hayatında din faktörü etkili olmamış ise de, Ahmet Teküdar zamanında İslamiyet'in devletin resmi dili olması Türkleşme hadisesini çabuklaştırmıştır.

Büyük Selçuklu ve bu devletin dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkmış olan Harezmsahlar Devleti ile ağırlıklı olarak mahalli Türk beyleri bu coğrafyanın idaresini ellerinde uzun süre tutmuşlardır. Asya'da meydana gelen siyasi, sosyal ve diğer hadiseler Ön Asya coğrafyasındaki Türk birikimini çabuklaştırmıştır. İlhanlı Devleti'nin idari, mali, askeri ve yargı müesseseleri bir yandan tarihi Türk devlet geleneği ile benzerlik gösterirken, diğer yandan da kendisinden sonra bu coğrafyada kurulacak olan Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayet Osmanlı müesseseleri içinde bir bakıma model olmuştur. İlhanlı Devleti'nin kurulduğu saha ve birlikte oldukları Türk unsuru, bu devletin kuruluşundan kısa bir zaman sonra İslamlaşma ve takiben de İslamiyet bu devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir. İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafya yüzlerce yıldan beri Türk boylarının yurdu olmuş, Türk Medeniyetine mekân olmuştur. Devlet hayatına hâkim olan Moğol unsuru zaman içinde etkisini ve yetkisini kaybetmiştir.²⁷

XIII. yüzyılın sonlarında İran'daki Moğollar (İlhanlılar) arasında belirgin bir şekilde Türkleşme hareketleri olmuştur. İlhanlılardan Gazan Han, yeni Müslüman olmasına rağmen, atalarının hatırasına bağlı, kavmi şuur sahibi bir hükümdar idi. Bundan dolayı onun buyruğu ile Cami üt-tevârih²⁸ adlı bir cihan tarihi yazıldı ki, bu tarihin başında Oğuzların nesepleri (soyları) ve tarihleri de yer aldı.

Ayrıca Oğuz Kağan'ın destanı da Uygurca olarak yazıldı. Türkmenler Moğolların hizmetinde bulunmamalarına ve onlara her yerde şiddetle karşı koymalarına rağmen Cami üt-tevârih'de Türkmenlerin tarihlerine önemle yer verilmişti. Bunun sebebi Türkmenlerin kavmi varlık ve hüviyetlerini korumaları, parlak bir tarihe ve zengin bir destan edebiyatına sahip olmalarıdır.²⁹

²⁶ Togan, "Azerbaycan", İA, II, s.103-105.

²⁷ Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.359-363; Cevat Hey'er, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü", Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı:16, Ankara, 1997, s.1647.

²⁸ Reşideddin Fazlullah, Camiü't-tevârih, I, Neşr: Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 hş, s.201-223

²⁹ Faruk Sümer, "XV. Yüzyılda Türk Âleminde Milli Şuurun Canlanması", Türk Yurdu, Sayı: 274, Ankara, Haziran 1959, s.14.

C) ÇOBANLILAR (Sulduslar)

Sulduslar, Hülagü'nün emrinde İran'a gelen ve Moğolca konuşan ve doğrudan doğruya Moğol adını taşıyan topluluklardan biridir.³⁰ Faruk Sümer, "Türk devletleri Tarihinde Şahıs Adları" isimli eserinde, "Batı Çağatay ulusunun en kalabalık ve en güçlü oymaklarından birini de Suldus meydana getiriyordu. Hâlbuki Suldusların pek mühim bir kısmı da Hülagü ulusu arasında yaşıyor ve İlhanlı Devletinin dayandığı en büyük oymaklardan biri vasfını taşıyordu" bilgisini vermektedir.³¹

Hülagü ile İran ve Batı Asya'ya gelen kabile reisleri arasında öncelikle iki kabile, Suldus ve Celayir kabilelerine mensup olanlar en saygın devlet adamı ve komutanlar arasında yer alıyorlardı. Bunlar arasında Celayirîliler ilk sırada Sulduslar ise ikinci sırada yer alıyorlardı. Ayrıca Hülagü'nün tesis ettiği İlhanlılar Devleti de daha ziyade Celayir ve Suldus kabilelerine dayanıyordu. Bu devletin en büyük yönetici ve komutanları çoğunlukta bu kabilelerden çıkıyor ve diğerlerinden daha fazla itibar görüyorlardı.³²

1336 yılında İlhanlılar Devleti'nin ayrı ayrı feodal beyliklere ayrılması sonrası Nahçıvan bölgesi aralarında düşmanca ilişkileri olan emirlerin savaş meydanı haline gelmiştir. Nahçıvan'daki hâkimiyet bu tarihlerde sürekli el değiştiriyordu. XIV. asrın ortalarında Çobanlılar sülalesinden Eşref (1344-1356) Nahçıvan'ı kendi hakimiyeti altına almıştır.³³

Melik Eşref, zalim, dengesiz, hasta denebilecek derecede kuşkucu ve sözüne asla güvenilmeyecek karakter yapısına sahip bir insandı. 754/1354 yılından itibaren bu karakter yapısı yaşantısına daha çok etki etmeye başladı. Hâkimiyeti altındaki bölgelerde uyguladığı şiddet ve servet edinme hırsı bu bölgelerde yaşayan insanların göç etmesine neden olmuştu. Çobanlı Melik Eşref, Azerbaycan'daki hâkimiyet döneminde halkı tam anlamıyla bir baskı ve zulüm ile yönetiyordu. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Azerbaycan'ın din âlimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terk ederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buluyorlardı. Melik Eşref'in zulmünden kaçan Tebriz Kadısı Muhiye'd-din Berdai'de, o sıralar Deşt-i Kıpçakta hüküm süren Altınordu Devleti Hükümdarı Canı Beg Han'ın başkenti Saray'a gitmişti ve Saray'daki camilerde vaaz vermekle meşgul idi. Muhiye'd-din Berdai, Canı Beg Han ve devlet erkanında katıldığı bir vaaz meclisinde Melik Eşref'in Azerbaycan'da halka yaptığı zulüm ve baskıları öylesine etkili bir şekilde anlattı ki, mecliste bulunanlar duydukları karşısında ağladı. Ayrıca Berdai de meclistekilere, bu zulmün önüne geçmelerini, bunu yapmadıkları takdirde

³⁰ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I (1969), Ankara, 1970, s.11-12.

³¹ Faruk Sümer, "Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları", II, İstanbul, 1999, s.344.

³² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I, s.12-13.

³³ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.91

ahirette bunun hesabını vereceklerini söyledi. Bu sözler Canı Beg ve Altınordu Devlet erkanı üzerinde hemen etkisini gösterdi ve Canı Beg Han savaş için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 758/ 1356-1357 yılında Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile Saray'dan hareket ederek, Bakü Derbend'i üzerinden Tebriz'e yöneldi.³⁴

Melik Eşref çok geçmeden Canı Beg Han'ın askerleri tarafından yakalandı ve Tebriz'e getirilerek, Canı Beg Han'ın emri ile 758/1358 yılının Recep ayının beşinde başı kesildi ve Meraga Camii'nin önüne asıldı.³⁵ Çobanlı Hanedanı Melik Eşref'in ölümü ile artık eski güç ve otoritesini kaybetti.

D) ALTINORDU (1241-1502)

1241-1502 yılları arasında Deşt-i Kıpçak'ta ³⁶ hüküm süren bir Türk-Moğol Devletidir. Bu imparatorluğun hâkim unsuru Moğollar olmakla beraber, ahalisinin büyük bir çoğunluğunu Türkler teşkil ettiği gibi, devlet teşkilatının esasları, birçok müesseseler eski Türk geleneklerinin devamından başka bir şey olmadığı cihetle Cengiz Han'ın kurduğu devlete "Moğol Türk Kağanlığı" adını vermek yerinde olur.³⁷

Türk tarihinde sonraları Altın Ordu ismiyle tanınmış olan devlet, önceleri Cengiz'in büyük oğlu Coçi (Cuci)'ye verilmiştir. Cengiz öldüğü zaman,

³⁴ Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi Mirhand, Tarih-i Ravzatu's-safâ, V, Neşr: Abbas Perviz, Tahran, 1338 hş, s.566-567; Gıyâsu'd-din Muhammed el-Huseyni Hândmir, Tarih-i Habibu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer, III, Neşr: Muhammed Debirsiyaki, Tahran, 1362 hş, s.75; Onullahi, XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şeheri, s.93-95; Hamdullah Mustâvfi Gazvini, Zeyl-i Tarih-i Guzide, Çev: M.D.Kazımov-V.Z.Piriyeve, Bakü, 1985, s.57-58; Rızaeddin Fahreddin, Altın Ordu ve Kazan Hanları, Çev: İlyas Kamalov, İstanbul, 2003, s.60.

³⁵ A.Bakuhanov, Gülistan-i İrem, Bakü, 1951, s.78-79; Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Türk Olan Devletler", Çev: Mahmut Yavaş, Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.391; Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.232; Ahmet Toksoy, Karaz'dan Otukbeli'ne Savaşlar, Erzurum, 1998 (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1998, s.125; Elisefa Mehmedov, Karayazı Düzündən Hazar Denizine Kadar, Bakü, 1979.s.116-118.

³⁶ Deşt-i Kıpçak: Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tabiri dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmaktadır. Dar manasıyla Deşt-i Kıpçak XI. Yüzyılın ortasından XIII. Yüzyılın ilk yarısına yani Moğol istilasına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Kıpçakların esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması hasebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamaktadır. Batı Sibirya'yı Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak, güneyde Kırım'ı içerisine almak suretiyle Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları hudud olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Sir Derya boylarına kadar uzanmaktadır. Kıpçak Ülkesi kuzeyde ise Slav Prenslikleri ve Orta İdil Bölgesindeki yukarı Bulgarya Hanlığı ile hudutlanıyordu. (Bkz. Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", Makaleler, I, yay. Haz: Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara, 2005, s.44-45.)

³⁷ Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s.119.

Coçi ülkesi Harezmi ile Hazar Denizi'nin güney sahilindeki İran eyaletleri de dâhil olmak üzere İrtiş'in batı tarafındaki bütün bölgeleri içine almakta idi. Coçi babasından, Cengiz onun yerine Coçi'nin ikinci oğlu Batu'yu tayin etmiştir.³⁸

Ahalisi 922'den beri Müslüman olan Altın Ordu'da Batu'nun küçük kardeşi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle bu ülke tam manasıyla bir Türk-İslam Devleti haline gelmiştir. Zaten Altın Ordu coğrafyasında 922'den beri (yani Bulgarlar'ın İslamiyeti kabullerinden itibaren) İslâm kültürü yayılmıştı. Berke Han'ın hâkimiyet zamanı, Altın Ordu'nun Büyük Hakanlıktan ayrıldığı, yani istiklâlini ilan ettiği zamana tesadüf etmektedir. Berke Han kendi namına sikke bastırmakta ve tamamiyle müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte idi. Umumiyetle onun zamanı Altın Ordu'nun en parlak devri olarak tanınmaktadır.

Özbek Han (1313-1342) zamanında İslam dini büsbütün kuvvetlendi. Altın Ordu'nun XIII-XIV. yüzyıllarda siyasi, iktisadi ve kültür bakımından Doğu Avrupa'nın değil, umumiyetle Türk dünyasının en mühim mevkilerinden biri olduğuna şüphe yoktur.³⁹

Altın Ordu'nun siyasi cihetine gelince: Bu Hakanlık Doğu Avrupa'yı elinde bulundurmakla birçok bakımdan Hazar Hakanlığı'nı andırmaktadır. İşgal ettiği coğrafi vaziyetinin icabı olarak birçok devletlerle siyasi, iktisadi ve kültür münasebetleri tesis etmiştir. Altın Ordu ile İlhanlılar, Hazar Denizinin güney sahası ve Harezmi yüzünden daimi bir ihtilaf ve rekabet varolmuştur.⁴⁰

1) Canı Bey Han Devri (741/ 1340-758/ 1357)

Canıbek (1340-1357) Altın Ordu hanlarının Azerbaycan'a karşı güttükleri siyasete sadık kalmıştır. Özbek (1312-1342) Han gibi Canı Bey de Azerbaycan'ı kendi topraklarına ilhak etmeğe çalışmıştır. Bunun yapılması kolaydı. Çünkü Hülagü ailesinden Ebu Said'in 1335'de ölümünden sonra Hülagü (İlhanlı) Devleti yıkılmış ve Azerbaycan Çobanlı sülalesinin eline geçmiştir. Bu sülalenin kurucusu emir Hasan'ın kardeşi emir Eşref veya Melik Eşref (1344-1356) Azerbaycan'da sağlam, fakat zalim bir hakimiyet kurmuştu. Azerbaycan'da Melik Eşref'ten memnuniyetsizlik yalnız halk kütellerini değil, Azerbaycan toprak sahiplerini ve tacir çevrelerini de sarsmıştı. "Tarih-i Şeyh Üveys" yazarına göre "Tebriz'in Sarahs'ın, Erdebil'in, Beylekan'ın, Berde'nin ve

³⁸ Temir, Cengiz Han, s.122.

³⁹ Meşhur Arap Seyyahı Tancalı (Fas) İbn Battuta 1333-1334 Yıllarında Özbek Han'ın bulunduğu Deşt-i Kıpçak'a gelmişti. İbn Battuta'nın bu seyahatnamesi Özbek Han devri Altın Ordu tarihi için en mühim kaynaklardan birini teşkil etmektedir. (bkz: Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnamesi, I, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, s.462-486)

⁴⁰ Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", Türk Dünyası El Kitabı, I, Ankara, 1992, s.400-407

Nahçıvan'ın" birçok hocaları (yani tacirleri) Canıbek'e müracaat ederek hâkimiyeti kendi eline almasını rica etmişlerdi.⁴¹

"Tarih-i Şeyh Üveys" adlı eserde, Canı Bey'in devrinde Kızıl Orda (Altınordu) Devleti siyasi ve iktisadi bakımından çok büyük bir gelişme kaydetmiştir. Buna göre de Tebriz, Erdebil, Beylegan ve Nahçıvan Hâce (imam)'lerinden birçoğu Melik Eşrefin zulmünden kaçarak Altınordu ülkesine sığınmışlardı. Azerbaycan'ın yerli feodalleri ülkeyi Çobanlılar'ın zulmünden kurtarmak için Şirvan Devletine ve Altınordu Hanlığı'na müracaat ettiler. Bu feodal beylerinden biri de Gazi Mehiyeddin Berden idi. O, Melik Eşrefin zulmünden kaçarak, Kıpçak Devleti'ne sığınmış ve Azerbaycan'da mevcut olan vaziyeti Canı Bey'e anlatmıştı. Canı Bey Azerbaycan'a bir sefer düzenledi. Şirvan topraklarını engelsiz geçerek Tebriz'e geldi.

Canı Bey'in Azerbaycan'a yönelik seferi, halk kütlerinin Çobanlılara karşı mücadele azmini artırdı. Yeri gelmişken kaydetmek lazımdır ki, Canı Bey'in Azerbaycan'a hücumu mahiyeti itibarıyla işgal etme düşüncesi ihtiva etmesine rağmen, aynı zamanda Çobani Feodallarına karşı bağımsızlık mücadelesinin güçlenmesine müspet anlamda tesir etmiştir. Azerbaycan halkı ister istemez Altın Ordu Devleti'nin yardımına şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Şirvanşah Kavus'un, Gazi Mehiyeddin Berdeni'nin vs. Azerbaycan Feodallerinin Kıpçak Devleti ile ilişkileri Azerbaycan halkı üzerinde de Canı Bey'e karşı büyük bir inanç ve sevgi duyulmasına zemin hazırladı.

Kaynaklar Canı Bey'in Şirvan, Arran ve umumiyetle Azerbaycan halkı arasında çok büyük bir saygı gösterilerek karşılandığı şeklinde bilgiler vermektedirler. Canı Bey'e bu sıcak ve samimi karşılama, Çobani Melik Eşref'in Azerbaycan halkı üzerindeki oluşturduğu şiddet, baskı ve zulümden kaynaklanmakta idi. Canı Bey'in Tebriz'e gelişinden etkilenen bölge halkı, Çobanlılar'dan intikam alma vaktinin geldiğini düşünerek harekete geçtiler. Azerbaycan'da bilhassa Tebriz'de Çobanlılar'e karşı halk hareketi olarak isyanlar düzenlendi. Bu arada Canı Bey'in Tebriz'i işgal etme hazırlığı içinde olduğunu haber alan Melik Eşref Reb-e Reşidi'den ayrılarak hazineleri ile birlikte Anadolu'ya doğru kaçmak istedi.

Fakat Melik Eşref'in emirleri Canı Bey'e karşı mücadele etmesi yönünde telkinde bulundular. Emir Melik Eşref bu durumda bile zorbalığını ve zalimliğini sürdürdü. O, hizmetinde bulunan devlet adamlarını çeşitli bölgelere göndererek, mal, ganimet ve vergi toplamaları için görevlendirdi. Lakin artık Melik Eşref'in adamlarının vergi toplama işini gerçekleştirmeleri imkânsızdı.

⁴¹ A.Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, Çev: Hasan Eren, Ankara, 1976, s.159-160; Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.98; Mustafa Kafalı, Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360), İstanbul, 1972, s.58.

Canı Bey Tebriz yakınlarına ulaştığı anda, Melik Eşref bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldı.⁴²

Cuci Ulusu ile İlhanlılar arasında bir asırdan beri devam eden mücadele de, ilk defa uluslardan biri kati bir netice almıştır. Kısa bir süre içinde olsa Azerbaycan Altın Ordu'nun hâkimiyetine girmiştir. Azerbaycan zaptının Tebriz'de darbedilmiş paralara dayanarak 1356 yılına tekabül ettiği açıklanmaktadır. Tebriz'den başka Hoy, Nahçıvan, Merağa'da da Canı Bey ve Berdibek adına para bastırıldığı bilinmektedir. Canı Bey Han'ın adına İlhanlılar'ın diğer kısımlarında da paraların darbedilmesi, Azerbaycan'ın ele geçirilmesinin büyük bir tesir icra ettiğini göstermektedir.⁴³

Canı Bey, Emir Eşref'i ortadan kaldırdıktan sonra, Azerbaycan'ın bazı şehirlerini ve bilhassa Nahçıvan'ı ele geçirdi. Altın Ordu Hanı, 1357 yılında Azerbaycan'ı terk etti ve Nahçıvan onun oğlu Berdibey'in hâkimiyeti altına girdi. Çok geçmeden Berdibey'de Azerbaycan topraklarını boşaltarak ülkesine geri döndü.⁴⁴

Altın Ordu'nun son büyük hanı Timur'un ve Bayezid'in muasırı olan Toktamış Han'dır. (1376-1391) Azerbaycan'ın ahvalini yakından takip eden Altınordu Hanı Toktamış Han, 1385 yılında dokuz tümene yakın asker toplayarak, Derbend'i geçerek Şirvan üzerinden Tebriz üzerine yürüdü. Timur'un ülkesine geri dönmesinden sonra Ahmed Celayir, Toktamış Han'ın bu hareketine karşı çıkmadı. Böylece Tebriz görünüşte savunmasız kalmıştı. Fakat Tebriz şehrinin ileri gelenleriyle halkı Toktamış'ın ordusuna karşı kat'i mukavemete karar vererek hazırlık yapmaya başladılar. Toktamış Tebriz şehrini kuşattı. Ancak kuşatmanın başlamasından bir hafta sonra 250 tümen altın karşılığında anlaşmaya varıldı. Anlaşmaya rağmen Toktamış Han ordusunu şehre sokarak yağmalattı. Kaynakların ifadesiyle Altın Ordu kuvvetlerinin Tebriz'de yapmış olduğu tahribat büyük ölçüde vuku bulmuştur.⁴⁵ Böylelikle Altın Ordu Devleti ile Timur ve Celayirliiler arasında uzun yıllar devam eden Nahçıvan ve çevresindeki mücadeleler son bulmuştur.

E) CELÂYİRLİLER (1340-1431)

Celayirliiler, 1340-1431 yılları arasında İran'ın batısı ile Kuzey Irak'ta hüküm süren Moğol Hânedanıdır. Celayirliiler, İlhanlı Devleti'nin dayandığı

⁴² Priyev, Azerbaycan Hülagüler Devletinin Tenezzülü Devrinde, s.98-100; Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s.132.

⁴³ Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.101-102.

⁴⁴ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 91.

⁴⁵ Nizam ed-Din Şami, Zafername, Çev: Necati Lügal, Ankara, 1987, s.117; A. Yakubovsky, Altın Ordu ve Çöküşü, Çev: Hasan Eren, Ankara, 1975, s.223.

boyların en başında gelen iki kavimden biridir.⁴⁶ Bu kavim mensupları, Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılıp onun cephelede galip gelmesine yardımcı olmuşlardır. İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları sırasında bağımsız bir devlet kurmak için fırsat bekleyen Emir Hüseyin'in oğlu Hasan, ülkedeki bu iç çatışmalardan faydalanarak Celâyirliiler adıyla anılan bağımsız bir devlet kurdu (1340). Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan ile karıştırılmaması için kendisi daha ziyade Hasan-ı Büzürg diye anılmıştır. 1336 yılında Aladağ yakınında yapılan savaş sonrası iktidar kesin olarak Celâyirli Şeyh Hasan'a geçmiş ve Azerbaycan, Arran, Nahçıvan ve Irakeyn Şeyh Hasan'ın hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁷ Hasan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Üveys geçti (1356-1374).⁴⁸

Altın Ordu kuvvetlerinin Azerbaycan'dan uzaklaşması üzerine Celâyirliiler ve Muzafferiler⁴⁹ Azerbaycan ve Nahçıvan'a yerleşme teşebbüsünde bulundular. 1358 yılının baharında Sultan Uveys Celâyir (1356-1374) Bağdat'tan çıkarak Azerbaycan'a yöneldi. Azerbaycan toprakları için Celâyir tehlikesi ortaya çıktığı anda Cuciler'in Azerbaycan'daki valisi Ahicuk, önce Tebriz'e oradan Nahçıvan'a kaçmağa mecbur oldu. Sultan Üveys Tebriz'i ele geçirdi. Bu tarihte Eşref'in emirlerinden bazıları, Sultan Üveys'e suikast düzenlemek amacıyla Nahçıvan'da toplandılar. Celâyir ordusunda da başveren huzursuzluk ve çatışmalar Sultan Üveys'i Bağdat'a geri dönmeğe mecbur etti. Bundan istifade eden Muzafferî Mübarizeddin Muhammed Ahicuk'un kuvvetlerini dağıttı ve Tebriz şehrini ele geçirdi. Mübarizeddin'in oğulları, Ahicuk'un ordularını Nahçıvan'a dek izlediler ve şehri ele geçirdiler. Onlar bu zaferden dolayı Nahçıvan'da üç gün süren şenlik düzenlediler. Böylelikle 1359 yılında bölgenin diğer şehirlerle birlikte Nahçıvan'da Mübarizeddin Muhammed'in hâkimiyeti altına girdi. Lakin 1365 yılında Sultan Üveys, yeniden Nahçıvan üzerine bir sefer düzenledi. Mübarizeddin Muhammed, Sultan Üveys'in orduları karşısında duramayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sultan Üveys, Ahicuk'u mağlup ederek, onun hâkimiyeti altındaki topraklara sahip oldu. Aynı yıl Nahçıvan'da Celayirlerin hâkimiyeti altına girdi. Bu tarihlerde Celâyirliiler sadece Azerbaycan'ın güney topraklarına değil, Nahçıvan'a ve Arran'ın bazı

⁴⁶ Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", Belleten, L111/206, Ankara, 1989, s.177.

⁴⁷ Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler", Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.378; Muammer Gül, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti, İstanbul, 2005, s.105.

⁴⁸ Muzaffer Ürekli, "Celâyirliiler", TDVİA, VII, İstanbul, 1993, s.264.

⁴⁹ **Muzafferiler:** Güney ve Batı İran'da (1318-1393) hüküm süren mahalli bir hanedandır. Ataları ilk İslâm fetihleri sırasında Horasan'a yerleşmiş olan aile, XIV. yüzyılda kısa süren hâkimiyetini Yezdi, Fars, İsfahan, Kirman ve zaman zaman Azerbaycan'a kadar genişletmiştir. Hanedanlığın kurucusu Mübarizeddin Muhammed'dir. (bkz: Rıza Kurtuluş, "Muzafferiler", TDVİA, XXXI, İstanbul, 2006, s.419-420).

şehirlerini de hâkimiyetleri altına almışlardır. Mevcut nüvizmatik kaynakları gösteriyor ki, Muzaffariler Hanedanından olan Şah Şuca 1366 yılında Nahçıvan'a kısa bir müddet hâkim olmuş ve hatta burada sikke de bastırmıştır. Fakat Celayirlilerin Nahçıvan'daki hâkimiyeti uzun ömürlü olmamıştır. Sultan Üveys 1374 yılında ölmüş ve Celayirliler arasında iktidar kavgaları başlamıştır. Bu durumdan istifade eden Şah Şuca 1376 yılında Celâyiri Sultan Hüseyin'e karşı ayaklanarak Tebriz'i ele geçirdi ve kendi komutanlarından Emir Fereci 2000 süvari birliği ile Nahçıvan'a gönderdi. Eldeki mevcut kaynaklara göre, XIV. asrın ortalarından başlayarak Nahçıvan, Çobanlılar, Cuciler (Altın Ordu), Celayirliler ve Müzafferiler arasında sık sık el değiştirmiştir.⁵⁰

776/1374 yılında Celâyir Hükümdarı Sultan Üveys vefat etti ve yerine zayıf bir şahsiyet olan Hüseyin geçti. Diğer taraftan Müzafferilerden Şeyh Şuca harekete geçerek Celayir Ordusunu mağlup edip, bir müddet Tebriz'de kaldıktan sonra İsfahan'a döndü. Kara-Koyunlu Bayram Hoca bu olaydan faydalanarak Musul, Sürmeli, Ala-Kilise, Hoy, Nahçıvan ve bazı yerleri ele geçirdi. Celayirlilere vermekte olduğu vergiyi kesti.⁵¹

Timur'un Azerbaycan ve Nahçıvan seferleri sırasında Elince Kale Celayirliler (1341-1431)'in önemli savunma kalelerinden biri haline getirildi. 1386 yılında Timur'un ordusu Tebriz'i ele geçirdikten sonra Nahçıvan arazisinde, Timur'a karşı savaşan Celayirli Sultan Ahmed Bağdat'a, onun Emirlerinden bir kısmı da Elincekale'ye çekildiler. Kalede Celayirliler'in hazinesi, Sultan Ahmed'in ailesi, Kalenin Hâkimi oğlu Sultan Tahir ve yakın adamları, 300'e yakın silahlı askeri kuvveti bulunmakta idi.

Celayir hükümdarı Sultan Ahmed, Azerbaycan Kara Yusuf'a kalmak üzere Kara Koyunlu beyi ile bir anlaşma yapmış olmakla beraber, Azerbaycan'dan da vazgeçmiyor ve oradaki hadiseleri dikkatle takip ediyordu. Durumun harekete geçmek için müsait olduğuna inanan Celayir Hükümdarı aynı yılın sonunda ayında Bağdat'tan yola çıkıp ertesi yılın başında Tebriz'e vardı. Tebrizliler şehirlerini donatarak Sultan Ahmed'i sevinçle karşıladılar. Fakat kısa bir zaman sonra Timur'un torunu Ebu Bekir'in Tebriz'e yaklaşması üzerine, Bağdat'a geri dönmek zorunda kaldı.⁵² Sultan Ahmed'in Tebriz ve Nahçıvan'a yönelik seferleri sona ermiş ve bu tarihten itibaren Celayirliler'in Tebriz, Nahçıvan ve çevresinde bulunan şehirlerdeki hâkimiyetini tamamen kaybetmiştir.

⁵⁰ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 91-93.

⁵¹ Yıldız, "14. Yüzyıldan İtibaren İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki Türk Devletleri", Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.200.

⁵² Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", s.194-195.

V. BÖLÜM

TİMURLULAR VE KARAKOYUNLULAR DÖNEMİNDE NAHÇIVAN

A) TİMURLULAR DEVLETİ VE NAHÇIVAN

1) Devletin Kuruluşu ve Timur'un Azerbaycan Siyaseti

Cengiz Han, ülkesini taksim ederken, Türkistan bölgesi, oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştü. 1336 yılında doğan Timur'un zuhur ettiği tarihlerde, Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekte idi. Hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok, kabile reislerinin elinde bulunuyordu. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 1370 yılında Maverâünnehr'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturmuş, Horasan'ı ele geçirdikten sonra, İran'ın parçalanmış durumunu görerek, buraya yaptığı seferler ile hâkimiyetini Irak'a kadar genişletmişti.¹

Azerbaycan, Timur için önemli bir coğrafi konuma sahipti. Timur'un Azerbaycan için taşıdığı niyetleri anlayan Altın Ordu Hanı Toktamış, Derbend ve Şirvan üzerinden 1385 yılında Tebriz'e gelerek büyük bir vergi ve ganimetle şehirden ayrılmış, çok geçmeden de Timur buraya gelmişti. Tarafların zengin bir bölge ve Altın Ordu ile Timurlular arasında anlaşmazlık konularından biri olan Azerbaycan'ı kolaylıkla birbirlerine bırakamayacakları aşikârdı.

Toktamış'ın ayrılmasından az sonra Timur Azerbaycan'a yönelerek Tebriz ve Nahçıvan yöresinde fetihlerde bulunduktan sonra Tiflis'e geldi. Yanındaki beylere "Bu iş bana acaib geliyor. Eski hükümdarların elinde bu kadar güç olduğu halde Müslüman olmayan Gürcülere memleketin ortasında, saltanat iddiasında bulunacak kadar kudret vermişler" diyerek Gürcüler üzerine yürümüş ve Tiflis'i ele geçirmiştir.²

2) Timur'un Nahçıvan ve Çevresine Yönelik Fetihleri

Horasan seferleri sırasında İran'ın durumunu gören Timur, bu ülkeyi istilaya karar vererek, 1386 yılında Semarkant'dan hareket etti. Timur, Mâzenderân, Firuzkûh, Hurremâbâd üzerinden Azerbaycan'a geldi. Çünkü Bağdat'ta bulunan Celâyirli Sultan Ahmed'in Tebriz'e doğru ilerlemekte olduğu haberlerini almıştı. Bir hafta önce Sultan Ahmed, Timur'un Azerbaycan'a gelmekte olduğunu işitince Tebriz'den ayrılıp Bağdat'a dönmesi üzerine şehir kolaylıkta ele geçirildi. Yazı Tebriz yöresinde geçiren Timur, baharla birlikte

¹ İsmail Aka, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", Makaleler, I, Yayına Haz: E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Ankara, 2005, s. 171.

² İsmail Aka, "Timurluların Azerbaycan ile Alakaları", Türk Kültürü, Yıl:XXX, Sayı:345, Ankara, Ocak 1992, s. 11-14; Nicolae Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I (1300-1451), Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2005, s. 283.

harekete geçerek, Nahçıvan ve Kars yöresinde fetihlerde bulunduktan sonra Tiflis'e geldi.³

1386 yılının başlarında Altın Ordu Hükümdarı Toktamış, Bey Polad'ın kumandası altında 90 bin kişilik bir orduyu Azerbaycan'a gönderdi. İşgal orduları Nahçıvan'ı, Tebriz'i Merend'i ve Meraga'yı işgal ederek, şehirleri yağmaladılar.⁴ Foma Metsopski, bu konuda şunları yazmaktadır: "Altın Ordu'nun silahlı birlikleri ahalinin çoğunu kılıçtan geçirdiler ve esir aldılar". Zeyneddin İbn Hamdullah Gazvini'nin verdiği bilgiye göre, Nahçıvan bu istilâ esnasında tahrib edildi, yıkık ve virane bir şehir haline geldi. Bu tarihte Zakafkasya şehirlerinden sürgün ve esir edilenlerin sayısının 200 bine ulaştığı kaydedilmektedir. Lakin yerli ahalinin cesurane mücadelesi ve Timur ordularının Altın Ordu malikânelerine hücumu ile Toktamış, Azerbaycan şehirlerinden bilhassa Nahçıvan'dan ordusunu çekmek zorunda kalmıştır. 1387 yılında Timur'un orduları Azerbaycan'ın güney topraklarını ele geçirerek, Nahçıvan üzerine hücum ettiler. Timur'un ordusuna emirlerinden İlyas Hoca kumanda ediyordu. İlyas Hoca kuvvetleri, Nahçıvan'ı ele geçirmelerine rağmen, şehrin yakınlarındaki Celayirliler'in elinde bulunan Elince Kalesi'ni ele geçiremediler. Aynı yıl içerisinde Elince kale Timur orduları tarafından kuşatıldı. Bu kale çevresinde iki ordu arasında çetin savaşlar süregeldi. Timur ordularının defalarca hücumları başarısızlıkla neticelendi. Celâyirliler bu kalenin stratejik önemini dikkate alarak, kaleyi güçlendirmişlerdi. Celâyirliler Devleti'nin hazinesi burada muhafaza edildiği için Sultan Ahmed Elince kalesinin müdafaası için öz oğlu Melik Tahir'i görevlendirmiştir.⁵

Bu sırada Azerbaycan'ın feodal Beyleri ve Gürcistan Devleti Timur ordularına darbe vurmak, onun ilerlemesine engel olmak için, Elince kalesini müdafa eden Celâyir ordusuna yardım ediyorlardı. Şeki Hâkimi Sidi Eli Orlat, Gürcü kuvvetleri ile ittifak yaparak kalenin müdafaası için gerekli askeri yardımı yapmıştır. Kale önündeki savaş Celayir ordusunun lehine devam ederken, Timur ordusunun kumandanları Timur'un oğlu Miranşah'a başvurarak, ondan yardım istediler. Miranşah Elince Kale'nin kuşatmasını takviye etmek için Horasan'dan hususi ordu getirterek, oğlu Ebubekir Mirza'nın kumandasında Elince Kale üzerine gönderdi. Günlerce devam eden kale önündeki savaşlar müttefiklerin zaferi ile neticelendi. Ebubekir Mirza ordusunu geri çekmeğe mecbur oldu. Timur orduları Elince Kale önündeki kuşatmayı kaldırmak

³ İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara, 1981, s. 12; German Bamberi, Emir Teymur, Çev: S. İbrahimov, Bakü, 1991, s. 32; Bakıhanov, Gülistan-i İrem, s. 79-80; Nizamüddin Şami, Zafername, s. 199; Arakelyana-İoannisyana, İstoriya Armyanskogo Naroda, 1951, s. 207-208.

⁴ Rızaeddin Fahreddin, Altın Ordu ve Kazan Hanları, Çev: İlyas Kamalov, İstanbul, 2003, s. 70.

⁵ YA. A. Manandyan, Kratkiy Obzor İstorii Drevney Armenii, Moskova, 1943, s. 53-54; Mustafa Kafalı, "Timur", İA, XII/1, İstanbul, 1979, s. 341.

zorunda kaldılar. Sidi Eli Orlat'ın kalenin müdafaasında kahramanca mücadele etmiş ve kuşatma esnasında ölmüştür. Elince Kale'yi ele geçirmek için verilen mücadele 1387-1399 yılları arasında on iki yıl devam etmiştir. Timur, Elince Kalenin alınması için yeni kuvvetler göndermesine rağmen, kaleyi fethedememiştir. Elince Kale önündeki zafer, Zakafkasya ülkelerinde büyük bir moral ve ruh yüksekliğine sebep olmuştu. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın feodal hâkimleri kuvvetlerini birleştirerek, Timur'a karşı mücadele yolunu seçtiler.

3) Timur'un Elince (Alıncak) Kalesi'ni Fethi

Timur'un orduları 1386 yılında Azerbaycan topraklarını ele geçirdiği zaman Tebriz'i terk eden Celayir Emirlerinin bir kısmı, Elince Kalesine sığınmışlardı. Bu tarihlerde Celayirli Emir Sultan Ahmed, hazinesini, aile fertlerini ve oğlunu bir askeri birlikle beraber Elince Kalesine yerleştirmişti.

Tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre, Timur 40 gün Tebriz'de kaldıktan sonra Nahçıvan'a gelir. Elince Kalesine hücum eden Timur'un ordularının asıl hedefi kaledeki Celayirliler'in hazinesini ele geçirmektir. Fakat Elince Kale'sini kuşatmasına rağmen kaleyi alamamıştır. Bunun üzerine Timur, ordularını Elince önünden çekerek Karabağ üzerinden Azerbaycan topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Azerbaycan'daki hadiseleri yakinen takip eden Timur 1393 yılında ikinci kez Azerbaycan ve Nahçıvan seferine çıkmıştır. 1386 yılındaki Elince'yi savunanların kahramanlığını öğrenen Timur, 40 bin kişilik bir orduyu Elince önlerine gönderir ve kale kuşatma altına alınır. Timur ordularının çok kalabalık olmasına rağmen, Emir Altun komutasındaki Elince birlikleri, Timur ordularına çok büyük kayıp veririrler. Bu hadiseden sonra Timur bizzat kendi komutası altındaki ordularla Elince kalesine hücum etmesine rağmen, kaleyi müdafa edenlerin direnişi ile karşılaşmıştır. Ortaçağ tarihçilerinden İbn Arabşah'ın yazdığına göre, Emir Altun ve askerlerinin Elince'yi kahramanca savunmaları karşısında, Timur kalenin savunmasını bazı birliklere bırakarak geri dönmüştür.

Timur'un Elince Kalesi üzerine çüncü seferi 1399 yılının Eylül ayında başlamıştır. Onun bu seferi esnasında Elince Kalesi'nde siyasi ve askeri durum değişmiştir. Kalede feodal iç mücadeleler başlamıştır. İbn Arabşah'ın verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki, Elince'nin müdafaasına tayin edilen Emir Altun ile Sultan Ahmed'in oğlu Sultan Tahir arasında düşmanlık ve anlaşmazlık baş göstermiştir.

Sonunda Emir Altun'un orduları dağılmış, kendisi de haince öldürülmüştür. Yiğit komutan Emir Altun'un ölümü ve kaledeki karışıklık, Elince kalesini savunan ordu üzerinde olumsuz tesir bırakmıştır. Emirlerin ve askerlerin bir kısmı Sultan Tahir'in kumandanlığını kabul etmeyerek Elince'yi terk etmişlerdir. Sultan Tahir ise hazineyi toplayıp, akrabaları ve kalan birliklerle

beraber Bağdat'a doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Timur'un orduları hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Elince kalesini ele geçirdiler.⁶

4) Hurufiler İsyanı

Timur, Azerbaycan ve Batı İran'ın yönetimini Miranşah'a vermişti. Yani Bakü Derbend'i, Hemedan, Bağdat'tan Anadolu'ya kadar olan bir yörede bundan böyle Timur adına tek sorumlu Miranşah olacaktı. Ayrıca bölgede Timurlu yönetimi, yerleştirme ve korumakla yükümlü bulunan Miranşah'a yarım kalmış işlerin bitirilmesi görevi de verilmişti. Bu nedenle onun Şiraz ve Horasan'daki emirleri Azerbaycan'a nakledilmişlerdi. Miranşah yönetimine bırakılan bölgede ordusunun sağ kolu Avnike kadar Karabağ ve Nahçıvan'ı kendilerine yurt edinmişlerdi, sol kol ise Sokbulak ve Dergzin'den Hemedan'a kadar yayılmıştı.⁷

Timur döneminin en önemli siyasi ve dini olaylarından birisi de Hurufi tarikatının ortaya çıkması ve Timur Devleti'ne karşı isyan etme hadisesidir. Miranşah'ın oğlu Ömer Mirza, Emir Cihanşah'ı Gökçe Deniz yolu ile Karabağ gönderip, kendisi merkezi olan Tebriz'e yöneldi. Nahçıvan ahalisinin, Elince kalesine sığınmış bulunan müfsidlerden (1394 yılının Ağustos-Eylül aylarında Miranşah tarafından Alıncak'ta öldürülen Fazlullah-ı Hurufi'nin taraftarlarıdır) şikayet etmeleri ve vaktiyle dedesi Timur, Azerbaycan'ı kendisine verdiği sırada Elince Kalesi'ni tahrip etmesini buyurduğundan, Ömer Mirza Cihanşah'ı kaleyi tahrip etmesi için gönderdi. (8 Ekim 1404)⁸

Timur'a karşı mücadele eden Hurufi tarikatının kurucusu Fezlullah Neimi 1394 yılında Nahçıvan'da Timur'un oğlu Miranşah tarafından işkence edilerek öldürüldü. Bu tarihte Nahçıvan'da Neimi'nin taraftarı olan Hurufiler'in sayısı çok idi. Onları korkutmak düşüncesiyle Miranşah, Neimi'yi hapsederek Nahçıvan'a getirmiş ve burada öldürülmesine karar vermiştir. Hurufiler Miranşah'a özel bir nefret beslemişler ve ona "Miranşah" (Yılanlar Şahı) adını vermişlerdir. Miranşah'ın emri ile Nahçıvan'daki dini binalar da yıktırılmıştır.⁹

⁶ Memmedov-Piriyev, "Teymurlengin Elince Seferi", Elm ve Hayat, s. 32-33; M. Fuad Köprülü, "Alıncak", İA, I, İstanbul, s. 301-303; Yakup Mahmudov, Seyyahlar Azerbaycan'a Gelir, Bakü, 1977, s. 13-14; Nizamüddin Şami, Zafname, s. 124; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II, Ankara, 1991, s. 268; Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadi, Bezm u Rezm, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 1990, s. 411-413.

⁷ Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), Ankara, 1989, s. 36-37.

⁸ İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), Ankara, 1994, s. 43.

⁹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 96.

5) Mirza Ebûbekir ile Kara Yusuf Arasındaki Birinci Savaş (14 Ekim 1406)

Bir süre önce Tebriz'e dönmekle birlikte salgın hastalık yüzünden şehre girmeyerek Şen-bi Gazan'da konaklayan Timur'un torunlarından Mirza Ebubekir, buradan Nahçıvan'a giderek, Karakoyunlu Kara Yusuf'tan kurtulma yolları arayan Van hâkimi İzzeddin Şir'i yanına çağırdı. Onunla konuştuktan sonra savaş kararı verildi. Taraflar Nahçıvan'ın batısında 14 Ekim 1406 Salı günü karşı karşıya geldiler. Aralarında Aras ırmağı akıyordu. Savaşın ilk günü tarafların birbirini yoklaması ve karşılıklı ok atması ile geçti. İkinci günü, Ebubekir Aras'ı geçerek Türkmenler üzerine saldırdı ise de püskürtüldü ve bir süre sonra Çağatay ordusunda bozulma belirtileri görüldü. Askerlerinin bir kısmının Aras Irmağında boğulduğu bir kısmının ise tutsak alındığını gören Ebubekir, kaçmak zorunda kalarak, Merend üzerinden Tebriz'e gelerek şehri yağmalattı. Fakat Türkmenlerin kendisini takip ettiklerini sanarak, buradan da Rey taraflarında kışlamak üzere Sultaniye'ye gelip, kaleyi onarmıştı.

Savaştan sonra Yusuf Beg, Emir Bistam'ı Acem Irak'ın fethi için görevlendirdi. Bunun üzerine hala ticari önemini koruyan Sultaniye'ye gelerek, şehri ele geçiren Bistam Bey, Acem Irak'ı valiliğine tayin edilmiş, ertesinin başında ele geçirilemez bir kale olarak bilinen Elince de Kadı İmadeddin'in elinden Kara Koyunluların eline geçmiştir.¹⁰

Timur'un ölümünden sonra ülkede iktidar kavgaları ve feodal beyler arasındaki mücadele had safhaya varmıştı. Ülkede hâkimiyet sık sık el değiştiriyordu. Tebriz 808 (1405-1406) yılında Mirza Ömer'in, daha önce de Mirza Ebubekir'in ve Miranşah'ın, sonraları ise Şirvanşah I. İbrahim'in eline geçmişti. 809 (1406-1407) yılında ise Sultan Ahmed Celayir, Bağdat'tan hücumla geçerek Tebriz'i fethetmişti.

Başkent Tebriz'in sık sık el değiştirmesi, halkın sosyal ve iktisadi hayatını olumsuz bir şekilde etkiliyordu. Azerbaycan şehirleri, bu işgaller neticesinde yakılıp, yıkılıyor, halkı da katlediliyordu. Timur'un ordularına fedakârcasına karşı koyan Elince Kalesi nihayet 807 (1404-1405) yılında Mirza Ömer'in seferi sonrası ele geçirilmiş ve kale içerisinde çok büyük bir tahribat yapılmıştı.¹¹

Emir Timur Nahçıvan'ın gelişmesi ve kalkınması için çok çalışmıştır. Mirza Şahruh'un emri ile şehirde su kanalları da inşa ettirilmiştir.¹² Ayrıca sadece Orta Asya'nın değil, tüm Yakındoğu tarihinin önemli aşamalarından biri olan Emir Timur'un ekonomik ve kültürel açıdan güçlü devleti, XIV. yüzyılın son otuz yılı ve XV. yüzyılın başlarında oluşmuş ve Doğu Rönesans çağını açarak, doğunun ve batının birçok ülkeleriyle sıkı ticari-ekonomik, diplomatik

¹⁰ İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri), Ankara, 2001, s. 5-8.

¹¹ Şahin Ferzeliyev, Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda, Bakü, 1983, s. 87.

¹² Yusuf Vezirov, Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan, İstanbul, 1337-1340, s. 25.

ve bilimsel-kültürel ilişkiler kurarak aktif bir şekilde uluslararası arenaya çıkmıştır.¹³

6) Mirza Şahruh Devri (1405-1447)

Bu kadar süratli fetih hareketleri ile meydana getirilen Timur İmparatorluğu'nun tek elden idaresi mümkün değildi. Timur'un ölümü üzerine İmparatorluk bünyesinde parçalanma vukua geldi. Ülke toprakları Timur'un oğulları ve torunları arasında paylaşıldı. Timur'un oğullarından Miranşah Azerbaycan (Mugan)'da, en küçük oğlu Şahruh ise Horasan'da hâkimiyeti ellerine geçirdiler.

18 Şubat 1405 tarihinde Timur'un ölümü, kurduğu imparatorluğun mukadderatı üzerinde büyük bir tesir yaptı. Mirza Şahruh, Timur'un ölümünden sonra, siyasi sahneye çıkan öteki mirzaların beceriksizliği, merkez orduda bulunan ileri gelen beylerin bile Timur'un vasiyetine uymayarak kendisini desteklemeleri üzerine, hâkimiyet mücadelelerinden başarılı olarak çıkmıştır. 1420 yılına gelinceye dek, Şahruh babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle beraber, batıda henüz hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine tekrar siyasi sahne de görünen Kara Koyunlu Yusuf Bey, Celayirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle Azerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca, Timurluların tehlikeli bir komşusu haline almıştı. Şahruh'un bu tehlikeyi yok etmek için, 1420, 1429 ve 1434 yıllarındaki Kara Koyunlular üzerine yaptığı seferlere rağmen Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında halledilmeyen bir mesele olarak kaldı.¹⁴

a) Şahruh'un I. Azerbaycan Seferi

Timur'un oğlu Şahruh Azerbaycan ve Acem Irak'ını ele geçirmek maksadı ile gerekli sefer hazırlıklarını tamamlayarak 16 Şubat 1420'de Herat'tan hareket etmiştir. Şahruh'un bu seferinin sebebi kısa bir zaman önce Kara Koyunlular tarafından işgal edilmiş bulunan o devrin bayındır ve ticari kıymeti yüksek olan Sultaniye Kazvin şehirleri ile Acem Irak'ının geri alınması isteği idi. Ayrıca Timur'un ölümünden sonra bu bölgede büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkan ve Timurlu hâkimiyetini geniş sahalarda son veren Kara Koyunlu Türkmenlerini cezalandırmak ve bu bölgelerde hâkimiyeti yeniden elde etmektir. Şahruh Sadık adlı bir adamını kendisine tabi olması için Kara Koyunlu Bey'ine göndermiş, fakat isteği reddedilmişti. Bunun üzerine Şahruh, 25 Ağustos 1420 tarihinde Herat'tan hareket ederek, Kara Koyunluların hâkimiyetinde bulunan Sultaniye

¹³ Yuriye Buryakov, "Timur, Timurlular ve Bozkırın Türk Göçebeleri", Çev: Elesker Eleskerov, Türklükler, VIII, Ankara, 2002, s. 534.

¹⁴ Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s. 217.

ve Tebriz fethetti, 14 Aralık 1420 tarihinde Aras nehrini geçmek suretiyle, kışı geçirmek amacıyla Arran Karabağ'a gelmiştir.¹⁵

b) Mirza Şahruh'un II. Azerbaycan Seferi (1428-1429)

Mirza Şahruh ile Kara Koyunlu Hükümdarı İskender arasındaki mücadele 1428 yılında da artarak devam etmiştir. Şahruh hem İskender'e bir ders vermek üzere Kara Koyunlular üzerine bir sefer düzenlemek, hem de Memlûklere bir gözdağı vermek üzere kalabalık bir ordu ile 10 Nisan 1429'da Herat'tan hareket etti. Mirza Şahruh'un ordularına yol boyunca katılımlar olmak suretiyle 24 Haziran 1429'da Sultaniye'ye geldi. Horasan Hâkimi, bundan sonra Türkmenler'in merkezi Tebriz üzerine yönelmiş 2 Ağustos'ta savaş hazırlıklarını tamamlayarak Şenb-i Gazan'da konuşlanmıştı.

1) Selmas Savaşı

Mirza Şahruh'a karşı, Kara Koyunlu İskender de ordusunu Selmas Ovası'nda toplamış Mirza Şahruh'u bekliyordu. Selmas Ovasında karşı karşıya gelen İskender-Şahruh orduları arasında iki gün süren savaşta iki tarafta birbirine üstünlük sağlayamadı. Bu durum üzerine Şahruh, üçüncü gün bütün yedek kuvvetlerini savaşa sürmüştü. Yedek kuvvetlerin müdahalesi savaşın seyrini değiştirmiş ve Türkmenler savaş alanını terk etmek zorunda kalmışlardı.

Şahruh, oğlu Mirza Cuki'nin yanına bazı büyük beyleri de katarak İskender'i takibe göndermiş, fakat Erzurum'a kadar bu takip devam etmiş ise de İskender'i ele geçirmek mümkün olmamıştı.

Selmas zaferi sonrası Mirza Şahruh, Selmas Ovası'nda dah fazla beklemeyerek, Karabağ'da kışlanmasını buyurmuş ve 7 Ekim 1429'da hareket ederek Nahçıvan üzerinden Elince Kalesi'ne doğru yönelmişti. Kuşatılan Elince Kalesi sakinleri ağır hediyeler vermek suretiyle kuşatmayı kaldırtmağa muvaffak olmuşlar ve Şahruh 17 Kasım 1429'da kışı geçirmek üzere Karabağ'a gelerek ordusunu burada iskân etmişti.¹⁶

c) Şahruh'un III. Azerbaycan Seferi

Selmas Savaşı'ndan sonra Karabağ'a giden Şahruh'un, yanına gelerek ona bağlılığını bildiren Kara Koyunlu Ebû Said'in Azerbaycan hâkimliği sadece birkaç ay devam edebilmişti. 1432 yılında İskender, Ebû Said'i öldürerek bölgeye hâkim olmuştur. Azerbaycan ve çevresindeki Kara Koyunlu hâkimiyeti üzerine Şahruh 5 Kasım 1434'de üçüncü kez Azerbaycan seferine çıktı. Bu sefer esnasında Şahruh iklim şartlarını da göz önüne almaksızın Azerbaycan toprakları üzerinde ilerleyerek Nahçıvan bölgesinin en önemli kalelerinden biri

¹⁵ Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s. 115-121.

¹⁶ Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, s. 140-143.

olan Elince Kalesi'ni kuşatmıştır. Kuşatma çok uzun sürmüş, sonunda kaleyi savunan Türkmenler, Elince'yi Çağatay Hükümdarı Şahrüh'a teslim etmişlerdir.¹⁷ Böylelikle iki devlet arasındaki münasebetler 1434 tarihinde son bulmuştur.

Nahçıvan, her ne kadar Timur'un ordusunun en gözde kışlaklarından biriye de, Irak-ı Arap ile birlikte Timurluların kaybettiği ilk yer oldu. Nahçıvan ve çevresindeki siyasi ve askeri mücadele bütün bölgeyi kapsıyordu. Timurlu egemenliğini en fazla tehdit eden güç onun bölgedeki yerini alanı Karakoyunlu Türkmenleri idi.¹⁸

B) KARA KOYUNLULAR DEVRİNDE NAHÇIVAN

1) Kara Koyunlu Devleti'nin Teşekkülü

Kara Koyunlular veya Bâraniler Oğuz boyundandır; bu boylardan bir kısmı Moğol istilası esnasında Maverâünnehr ve Horasan taraflarından batıya sürüldüğü zaman, bunların içinden Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu aşiretleri, Garp Moğolları (İlhaniler) zamanında ve Argun Han devrinde (1284-1292) Türkistan'dan göç ederek Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir. Konargöçer bir Türkmen aşireti olan Kara Koyunlular yazı Aladağ yaylalarında, kışı Diyarbakir ve Fırat civarında geçiriyorlardı.¹⁹

XIV. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da Erzurum-Musul arasında siyasi faaliyete geçmiş olan Kara Koyunlular, Doğu Türkmenlerinin mühim bir kısmını etraflarına toplayarak XV. Yüzyılın başlarında Azerbaycan ve Irak-ı Arab'ı, daha sonraları da İran'ın Irak-ı Acem ve Fars eyaletlerini ellerine geçirip, büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Bu mühim hadise üzerine Anadolu'nun doğu bölgelerindeki Türkmen aşiretlerinden birçokları Azerbaycan'a gelmişlerdir. Karakoyunlu adı altında Doğu Türkmenleri Azerbaycan'a hâkim olarak bu bölgeyi yurt tutmuşlardır.²⁰

Timur'un ölümü ile Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da tekrar Türkmen Hanedanları'nın hâkim olduklarını görüyoruz. Bunlardan Kara Koyunlular Yıva boyunun Baranlı oymağından neşet etmişlerdir. Yıva boyunun öncülüğünde Sa'dlu, Baharlı, Alpagut, Duharlı, Ağaçeri, Hacılı, Karamanlı ve Çekürlü boy ve oymaklarının birleşmesinden Kara Koyunlu İli meydana gelmiş ve Doğu Anadolu'yu içine alan bir devlet kurmuşlardır. Kara Koyunlu ve ona halef olan

¹⁷ Aka, Mirza Şahrüh ve Zamanı, s. 153-157.

¹⁸ Beatrice Forbes Manz, Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih, Çev: Zuhâl Bilgin, İstanbul, 2006, s. 188.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988, s. 180.

²⁰ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten, XXI/83, Ankara, 1957, s. 443-444; Kazım Yaşar Koprıman, "Beyliklerden Türkiye'nin Siyasi Birliğine" Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu, Elazığ, 1990, s. 148.

Ak Koyunlu devletlerinin başkenti Tebriz olduğu için Azerbaycan, Selçuklu fethinden sonra ikinci defa Türkmen yerleşmesinin yoğunluk kazandığı bir bölge haline gelmiştir.²¹

Kara Koyunlu kabilesi etrafında toplanarak onu bir siyasi teşekkül haline getiren Türkmen şubelerinin başında hükümdar ailesinin amca-oğullarının idare ettiği Sa'dlu kabilesi gelmektedir. Bu kabile eskiden beri Sürmeli, Erivan ve Nahçıvan taraflarında oturuyordu.²² Kaynakların ifadesi ile Nahçıvan yöresi, Kara Koyunlu hanedanının "Kadim yurdu" idi. Bu oymak taşıdığı adını XIV. yüzyılda kendisini idare etmiş olan Sa'd isminde bir boy-beyinden almış olduğu ve bu beyin Kara Koyunlu ailesiyle akraba olduğu anlaşılmaktadır. Hafız-i Ebrû da eserinde Nahçıvan ve Sürmeli havalisinin, S'ad oymağının eski yurdu olduğunu kaydetmektedir.²³

Kara Koyunlu Devleti'nin asıl dayanağını teşkil eden iki oymaktan diğeri de Baharlı oymağıdır. Erzurum ve Bayburt bölgesinde Duharlı, Gence ve Berde taraflarında Karamanlı kabileleri yaşamakta idi. Kara Koyunluların mühim bir teşekkülü de Alpagut kabilesi idi. Nerede oturduğu tam olarak bilinmemekle birlikte XVI. yüzyılda Şirvan taraflarında yaşadığı bilinmektedir. Aynlı ve Hacılı kabilelerinin yurtlarının Doğu Anadolu'da olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan başka Kara Koyunlular arasında Ağaçeri, Döğer ve Avşarlara mensup, şubeler de vardı.²⁴

Karakoyunlu Hükümdarı Bayram Hoca 1374 yılına kadar, Celayirli Sultan Üveys'in hâkimiyetini tanımak zorunda kalmış ve 1374 yılında Üveys'in ölümü üzerine faaliyetlerini artıran Türkmen Bey'i kısa zamanda Musul'u ele geçirdiği gibi Hoy ve Nahçıvan yöresine de hâkim oldu. Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahada bir beylik kurarak Kara Koyunluları siyasi sahneye çıkaran Bayram Hoca, 1380 yılında ölmüş ve yerini Kara Mehmed (1380-89) almıştır.²⁵

2) Kara Koyunlu-Timurlular Mücadelesi

789/1387 yılında Kara Koyunlular, bizzat kendi varlıklarını tehdit eden büyük bir tehlike ile karşılaştılar. 788/1386 yılında Batı İran'ı zapt etmiş olan Timur, aynı senenin kışında Karabağ'da bulunuyor ve Doğu Anadolu'yu istilaya hazırlanıyordu. 789/1387 yılında Nahçıvan yoluyla Anadolu'ya giren Timur,

²¹ Mustafa Kafalı, "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", Töre, Sayı:16, Ankara, 1972, s. 39.

²² Hakkı Dursun Yıldız, "14. Yüzyıldan İtibaren İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki Türk Devletleri" Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlı Hariç), İstanbul, 1999, s. 198.

²³ Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, Ankara, 1984, s. 14-15, 20; Aka, Mirza Şahrüh ve Zamanı, s. 121.

²⁴ Yıldız, "14. Yüzyıldan İtibaren İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki Türk Devletleri Tarihi" Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 198.

²⁵ İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", Türkler, VI, Ankara, 2002, s. 840; Sümer, Kara Koyunlular, I, s. 43.

Erzurum'a gelerek bu şehri zapt etti ve Çapakçur suyu kenarında oğlu Miran-şâh ve diğer emirler kumandasında Kara Koyunlular üzerine kuvvetler sevk etti. Fakat sarp geçitleri tutmuş olan Kara Koyunlular Timur'un bu kuvvetlerini perişan etmişlerdir.

Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey, Van ve Hakkâri hâkimini itaat altına aldıktan sonra her taraftan gelen Türkmen emirlerinin başında Avnik kalesini zapt etmek suretiyle Doğu Anadolu'daki eski hâkimiyetini yeniden kurmuş oldu. Kara Yusuf'un bütün bu faaliyetlerini haber alan Azerbaycan ve Irak-ı Arab hâkimi Miran-şah oğlu Ebû Bekir, Tebriz'den hareketle Nahçıvan havalisine gelmiş ve Aras kenarında kendisine bekleyen Kara Yusuf'a hücum etmiş, fakat bozguna uğrayarak (2 Cemaziyelevvel 809/15 Ekim 1406) Tebriz'e ve oradan da Sultaniye'ye kaçmıştır. Kara Yusuf'un Ebu Bekir'e karşı kazandığı bu ilk zafer, onun hükümdarlığının ikinci devresindeki en mühim başarılarından birisi olup, şöhret ve kudretini arttırmıştır.²⁶

809 (1406-1407) yılında Kara Koyunlu Kara Yusuf Elince Kalesi'ne hücum ederek, burasını zapt etmiştir. Burada "istila ve istiklal bayrağını kaldıran" Gazi İmadeddin üzerine yürümüş, kalenin alınmazlığını gördüğünden, yeni bir müttefik kazanmak maksadıyla Elince kalesini terk etmişti. Lakin çok geçmeden Gazi İmadeddin'e karşı isyan eden ve onu öldüren Azerbaycanlıların ricası ile bu kale Kara Yusuf'un oğlu Mirza İskender'e verilmişti. Böylelikle Elince ve çevresinin de fethedilmesi ile ülke toprakları çok geniş sınırlara ulaşmıştı.²⁷ Elince'nin fethi sonrasında kale ve çevresine Kara Koyunlu Türkmenleri yerleştirilmiştir.²⁸

Timurlular ile Kara Koyunlular arasındaki Tebriz ve Nahçıvan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi XV. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. 21 Nisan 1408 tarihinde Tebriz'in iki konak güneyindeki Serdrûd mevkiinde karşılaşan Kara Koyunlu Hükümdarı Kara Yusuf ile Timurlu Mirza Ebubekir arasındaki savaştan Kara Koyunlular zaferle çıkmıştır. Böylece Azerbaycan ve Irak-ı Acem daha Timur'un ölümünden üç yıl kadar kısa bir zaman geçtiği halde, Timurlu Mirzalarından tamamen boşalmış bulunuyordu. Artık Timur İmparatorluğu'nun mühim bazı bölgeleri ilk defa olarak elden çıkmış ve Kara Koyunlular bir aşiret ve beylikten devlet haline gelmişlerdir.²⁹

²⁶ Yıldız, "14. Yüzyıldan İtibaren İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki Türk Devletleri, "Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s. 203; Aka, "Timurluların Azerbaycan ile Alakaları", Türk Kültürü, Yıl: XXX, Sayı:345, s-13-14; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980, s. 428.

²⁷ Şahin, Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda, s. 88.

²⁸ M. Fuad Köprülü, "Alıncak", İA, I, İstanbul, s. 301-303.

²⁹ İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", Makaleler, I, Yayına Haz: E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Ankara, 2005, s. 128-131.

1412 yılının son aylarında Nahçıvan, Kara Koyunlu Devleti'nin hâkimiyeti altına alındı. Aynı yılın kasım ayında Kara Koyunlu Hükümdarı Kara Yusuf'un orduları ile Şirvanşah I. İbrahim'in orduları arasında Kür nehri kenarında yapılan savaşta, Kara Yusuf'un oğlu İskender tarafından komuta edilen Nahçıvan Vilayeti'nin düzensiz orduları, Sultan Şahrüh tarafından mağlup edilmiştir. Daha sonra 1429 yılının Ekim ayında Nahçıvan ve Elince Kale yeniden Timurluların hâkimiyeti altına girdi.³⁰

1435 yılının sonlarına doğru Sultan Şahrüh Azerbaycan'ı terk ettiği tarih de Elince Kale Karakoyunlu İskender'in oğlu Şah Kubad'ın hâkimiyeti altına girdi. Aynı tarihte Kara İskender bölgede hâkimiyeti sağlamak için kardeşi Cihanşah'a karşı mücadeleye başladı. Fakat İskender mağlup oldu ve oğlunun hâkimiyeti altındaki Elince Kalesine sığınmak zorunda kaldı. Elince Kalesi Kara Koyunlu Cihanşah tarafından kuşatıldı. Bu kuşatmanın oluşturduğu olumsuz durum üzerine Karakoyunlu İskender oğlu Şah Kubad tarafından Elince Kalesi'nde öldürüldü. Elince Kalesi bu tarihten sonra Kara Koyunlular Devleti'nin yıkılması üzerine Nahçıvan ve Elince Kalesi Ak Koyunlular'ın hâkimiyeti altına girdi.³¹

3) Kara Koyunlu Kültür Hayatında Koç-Koyun Heykelleri

XV. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu boylarının hâkimiyete geldikleri dönemden sonra mezarların üzerine koç ve koyun heykellerinin konulması geleneği yeniden yaygınlaşmaya başlamıştır. Artık bu dönemden başlayarak mezarların üstüne koyulan koç ve koyun heykellerinin üzerinde dini özellik taşıyan yazılarla da karşılaşmaktayız.

Nahçıvan arazisinde günümüze kadar gelmiş olan bu taş heykellerden bir kısmının üstünde epigrafik yazılar bulunmuştur ve bunların tamamı XV. Yüzyılın II. yarısından sonraki döneme ait oldukları bilinmektedir. Bu tür mezar üstü anıtların Nahçıvan'ın her bölgesinde yaygın olduğu yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Koç ve koyun figürlerinin büyük bir çoğunluğu sade bir biçimde yapılmış olsalar da, bir kısmının üzerinde Türk kültürünün izlerini taşıyan çeşitli resimlerinin olduğu da görülmüştür. Bu figürlerin üzerinde Türk etnografisini yansıtan bir takım resimlerin yanı sıra bazılarının üzerine kitap ve çeşitli yazılar işlenmiştir. Bu da abidenin hangi devirde ve kimin adına dikilmiş olduğunu belirlemek açısından büyük önem taşımaktadır.³² Ayrıca Kara Koyunlu Cihan Şah zamanında Nahçıvan'da Türk

³⁰ Mirhand, Tarih-i Ravzaut Sefa, VI, s. 105.

³¹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 97-98; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s. 183.

³² Hacı Fahrettin Seferli, "Nahçıvan'da Taştan Yapılmış Koç ve Koyun Heykelleri", Türkler, VIII, Ankara, 2002, s. 228-231.

mimari tarzına özgü nadide mimarlık abideleri de inşa edilmiştir.³³ Kara Koyunlular varlıkları bugünde devam etmek üzere Nahçıvan'ın Türkleşmesinde mühim bir rol oynamaktadırlar.

VI. BÖLÜM SEYAHATNAMELERDE NAHÇIVAN

Eski Azerbaycan toprağı olan Nahçıvan, elverişli coğrafi mevki, batı ile doğu arasındaki ticaret yolları üzerinde yerleşmesi, zengin tabii servetlere sahip olması, ayrıca tabiatının ve mimarlık abidelerinin güzelliği, ahalinin misafirperverliği, mertliği, güzel adet ve ananeleri, şehrin şöhretini çok uzaklara yaymakla, seyyahların büyük ilgisine sebep olmuş, onlar seyahatname ve yol kayıtlarında bu şehirden önemle bahsetmişlerdir.

Miladın başlangıcında Nahçıvan İran, Hindistan, Çin gibi doğu ülkelerinden batıya giden ticaret yolları üzerinde yerleşmekle, bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri idi. İran ve Ermeni tarihçilerinin verdikleri bilgiye göre, Nahçıvan IV. asırda "Dünyanın en güzel ve meşhur şehri idi." Burada elli bin ev ve yüz elli bin insan vardı.¹

XII. asırda Nahçıvan'ın feodal devletlerden biri olan İldenizliler (1136-1225) Devleti'nin başkenti olması, bu şehrin Azerbaycan'ın siyasi ve iktisadi tarihindeki önemini göstermektedir. Bu devirde transit ticaret yolları üzerinde bulunan Nahçıvan sadece Azerbaycan'ın değil, Yakın doğunun da önemli ticaret merkezlerinden biri olarak kabul edilmekte idi. Bu konumundan dolayı Nahçıvan eski ve zengin tarihi, coğrafi mevki, kıymetli abideleri ve ticari öneminden dolayı birçok doğu ve batı Avrupa seyyahlarının, misyonerlerinin, tacirlerin dikkatini çekmişti. Bu tarihlerde Nahçıvan'a İran, Fransa, Türkiye, İngiltere, Almanya, Rusya ve Arap ülkelerinden gelen seyyahlara rastlamak mümkün idi. Shevaller Chardin, Jean Baptiste Tavernier, Frederic Dubois de Montpe'reux, Robert Ker Porter, Evliya Çelebi gibi seyyahlar şehir hakkında gerekli bilgileri kaynaklara dayanarak vermişlerdir. Bu seyyahlar eserlerinde Nahçıvan'ın iktisadi, sosyal hayatın nisbeten, siyasi tarihine ve önemli eserlerine daha çok yer vermişlerdir.

Nahçıvan hakkında Türk seyyahlarından Evliya Çelebi'nin "Seyahatname", Katip Çelebi'nin "Cihannüma", Fransız seyyahlardan Vilhelm Dö Rubruk'un "Şark Ülkelerine Seyahat", Jan Batist Tavervyen "Altı Seyahat", Şavaliye Şarden'in "İran'a ve Şarkın Başka Yerlerine Seyahatler", Jan Dyölafuan'ın "İran, Halde ve Sisyan", Fredrik Dubua Dö Monpöryö'nün "Kafkas Etrafına Çerkes ve Abhazların Yanına, Kolhidaya, Gürcistan'a, Ermenistan'a ve Kırım'a Seyahati", İngiliz Seyyahlarından Robert Ger Porter'in "1817-1820. Yıllar Arzında Gürcistan'a, İran'a, Ermenistan'a Kadim Babilistan'a Seyahatler", Alman seyyahlarından Tektander'in "Moskova Vasıtasıyla İran'a Seyahat (1602-1603)" adlı eserlerinde bilgiler mevcuttur.

³³ Meşedihanım Nemetova, "Pir Hüseyin ve Şeyh Horasan Hanakâhları", Elm ve Hayat, Sayı: 9-10, Bakü, 1991, s.20.

¹ Sefereli Babayev, "Nahçıvan Seyahatname", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.75-76.

Batılı seyyahlardan çok önceleri IX-XI asırlarda meşhur Arap coğrafyacıları ve seyyahları; Ahmed Belâzûri, İbn el-Fakih, İbn Hordadbeh, İbn Rusta, el-Mukaddesi, el-İstahri eserlerinde Nahçıvan hakkında gerekli bilgileri vermişlerdir. Onların verdikleri bilgiler, şehrin orta asırlar tarihine ışık tutmaktadır. Seyyahlar eserlerinde Nahçıvan'ın mevcut hayatını anlatmadan önce, şehrin kuruluşu ve adının manası hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra, hepsinin ortak görüşü Nahçıvan'ın çok eski bir tarihe sahip olduğu gerçeğidir. Fransız seyyahlarından Fredrik Dubua Dö Monpöryö Nahçıvan hakkında şunları yazmaktadır. "Nakhtchevan es vielle comme L'histoire" (Nahçıvan tarihi kadar eskidir.) lakin Monpöryö şehrin ne zaman kurulduğunu kesin bir şekilde ortaya koyamamıştır. Diğer Fransız seyyahları Şavaliye Şarden, Jan Batist Tavernye ise şehrin kurulması tarihini efsanevi Nuh'un Tufanı ile alakalandırırlar. Şüphe yoktur ki, bu düşünce ilmi gerçeklerden çok uzaktır. Gerçekten de Şarden "Voyages en Perse, et autres Lieux de L'orient" adlı eserinin bir başka yerinde, İran tarihi kaynaklarına göre şehrin Sasani Şahlarından Behram Çubin (Bebron Tchoubin) tarafından inşa edildiğini yazmıştır. XVII. Asır Türk seyyahı Evliya Çelebi seyahatnamesinde Nahçıvan'ın Efrasiyab tarafından kurulduğunu ileri sürmektedir.

XIV. asır İran tarihçilerinden Hamdullah Mustafa Gazvini "Nuzhat-ul Kulub" adlı eserinde de, Nahçıvan'ın Efrasiyab tarafından kurulduğunu yazmaktadır. Arap tarihçilerinden İbn el-Fakih el-Hemedani (X.asır), Ahmed İbn Vadih el-Yakubi (IX. Asrın sonu), Yakut er-Rûmi el-Hâmâvi (XIII. Asır) eserlerinde, Nahçıvan'ın Sasani Hükümdarlarından I. Hosrov Anuşirvan (531-579) tarafından VI. yüzyılda inşa edildiğini yazmaktadır.²

XII. asırda Nahçıvan şehrinin arazisi genişlemiş ve nüfusu artmıştı. "Ecaib-ed Dünya" adlı eserde Nahçıvan hakkında şu bilgiler verilmektedir: Nahçıvan'da çok sayıda köşk ve eyvan vardı. Şehrin yakınlarında taştan inşa edilmiş kalesi ve kalenin içinde medrese ve mescidin bulunduğu anlatılmıştır. Eserde ayrıca bütün binaların gecedan (kil ve alçının karışımı bir madde) ve pişirilmiş kerpiçten inşa edildiği yazılmıştır. Ayrıca, köşklerin çoğunun üç veya dört katlı olduğu ve Nahçıvan'ın baştanbaşa yeşilliklere bürünmüş bir şehir olduğu kaydedilmiştir.³

XIII. yüzyılın din adamı seyyahlarından Wilhelm Von Rubruk, Fransa Kralının emriyle, Moğol Hanına elçi olarak gönderilmiştir. Rubruk 1253-1255 yılları arasında uzun yolculuğu esnasında Güney Azerbaycan Bölgesi'ni de ziyaret etmiştir. Rubruk "Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255" adlı

² Rauf Memmedov, "Yakın Şark ve Garbi Avrupa Seyyahları Nahçıvan Şehrinin Orta Asırlar Tarihi Hakkında", Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, no: 4, Bakü, 1962, s.11-14

³ Sefereli Babayev, "Nahçıvan Seyahatnamelerinde", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.77-78.

eserinde, Nahçıvan ve çevresi hakkında izlenimlerini şöyle nakletmektedir: Nahçıvan uzun yıllar kuvvetli bir krallığın merkezi ve çok büyük, güzel bir şehirdi. Moğollar bu güzel şehri harabeye çevirmişlerdi. Moğol işgali esnasında şehir çok büyük bir hasar görmüş ve kiliseler, camiler yakılıp yıkılmıştır. Bu şehrin yakınında rivayete göre Nuh'un Gemisi'nin bulunduğu dağ (Ağrı Dağı kastedilmektedir.) vardır. İki dağdan ibaret olup, biri diğerinden daha yüksektir. Aras nehri eteklerinden akmaktadır. Burada Semanın adında bir yerleşim yeri bulunur ki, anlamı sekiz demektir. Bu adı muhtemelen gemiden inerek yüksek dağda bu yeri tesis eden sekiz kişiden almıştır. Birçokları bu dağa çıkmak istemişlerse de, bunu başaramamışlardır. Şiddetli kar yağışı yüzünden burada uzun süre kalmıştık. 13 Şubat 1255 tarihinde Nahçıvan'ı terk ederek Gürcistan'a doğru hareket ettik.⁴

İspanya Elçisi Ruy Gonzalez de Clavijo 1404 yılında Timur'un yanına Semarkand'a gidiş yolculuğu esnasında 3 Haziran 1404 günü "Alancik" (Elince) kalesi önlerine geldiğini ve bu kale hakkında şu bilgileri vermektedir: 3 Haziran günü Alancik adı ile tanınan ve bir tepenin üzerinde bulunan bir kaleye vardık. Bu kale Aras nehrinin kuzey tarafında idi. Kuleli bir duvarla çevrilmiş olan bu kalenin içinde birçok bağlar ve bahçeler, kalenin dışında tarlalar vardı. Bundan başka burada etrafı yeşil tarlalarla çevrilmiş su kaynaklarının çokluğu dikkat çekmekte idi. 1387'de Timur, İran (Celâyir) Hükümdarı Ahmed Celayir'i mağlup ettiği sırada bütün bu havaliyi Ahmed Celayir'den almış, Celayir Sultanı Elince kalesine sığınmıştır.⁵

Seyyahlar Nahçıvan'daki eski tarihi abideler hakkında da gerekli bilgileri vermişlerdir. Bu abideler içinde Yakın ve Orta Doğunun en güzel eserlerinden biri sayılan Atabey ve Mö'mine Hatun Türbesi özel bir yer tutmaktadır. Fransız seyyah-arkeolog Jan Dyölafua ihtişamına hayran olduğu Mö'mine Hatun Türbesi hakkında şunları yazmaktadır: Nahçıvan'da baş Meydandan Türk mimarlığının en güzel örneklerinden biri yükselmektedir. Bu sekiz yönlü, kubbeli, hertarafı ayrı bir sanat güzelliğine sahip olan, mavi-gök taşlarla süslenmiştir. Bu bezekler zarıflığe fevkalâde çeşitlilik vermek maksadı ile birbirinin üzerine yerleştirilmiştir.⁶

⁴ Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, Çev: Ergin Ayan, İstanbul, 2001, s.136-137; Mehlika Aktok Kaşgarlı, Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara, 1990, s.73; Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.191; Babayev, "Nahçıvan Seyahatnamelerinde", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, s.77

⁵ Clavijo, Embassy to Tamerlane, 1403-1406, Çev: Guy Le Strange, London, 1928, s.147-148; Rauf Memmedov-Vagif Piriye, "Teymurleng'in Elince Seferi", Elm ve Hayat, No: 9, Bakü, 1977, s.31-33; V. Bartold, İstoriya İzuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii, Leningrad, s.80-81.

⁶ Memmedov, "Yakın Şark ve Garbi Avrupa Seyyahları Nahçıvan Şehrinin Orta Asırlar Tarihi Hakkında", Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, No: 4, s.15.

1634 yılında Nahçıvan'a gelen Fransız seyyahı Jean Babtiste Tavernier, bu şehrin ortaçağ tarihi hakkında şu bilgileri vermektedir: Nahçıvan'daki yıkıntılar arasında, Asya'nın en güzel camilerinden biri olan büyük bir caminin yıkıntıları var. Bu caminin Nuh'un türbesi olarak yapıldığına inanılmaktadır. Kentin çıkışında, kentten geçen nehrin yakınında, mimarisi açısından en güzel örnekler arasında yer alan bir kule bulunmaktadır. Sanki birbirine bağlı gibi duran dört kubbenin üzerine on iki küçük kuleden oluşmuş gibi görünen bir çeşit piramit bindirilmiş ne var ki, orta kesimine doğru çehre değiştiriyor ve giderek daralan ve sonunda sipsivri kuleler halini alan dört cephe sergiliyor. Bütün yapı tuğladan ve dışı gibi içi de kabartma çiçeklerle ve parlak bir görünümle donanmıştı. Burasını İran'ı ele geçirdiği sırada, Timurlenk'in yaptırdığına inanılmaktadır.⁷

Ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi, Doğu'ya doğru olan yolculuğunu Erzurum, Aras nehrini takip ederek Nahçıvan'a gelmiş ve Nahçıvan şehri ve kalesi hakkındaki görüşlerini seyahatnamesinde şu şekilde dile getirmektedir. "Doğrusu cihanın rengârenk nakışlı bir şehridir. Bazıları Nahçıvan, bazıları Nahçıvan derler. İran şehirlerinin yüzüsuyudur. Bu şehri Şah Efrasiyab kurmuştur. Onun zamanında Nahçıvan o derece mamur imiş ki, Dest sahrasında bir adım boş toprak yokmuş. Sonra Moğol taifesi tamaha kapılıp yer götürmez askerle gelip bu şehrin cihan nakşını bozarak harap ve kalesini yıkıp, toprak etmişlerdir."⁸

⁷ Jean-Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006, s.80.

⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, Haz: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 2006, s.118-120.

VII. BÖLÜM NAHÇIVAN'DA İKTİSADİ HAYAT

A) TİCARET

Ortaçağın başlarında Nahçıvan bulunduğu jeopolitik konumundan dolayı şehir olarak çok büyük gelişme göstermiştir. Transit yollar üzerinde yer alan Nahçıvan, doğu ve batı ülkeleri arasında bir geçiş bölgesi konumunda olmasından dolayı İran, Hindistan, Orta Asya şehirleri ve Çin ile yakın bir ticari ilişki içerisine giren Nahçıvan, ortaçağın modern şehirleri arasında yer almıştır. Bilindiği üzere ilk ve ortaçağda ticaret yolları önemli su kaynaklarını takip ederdi. Bu devirde Aras nehri boyunca Hazar denizi istikametinde uzanan ticaret yolu İran'a ve Hindistan'a kadar ulaşan ikinci eski ticaret yolu olarak kullanılıyordu.

1) Ticaret Yolları ve Önemi

Nahçıvan Bölgesi ilk çağlardan beri dünya ticaret yollarının kavşağında yerleşmekte ve Azerbaycan'ın diğer arazilerden geçen ticaret yolları ile birleşmektedir. Ortaçağda Nahçıvan'da eski ticaret yolları üzerinde Aza Köprüsü, Cuğa Köprüsü ve Aras nehri üzerinde Hudaferin Köprüleri inşa edilerek, ticaretin yüksek seviyede inkişafına zemin hazırlanmıştır.

Azerbaycan güneyden kuzeye, doğudan batıya giden ticaret yolları üzerinde yerleşiyordu. Azerbaycan'ın kuzeyini güneyi ile birleştiren birçok kervan yolundan biri, Hazar Denizi sahili boyu ülkenin dâhili ticaretine hizmet ediyor, diğeri Mugan Çölü'nden güneye doğru uzanıyor, üçüncüsü ise Nahçıvan Vilayeti'ni güney bölgeleri ile birleştiriyordu. Bu yollar uluslar arası ticaret yollarına ulaşıyordu.¹

Büyük İpek Yolu ve Kollarının geçtiği Azerbaycan şehirleri arasında Nahçıvan, Ordubat, Azad, Culfa ve Karabağlar şehirlerinin önemli bir yeri vardır. Doğu-batı hattındaki ticaret yolları arasında yerleşmiş Nahçıvan'dan İran'a, Hindistan'a, Orta Asya'ya, Çin'e uzanan kervan yolu Nahçıvan'ın iktisadi ve medeni gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihi kaynaklarda Büyük İpek Yolu'nun bir kolu da Ekbatan'dan ayrılıp Albaniya arazisinden eski Gebele, Berde ve Nahçıvan'dan dolanarak yeniden Bağdat'a esas yola kavuştuğu gösterilmektedir.

Nahçıvan arazisi uluslararası ticaret yollarının kesiştiği önemli bir konuma sahiptir. Tebriz'den Karadeniz şehirlerine giden en kısa yol Nahçıvan arazisinden geçmekte idi. Aynı zamanda Tebriz'den Karadeniz vasıtasıyla Avrupa'ya giden yol da Nahçıvan'dan geçiyordu. Nahçıvan ve Culfa tarafından Aras Nehri üzerinden inşa edilen köprülerde bu yolu hayli rahatlatmıştı.

¹ Bünyadov-Yusifov, Azerbaycan Tarihi, s. 165-166.

Ticaret esasen şehirlerde yapıldığı için kervan yolları da bu şehirlerden geçiyordu. Bunlardan en mühimi Şamahı-Karabağ-Nahçıvan-Erivan ve Türkiye'ye giden yol; Tebriz - Merend - Nahçıvan - Erivan - Erzurum - İstanbul yolu; Eylis - Nahçıvan - Erivan -Kars-Erzurum-Tokat-İstanbul-Venedik yolu idi.² Büyük İpek Yolu'nun kollarından biri de, Gökçe-Nahçıvan-Tebriz, Nahçıvan-İstanbul yönünde idi.³

Tebriz-Tiflis Kervan Yolu: Gürcistan ile irtibatı sağlayan bu güzergâh İsfahan ve Tahran'dan geçerek Sultaniye üzerinden Tebriz'e ulaşan bu yol, Tebriz'den sonra Merend ve Nahçıvan'dan geçerek Tiflis'e, oradan da Trabzon'a yöneliyordu.⁴

Tebriz'i Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaştıran ticaret kervan yolu aşağıdaki istikamette idi; Tebriz-Merend-Esedabat-Nahçıvan-Erivan-Kars-Trabzon-İstanbul.⁵

Kafkasya'da uluslar arası ticaretin yoğunlaşmasıyla meydana çıkan yıllık pazarlarda ticari ve iktisadi faaliyetin birer canlı merkezleri idi. Çin'den Avrupa'ya ve İslâm Dünyasına her milletin Müslüman ya da Hıristiyan her memleketten gelen tacirler, buralarda toplanıp ticari faaliyette bulunuyorlardı. Bu pazarlar genellikle Tebriz, Ahlat, Nahçıvan, Bakü, Şirvan, Tiflis gibi büyük şehirlerin yakınlarında, yani büyük kervan yollarının üzerinde kuruluyorlardı. Nahçıvan'da kurulan pazarlara da dünyanın her tarafından tüccarlar geliyor, beraberinde getirdikleri cins at ve katırları, her memlekete ait kumaş işlemleri, Çin ipeklilerini bal mumu, kıymetli taşları ve çeşitli kürkleri ya satıyorlar veya satın alıyorlardı.⁶

Timurlular devrinde Tebriz Sultaniye ve Nahçıvan'ın ticari ehemmiyeti eskisi gibi devam etti. Sultaniye'ye her yıl, bilhassa yaz aylarında develerden müteşekkil büyük kervanlar geliyordu. Bunlar arasında kervanlar daha çok baharat getirmekte olup bu kervanlar, ticari rekabet yüzünden Suriye'ye gönderilmiyordu.⁷

Azerbaycan şehirlerinin kervan ve transit yollarının kesiştiği ve kaynaştığı mekânda bulunması uluslararası ticari faaliyetlerin kalkınmasını hızlandırmıştı. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Azerbaycan'ın her bir şehri ayrı ayrı sanayi

² Elbrus İsayev, "Büyük İpek Yolu Üzerinde Nahçıvan Şehirleri", Azerbaycan'da İlimin İnkişafı ve Regional Problemler, Bakü, 2005, s. 127-128

³ Budag Budagov, "İpek Yolu ve Türk Dünyası", Beyazdoğu, Çev: Babek Kurbanov, Sayı:8, Erzurum, 2006, s. 6

⁴ Ş. Cem Tüysüz, İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar), Erzurum, 2004, s. 39 (Basılmamış Doktora Tezi)

⁵ Onullahi, XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehiri, s. 145.

⁶ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s. 314

⁷ İsmail Aka "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Zirai ve Ticari Faaliyetler". Makaleler,I, Haz: E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Ankara, 2005, s.59.

mamülleri ihracı üzerine meşhur idi. Nahçıvan'da parça, örtü, halı, keçe, çuha, seramik ve ağaç kaplar, bakır mamülleri üretildi.⁸

Nahçıvan'da zengin bir ticari hayatın varlığından dolayı, çok sayıda kervansarayda inşa edilmiştir. Bu kervansaraylar sadece ticaret mallarını barındırmak amacıyla kullanılması ile birlikte, tacirlerin konaklama ve ticari faaliyetlerini sürdürdükleri merkezler olarak da kullanılmıştır. Büyük ticaret anlaşmaları çoğu kez kervansaraylarda yapılan törenlerle imzalanırdı. Bu devirde ticaretin gelişmesi için yol ve köprü yapımına çok büyük önem veriliyordu. Nahçıvan yakınlarında bulunan ve şehri Yakındoğu ülkeleri ile birleştiren Aras nehri üzerindeki meşhur oniki Tağlı (kavisli) Hüdaferin köprüsü ülkenin dış ticaretinde önem arz eden bir konumdadır. Bu köprü Nahçıvan Hâkimi Ziyaeddin Tarafından XIII. asırda inşa edildiği bilinmektedir.⁹

Nahçıvan Bölgesi ilk çağlardan dünya ticaret yollarının kavşağında yerleşmekle, Azerbaycan'ın diğer arazilerinden geçen ticaret yolları şebekesine bağlamakta idi. Orta çağlarda Nahçıvan'da eski ticaret yolları geçitlerinde köprüler (Aza Köprüsü, Cuğa Köprüsü, Aras Nehri üzerinde Hüdaferin Köprüleri v.s.) inşa edilmiştir.¹⁰

Hüdaferin Köprüsü: Bu ad ile Aras nehri üzerinde, şimdiki Cebrail reyonu Aarazisinde birbirinden 800 m. aralıklı 11 ve 15 aşırımlı iki köprü vardır. Kuzey Azerbaycan'ı Güney Azerbaycan'a bağlayan çok önemli bir stratejik konumu söz konusudur. 11 aşırımlı köprünün XIII. asırda İlhanlılar hâkimiyeti devrinde inşa edildiği bilinmektedir.¹¹

Aza Köprüsü: Ordubad Şehrinde, Aşağı Aza Köyü'nde Gilançay'ın üzerinde yeralan tarihi bir köprüdür. Uzunluğu 46 paqonometredir. Hindistan'ı ve Çin'i Karadeniz Sahilleri ve Avrupa ülkeleri ile birleştiren önemli ticaret kervan yolu üstünde yerleşen Aza Köprüsü, Büyük İpek Yolu üzerinde de önemli bir konuma sahiptir.¹²

Cuğa Köprüsü: Aras nehri üzerinde yer olan Cuğa Köprüsü, Azerbaycan mimarlık abidelerinden biri olup 12-13. yüzyılda inşa edilmiştir. Aras nehri Cuğa Köprüsü'nün inşa edilmesi ile Culfa şehri'nin uluslar arası ticaret yolları

⁸ Tarih Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, I, Ankara, 2005, s. 457.

⁹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 55-56

¹⁰ "Büyük İpek Yolu", Nahçıvan Ansiklopedisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2002, s.71

¹¹ Adil Han Ziyadhanlı, Azerbaycan, Bakü, 1919, s.7.

¹² "Aza Köprüsü", Nahçıvan Ansiklopedisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, Bakü, 2002, s.36.

üzerinde büyük bir merkez olarak önemi artmıştır. Köprünün kalıntıları devrimize kadar ulaşmıştır.¹³

Cuğa Kervansarayı: Azerbaycan mimarlık abidelerinden biri olan Cuğa Kervansarayı, Culfa şehrinin Gülüstan (eski adı Cuğa) kentinde Aras Nehrinin sol sahilinde yer almaktadır. Araştırmalar neticesinde Cuğa Kervansarayı, Azerbaycan'da yol kervansarayları arasında en görkemli ve muhteşem abide olduğu ortaya konmuştur. Kervansaray XIII. Asrın başlarında inşa edilmiştir.¹⁴

2)- Sasaniler Dönemi

Prof. Dr. Y. A. Manandyan eserinde, Nahçıvan ortaçağda Ekbatan (Hemadan)'dan Artaşat (Ermenistan'ın eski başkenti)'a giden yollar üzerinde yer alan en önemli ticaret merkezi olduğundan bahsetmektedir. Nahçıvan bu tarihlerde İran'ın, Gürcistan'ın şehirleriyle ve Karadeniz limanları ve Anadolu'nun önemli ticaret merkezleriyle çok güçlü iktisadi münasebeti vardı. K. A. Nikitin'de ilk Feodalizm devrinde Nahçıvan'da 30 bin ev ve 150 bin ahalinin mevcut olduğunu işaret ediyordu. Nahçıvan bu devirde yakın-doğunun büyük şehirleriyle aynı gelişme sürecini yaşamıştır. Y. A. Pahomov elde edilen sikkelere dayanarak, Dvin (Debil) şehri ile birlikte Azerbaycan'ın Nahçıvan şehiri, Sasani Devleti için önemli şehirlerden biri olduğunu ileri sürmektedir. Sasani Marzbanların ikametgâhı belirli tarihlerde Dvin'den Nahçıvan'a taşınmıştır. Nahçıvan gittikçe büyük bir sanatkârlık ve ticaret merkezine dönüşmüştür. Bu devri anlatan kaynaklarda Nahçıvan çok sayıda sanatkârların, tacirlerin ve aristokratların yaşadığı ve büyük iktisadi gelişmeye sahne olan bir şehir olarak tasvir olunurdu. Tarım ve ticaret hayatının gelişmesinden dolayı büyük pazarlar ve bünyesinde birkaç kervanı barındıran kervansaraylarda bulunmakta idi. VI-VII asırlarda Nahçıvan'da Sasanilere mahsus sikke basan Zerbhane (darphane)'nin varlığı da şüphesiz Nahçıvan'ın iktisadi yapısını ortaya koymaktadır. Bu zerbhane Azerbaycan arazisinde mevcut olan en eski zerbhanelerden biri olarak kabul edilmektedir. Y.A. Pahomov, işaret ettiği üzere, "Nahç" işareti ile kesilmiş Sasani sikkeleri Nahçıvan Zerbhanesine mahsustur.

Nahçıvan Zerbhanesi Arap istilalarına kadar faaliyetini devam ettirmiştir. İlk Nahçıvan sikkesi Sasani Hükümdarlarından I. Hosrov'un (531-579) adına kesilmiştir. Daha sonra aynı zerbhane IV. Hürmüz (579-590), VI. Behram Çubin (590-591), II. Hosrov (591-628), II. Gubad Şiriye (628), III. Erdeşir (628-630), Buran-Puranduht (630-631), V.Hürmüz (631-632), III. Hosrov (632), III. Yezdigerd (632-651) adına sikkeler darp edilmiştir. Sasani

¹³ "Cuğa Köprüsü", Nahçıvan Ansiklopedisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, Bakü, 2002, s.86

¹⁴ "Cuğa Kervansarayı", Nahçıvan Ansiklopedisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, Bakü, 2002, s.85-86.

Hükümdarları adına Nahçıvan'da yüksek ayarlı, gümüşten kesilen sikkeler "Drahma (dirhem) adı verilirdi. Nahçıvan'da kesilmiş son Sasani Sikkesi 638 yılında III. Yezdigerd adına kesilmiş gümüş drahmadır. Nahçıvan Zerbhanesi VII. Asrın ikinci yarısından itibaren Halifelik ordularının İran'a ve Transkafkasya'ya seferleri ve Sasani Devleti'nde meydana gelen karşılıklar üzerine faaliyetini durdurmuştur.¹⁵

3) İslam Hâkimiyeti Dönemi

Araplar, Azerbaycan ve Arran'ı istila ettikten sonra, ele geçirdikleri diğer ülkelerde olduğu gibi burada da selefleri olan Sasani ve Bizans vergi sistemini uygulamaya devam etmişlerdir. Nahçıvan'da da Emeviler'in hâkimiyeti döneminde vergi toplama sistemi değişmeye başladı. Lakin alınan bu vergiler yine de o derece ağır değildi. Anılı Samuil'in yazdığına göre, Emeviler Zakafkasya ülkelerinde hâkimiyeti sağladıkça aşağıdaki vergileri alıyorlardı: "Her aileden dört dirhem, üç modi (3.264 kilogram), elenmiş buğday, hayvan tüyünden bir ip ve bir ölçek. Ayrıca keşişlerden ve atlılardan vergi alınmaması noktasında Halife'nin buyruğu bulunuyordu. Keşişlerden ve din adamlarından vergi alınmamasının sebebi ise, Araplar Arran, Ermenistan ve diğer Hıristiyan ülkelerindeki kiliselerini himaye ediyorlardı. Çünkü Araplar izledikleri siyasetle ruhanilere ve din adamlarına verdikleri imtiyazla, Hıristiyan ahali üzerinde tam anlamıyla hâkimiyet kurmuşlardır.¹⁶

IX-X. asırlarda başta Nahçıvan olmak üzere Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de büyük bir gelişmenin olduğu görülmektedir. Arap Emirleri Azerbaycan şehirlerini hem ülke hem de Abbasi Devleti için büyük iktisadi ve medeni ehemmiyetini dikkate alarak yeniden inşa ediyorlardı. Taberi, Arap Emiri ve kumandanı Bugan'ın Azerbaycan'a seferinden sonra, dağıtılan Nahçıvan şehrini yeniden inşa ettiğini yazmaktadır. Nahçıvan Azerbaycan'ın Marağa, Hunac, Miyane, Erdebil, Varsan, Siser, Tebriz, Merend, Hoy(Huvey), Mugan, Berzend, Gence, Urmiye, Selmas gibi önemli şehirleri ile aynı gelişmeyi ve kalkınmayı göstermiştir.¹⁷

Arapların hakimiyeti dönemin de Azerbaycan'nun ilk merkezleri Marağa, Erdebil, ve Berdeb ile olan başlıca ticaret ve ulaşım yollarından biri de, Marağa-Tebriz-Debil Yolu idi. Marağa-Tebriz-Debil Yolu: Marağa-Dih Harrâkan-Tebriz-Merend-al-Vâdi (yani Aras)-Naşava (Nahçıvan)-Debil (Dvin).¹⁸

Arap istilası Ortaçağ Azerbaycan'ında ekonomik, siyasi ve kültürel hayatta bazı değişiklikler meydana getirmişti. Yönetim merkezi olan şehir ve ticaret yolları önemli değişikliklere uğramıştı. Dış ticareti sağlayan ana yolların bulunduğu

¹⁵ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.30-32.

¹⁶ Bünyadov, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, s.113-114.

¹⁷ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.41-42.

¹⁸ A. Zeki Velidi Togan, " Azerbaycan", İA, II, İstanbul, 1986, s.95.

şehirlerden biri olan Nahçıvan'da ticari önemini kaybetmişti. Arapların Azerbaycan'ı işgal etmesi ile ticaret yolu kuzeye; Horasan-Halifata-Arran-Azerbaycan-Ermenistan üzerinden düzenlenmeye başlanmıştır.¹⁹

4)- İldenizliler Dönemi

Şehir, Atabeyler İldeniz'in hâkimiyeti devrinde, Azerbaycan Atabeyleri Devleti'nin başkentlerinden biri idi. Bu dönemde Nahçıvan başkent olmasından dolayı da çok büyük bir gelişme kaydetmişti. Nahçıvan bağların yeşilliği içerisinde yer almıştı. Nahçıvan meyveleri ve mahsulleri ise orta çağlarda çok meşhur ürünler olarak bölgedeki pazarlarda rağbet bulunuyordu. Nahçıvan kalesinin su kaynakları çok zengindi. Şehir binaları içerisinde yerli gec (kil ve alçının karışımından oluşan madde)den ve kerpiçten inşa edilmiş medreseler, mescitler, iki, üç ve dört katlı binalar var idi. Atabeylerin ikametgâhlarının yanı sıra şehirde hükümet idareleri (devlet-hane) de mevcuttu.

Azerbaycan Atabeyleri devrinde, Nahçıvan'da "dünyada en güzel ve en faydalı üzüm" pamuk ve denli bitkiler (buğday, arpa) yetiştirilirdi. Sanatkârların hazırladıkları meşhur ürünler, uluslararası pazarlarda Nahçıvan'ın şöhretini temsil ediyordu. Nahçıvan sanatkârlarının ürettikleri ürünlerin zengin çeşide malik olması, şüphesiz onların sanat anlayışını ortaya koymaktadır.

Nahçıvan'a girecek yolları Elince, Sürmeli, Termer ve Fegnen gibi kaleler koruyordu.²⁰

Azerbaycan Atabeyleri Devleti'nde aşağıdaki vergiler toplanıyordu:

Haraç (Toprak Vergisi): XII asırda ve XIII. Başlarında haraç önemli bir vergi idi. Haraç vergisi para veya mal, ürün şeklinde toplanırdı. Eldeki mevcut kaynaklara göre, Azerbaycan'da iki defa haraç vergisi alınırdu. Gıyaseddin Pir Şah Nahçıvan'a geldiği vakit, orada vergi esasnamesi (kanunu) esasında ve defterlere kaydolunduktan sonra, yalnız Müslümanlardan toprak vergisi alınmıştır.²¹

Cizye (Can Vergisi): Bu vergi Zımmîlerden yani Müslüman olamayanlardan alınıyordu. Revandî, Irak sultanlarından can vergisinin yalnızca Yahudilerden alındığını ileri sürmektedir.

Öşr (Onda bir): Bu vergi Hass topraklarından ve ikta sahiplerinden alınırdu.

Hakk (Hukuk): Divan'da toplanan devlet rüsumu veya vergisidir. Esasen göçerlerden, otlaklardan elde edilen vergiler de mevcuttu.

Alef (Ulufe): Tabii rüsumlar vergisidir. Ayrıca **nuzl (nüzul)**, **Me'une**, **İn'am**, **Menel**, **Marafik**, **Avariz** gibiver giler tahsil edilirdi.

¹⁹ Bünyadov, İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana, s.69.

²⁰ Ziya Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, Bakü, 1984, s.185-193.

²¹ Bünyadov, Azerbaycan Atabeyleri Devleti, s.215.

5)- Moğol İşgali ve İlhanlılar Dönemi

XII. asırda Nahçıvan ve çevresinde büyük bir iktisadi gelişme görülmesine rağmen, XIII. Asrın başlarında Nahçıvan Moğol işgalinden dolayı iktisadi çöküntü içine girmiş, bilhassa tarım üretimi alanında Nahçıvan en zor yıllarını yaşamaya başlamıştır.²²

Suldus/Çobanlılar dönemindeki ticaret yollarından biri de Tebriz-Tiflis Kervan Yolu idi. Gürcistan ile irtibatı sağlayan bu güzergâh İsfahan ve Tahran'dan geçerek Sultaniye üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu. Tebriz'den sonra Merend ve Nahçıvan'dan geçerek Tiflis'e oradan da Trabzon'a yöneliyordu.²³

Nahçıvan ve çevresindeki Moğol istilası ticaretinde gelişmesine olumsuz tesir göstermiştir. Köprüler, büyük pazarlar, kervansaraylar, ticaret yolları Moğol orduları tarafından tahrib edilmişti. Bu tarihlerde ticaret yolları üzerindeki mal ve can güvenliğinin sağlanamadığından dolayı kervan ticareti hayli azalmıştı. İran tarihçisi Vassaf'ın yazdığına göre, Hülagüler Altın Ordu tacirlerini, Altın Ordu Hanları da Hülagü tacirlerinin kervan yolları üzerinde ticaret yapmalarını engelliyorlardı. Ticaretin gelişmesine engel olan sebeplerden biri de her bir nahiyenin kendine mahsus zerbhanesi vardı. Bu zerbhanelerde gümüşün miktarına göre sikkeler basılıyordu. Her şehirde ayrı ayrı değerde sikkelerin basılması, ticaretin gelişmesini engel teşkil ediyordu. Kazılar neticesinde bulunan sikke defineleri gösteriyor ki, Yakın Doğu ülkelerini kaplamış gümüş buhranı ortadan kalktıktan sonra, Nahçıvan'da da anonim Moğol gümüş dirhemleri zerb edilmiştir. 1245 (H. 642) yılına ait Nahçıvan zerbhanesinde kesilmiş Cengiz hanedanına ait gümüş dirhem bulunmuştur. Bu tip sikkelerin üzerinde ok atan Moğol süvarisi ve onun atının altında küçük yirtıcı hayvan tasviri bulunmaktadır. Bu tür sikkeler Azerbaycan şehirlerinde ve bilhassa Nahçıvan'da da bırakılmıştır. Nahçıvan'da kesilmiş sikkeler gösteriyor ki, şehirdeki zerbhane İlhanlı Gazan Han'ın 1303 yılında uygulanan sikke ıslahatı sonrasında kestirilmiştir. Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, Hülagüler Devleti'nin sınırları içinde bulunan 75 zerbhanelen bir de Nahçıvan zerbhanesi idi.

İlhanlı Gazan Han'ın ıslahatı ile bütün Hülagü Devleti'nde ortak para sistemi oluşturuldu. Altın ve gümüş sikkeler Hülagü Devleti'ne mahsus zerbhanelerde ortak numune olarak kestirilmiştir. Şüphesiz ortak para kullanımı Hülagü Devleti hâkimiyeti altındaki şehirlerde ve Nahçıvan'da ticaretin gelişmesine zemin hazırladı. Hülagü İlhanlı Devleti'nde Ebu Said (1316-1335), Arpa Han (1335/1336), Muhammed (1336-1338), Satı Bey (1338/1339) ve

²² Seyidağa Onullahi, XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şhiri, Bakü, 1982, s. 80-81.

²³ Mehmet Zeki Pakalınlar, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, İstanbul, 1993, s.244; Şirin Beyani, Tarih-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş, s.289.

Süleyman (1339/1344) adlarına Nahçıvan'da muhtelif sikkeler kesilmiştir. Ebu Said Bahadır Han zamanında 1333 yılında Nahçıvan'da ilk defa altın sikke bastırılmıştır. Hülagü Hükümdarı adına Nahçıvan'da kesilmiş ve Zakavkazya arazisinde bulunan sikkelerin çoğu gümüş dirhemlerden ibarettir. Şüphesiz bu durumun ortaya çıkmasının sebebi gümüş buhranının ortadan kalkması ile ilgili idi.²⁴

Hülagü Devleti'nin sınırı, işgal sonucu aldığı memleketlerin sınırlarına kadar ulaşmıştır. Bu devletin birliğine İran, Afganistan, Azerbaycan, Nahçıvan, Ermenistan, Mezopotamya'nın birçok yeri ve Küçük Asya'nın doğu bölgeleri dâhil olmuştur. Hülagü Hanları, yerli feodallerin çok geniş olan topraklarını ellerinden almışlardır. Hülagü devrinde ahalinin iktisadi durumu çok bozulmuştur. Can başına verilen vergi, orduya yiyecek olarak verilen vergi hasılı % 60 olan toprak vergisi, yol vergisi olarak alınan vergiler ve benzeri vergilerin çokluğu halkı perişan etmiştir.²⁵

Nahçıvan, XIII. Asrın sonlarından itibaren yavaş yavaş iktisadi açıdan gelişme kaydetmiştir. Şehir Hülagüler Devleti zamanında sanatkârlık ve ticaret merkezlerinden biri olarak kabul edilirdi. Bu tarihlerde Hülagüler tarafından Nahçıvan ahalisinden çok büyük oranda verginin alınması da bu fikri doğrulamaktadır. Nahçıvan'ın önemli bir coğrafi konuma sahip olması, zengin tabii kaynakları ve asırlar boyu ülkenin hayatında oynadığı önemli rol, şehrin yeniden gelişmesine ve kalkınmasına zemin hazırladı.

Kaynaklar şehirden 12 km kuzeydoğuda bulunan tuz yataklarından bu devirde kaliteli türde tuz üretimi olduğunu ve tuzun çeşitli ülkelere ihraç edildiğini yazmaktadırlar. Muhammed Nahçıvani ve Hamdullah Gazvini'nin eserlerinde, Nahçıvan'ın mis (bakır) madenlerinden bahsetmektedirler. Bu mis madenlerinden istifade edilmesi ile ilgili olarak şehrin yakınlarında metal imal eden ve misden muhtelif sanatkârlık ürünleri hazırlayan imalathaneler mevcut olmuştur. Hamdullah Gazvini bu imalathanelere Kârhaneye adını vermiştir. İlhanlılar'ın Nahçıvan'da ağır vergi uygulamasına rağmen, Nahçıvan maden sahipleri halkın ihtiyacını gidermek için az da olsa mis üretimini gerçekleştirdiler. İlhaniler devrinde Nahçıvan'da Karhana (fabrika, atölye)'ların olması hiç de tesadüfi değildir.²⁶

B) EL SANATLARI (ESNAF TEŞKİLATI)

Nahçıvan şehrinin nüfusu fazla ve el sanatları çok gelişmiş bir şehirdi. Yerli sanatkârlar iç ve dış pazarlarda satmak için parça, örtük (kumaş, perde), halça

²⁴ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.86-88.

²⁵ Egen Atagariev, "Selçuklular ve Ataları", akt:Mustafa Kalkan, Erdem, IX/27, Ankara, 1997, s.949-950.

²⁶ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.84-85.

(halı), keçe, çuha (Yünlü kumaştan yapılan ve Kafkasya yöresine ait bir elbise), saksı ve tahta kaplar, keramik ürünler, mis (bakır)den kıymetli metallere hazırlanmış mamuller üretiliyordu. Bilhassa XIII. asırdan itibaren Azerbaycan'ın birçok şehrinde ve Nahçıvan'da büyük sanatkâr imalathaneleri ve karhaneler kurulmuştu. Bu da şüphesiz sanatkârların ürünlerine olan talebin artmasına zemin hazırlamıştır. Nahçıvan'ın iktisadi hayatında sanatkârlık çok büyük önem arz etmektedir. Şehirde muhtelif sanat türleri ile meşgul olan ustalar, kalfalar vardı. Şehirde kabiliyetli memurlar, dülgerler (marangoz), Bennalar (inşaat ustası), duluşçular (çömlekçiler), demirciler, dabbaglar (dericiler), bezzaz (kumaş satan tüccar), başmakçılar (ayakkabı ustası), halçacılar (halıcılar), zelgerler (kuyumcular) ve boyacılar v.s. yaşıyorlardı. Şehirlerde sanatkârlar adeta pazarlarda yahut ayrı ayrı mahallelerde hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu mahalleler peşelere (sanatlara) göre ad almışlardı. A. Y. Yakubovski'ye göre ortaçağ kaynaklarında Arapça "suk" ve Farsça "bazar" olarak adlanan yerler, sadece ticaret yeri olarak değil de aynı zamanda, sanatkârları ürettikleri malların bulunduğu yer olarakta düşünülmalıdır.

Nahçıvan ustaları tarafından hazırlanan ürünler, sadece Azerbaycan'da değil, ülkenin dışında da bu ürünlere büyük bir talep vardı. Ortaçağ tarihçileri Nahçıvan'dan bahsederek yazıyorlar ki, "Bu şehrin sanatkârları güzel sanatlarda çok başarılıdırlar ve zengin insanlardır." Bu devirde sanatkârlık güzel sanatlarla bir bütünlük arz ediyordu.

IX-XII. asırda Nahçıvan'da sadece ağaçtan imal edilen ürünler değil diğer sanat alanlarında da çeşitli ürünler yapıyordu. Bilhassa dokuma sanatında çok başarılı olan Nahçıvan ustalarının, ürettikleri kıymetli parçalar içerisinde en önemlisi cam'e hitai (Çin parçası) idi. Bu parça özelliğine göre Çin'den getirilen parçalara benzediğinden dolayı bu adı almıştır. Nahçıvan sanatkârları tarafından çok kaliteli ve güzel halılarda dokunurdu. "Hudud al-Alâm" adlı eserde Nahçıvan'da halı zili (halı türlerinden biri) ipek veya pamukla örülen iplikle dokunurdu. Dokunan halılar yüksek teknikî ve estetik özelliklere sahiptir. Bu ise o devrin halı ustalarının yüksek estetik zevke sahip olduklarını doğrulamaktadır.²⁷

Azerbaycan'ın orta asırlarda önemli sanatkârlık ve ticaret bölgelerinden biri olan Nahçıvan, aynı zamanda Yakın ve Orta Doğu'nun medeniyet merkezlerinden biri sayılıyordu. X-XII. asırlarda Nahçıvan'ın ortaçağ Azerbaycan devletlerinin ekonomik ve siyasal merkezlerinden birine çevrilmesi, verimli güçlerin ve üretim münasebetlerinin gelişmesi, bölgenin kültürel yükselişi içinde elverişli zemin hazırlamıştır.²⁸ IX ve X. Yüzyıllarda Nahçıvan

²⁷ Memmedov Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 44-53.

²⁸ Hacıyev-Amanoğlu, Tarihde ve Günümüzde Nahçıvan, s. 80.

çok sayıda zengin tüccarların bulunduğu gelişmekte olan küçük bir şehirdi. Burada ipek ibrişimden halı dokunuyordu.²⁹

Nahçıvan sanatkarları tarafından el emeği ile hazırlanan muhtelif ürünler; zarif parçalar, ziynet eşyaları, ağaçtan yapılmış ince nakışlı kaplar, saksı eşyalar yabancı ülkelere pazarlanıyordu. Yakındoğu ülkelerinden Nahçıvan'a edviyyat (baharat) muhtelif ipek parçalar, şirli saksı kaplar, metal eşyalar, silahlar ithal ediliyordu. Nahçıvan pazarında Ermenistan ve Anadolu'dan getirilen mallara da rastlamak mümkün idi. Bu malların pazarda değiş-tokuş yolu ile ticareti yapılıyordu.

Şehir sanatkarları, yoksulları ile feodal asiller, tüccarlar ve tefeciler arasında şiddetli bir sosyal kavga vardı. Şehirde dini hatta milli karşıtlıklar nispeten daha az hissediliyordu. Hüküm sürenlerin acımasız keyfi hareketlerine, sömürülerine karşı görünüşe göre koruma görevini gizli cemiyetler ve sanatkarların mesleki dernekleri yapıyordu. Bu organizasyonlardan biri de Müslüman mistik akımlarıyla bağlantılı, sık sık feodallara muhalefet edenlerin oluşturduğu ideolojik kabuğu olan "Ahilik" adı verilen esnaf teşkilatı idi.³⁰

C)- TARIM

Ortaçağ Nahçıvan'ın da sanat ve ticaretin yanı sıra tarım alanında da çok büyük bir gelişmenin olduğu görülmektedir. Kaynaklarda şehirlerin çevresinde çok sayıda bağ, bahçe ve meyveliklerin bulunduğu ve bölgenin tarım ve bağcılık açısından zengin bir bölge olduğu belirtilmektedir. Ortaçağ kaynaklarından biri olan "Acaib ed-dünya" adlı eserde, "Nahçıvan'da yetiştirilen güzel üzüme dünyanın hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir" şeklindeki ifadesi ile Nahçıvan'ın bölgenin bağcılık merkezlerinden biri olduğu kaydedilmektedir. Nahçıvan'da çok sayıda üzümlüklerin ve üzüm çeşitlerinin olmasını bu şehri gezen seyyahlarda hatıratlarında bahsedilmektedir.

Nahçıvan'da kaliteli pamuk türleri, buğday ve arpa da üretiliyordu. Nahçıvan ahalisi balıkçılıkla da meşgul oluyordu. Aras nehrinde çeşitli tür balıkların üretimi yapılıyordu.

Nahçıvan'da bağların, bahçelerin ekili alanların sulaması Aras ve Nahçıvan nehrinin suyundan, bilhassa Kerhiz (yeraltı suyu) ve çeşmelerden karşılanıyordu. Bu devirde Azerbaycan şehirlerinde Yakındoğu ülkelerinde olduğu gibi toprağın suni sulanması yüksek derecede sağlanıyordu.³¹

Nahçıvan'da üretilen tarım ürünleri ve şehir sanatkarları tarafından hazırlanan muhtelif tür eşyaların bir kısmı şehir ahalisinin ihtiyacını

²⁹ S. B. Aşurbeyli, "Remesla i Torgovlaya Rannesrednevekovin Gorodov Azerbsydjana, "Materiali Po İstorii Azerbaydjana II, Bakü, 1957, s. 157; V. Minorsky, Hudud al-Alâm, London, 1937, s. 142-143.

³⁰ Bretanitskiy-Veymarn, İskustvo Azerbaydjana IV-XVIII Veka, s. 5

³¹ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 54-55.

karşıliyordu. Ürünlerin bir kısmı da pazara çıkarılarak, yabancı ülkelere ihraç edilirdi. Nahçıvan'dan Azerbaycan'ın diğer şehirlerine ve Yakındoğu ülkelerine tuz, pamuk, tahıl, kuru meyve ve balık gönderilirdi.

D) YERALTI ZENGİNLİKLERİ

Nahçıvan'da maden ve hammadde yataklarında yapılan üretim yalnızca bölgedeki yerleşim merkezlerinin gereksinmesini karşılamamış, başka bölgelerde yapılan ticarete de çok önemli bir rol oynamıştır. Nahçıvan'da bulunan maden ve hammadde yatakları yalnız Eskiçağ'da değil, aynı zamanda Ortaçağ ve Yeniçağ'da da işletilmiştir. Hatta tuz, kil ve kalker taşı yatakları günümüze değin işletilmektedir.

Nahçıvan'da bulunmayan madenlerin başında kalay ve demir gelmektedir. Kalayın Anadolu, Kafkasya ve İran gibi komşu bölgelerde bulunmaması da, bu madenlerin uluslar arası ticarete önemli birer ürün olmalarına yol açmıştır. Oysa demir madeninin bulunmaması, daha ilginç gelişmelere sahne olmuştur. Örneğin Tunç Çağı'nda başka bölgelerle yapılan kalay ticaretiyle bronz endüstrisi ve ticaret gelişmiş, bölgedeki Tunç Çağı kültürleri doruk noktasına ulaşmıştır. Buna karşın Tunç Çağı'ndaki ekonomik ve kültürel gelişmeyi, Demir Çağı'nda bölgedeki yerleşim merkezlerinde görmek olası değildir. Demir ticaretinin kalay kadar yaygın olarak yapılamamış olması, Erken Demir ve Demir Çağı kültürlerinde batıda Doğu Anadolu kültürlerine kıyasla bir gerilemeye neden olmuştur. Bunun sonucunda bölge, Doğu Anadolu'da demir metalurji tekniğini doruk noktasına ulaştıran Urartu Krallığı'nın egemenliği altına girmiştir.

Nahçıvan'da çıkarılan ve Milattan Önceki dönemlerden itibaren ticari hayata önemli katkılar sağlayan başlıca madenler şu şekilde sıralanabilir.

Altın: Nahçıvan'daki altın madeni yalnızca Ordubad ilçesinin Keleki köyü yakınlarında bulunmaktadır. Altın madeninin fazla zengin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak buradaki altın madeni yalnızca Eskiçağ'da işletilmiştir.

Gümüş: Nahçıvan'ın zengin gümüş yatakları, Şerur İlçesi'nin Gümüşlü Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Kurşun ve çinko madeniyle birlikte bulunan gümüş madeninin olduğu mevki, bölge halkı tarafından "Gümüşlük" olarak isimlendirilmektedir. Gümüş madeni, Eskiçağın yanı sıra, Ortaçağ'da da işletilmiştir.

Bakır: Diğer maden yataklarının yanı sıra, Nahçıvan'da çok zengin olarak bulunan madenlerin başında bakır gelmektedir. Hiç kuşkusuz I. ve II. Kültepe höyüklerine yakın bakır yatakları çok daha büyük önem taşımaktadır. Nahçıvan'da Mis Dağı, Şekerdere, Vayhur, Göydağ, Sirab gibi bölgelerde zengin bakır madenleri bulunmaktadır.

X-XII. asırlarda Nahçıvan mis (bakır) madenlerinin işletilmesi ve üretilmesi İlhanlılar devrine göre daha ileri seviyede idi. Nahçıvan ve çevresinin

Moğollar tarafından işgali sonrası, maden sahipleri üzerinde iktisadi açıdan çok yoğun bir baskı oluşturulmuş ve ağır vergiler yüzünden üretim durma noktasına gelmiştir. Bu yüzden de Nahçıvan miksleri (bakır madeni üreticileri) ülkeyi terk edip, başka ülkelere göç etmişlerdir. Muhammed İbn Hinduşah Nahçıvani, "Destur el-Kâtib fi Tayin el-Merâtib" adlı eserinde, "Nahçıvan mis madenleri üretiminde çok büyük bir gerileme oldu. Bu yüzden de burada çalışan ustalar ve sanatkârlar bölgedeki diğer ülkelere gitmek zorunda kaldılar." Nahçıvani, yine aynı eserinde "Tebriz ve Bağdat'ın yanı sıra Nahçıvan'ın da azametli bir şehir olduğunu fakat halkın ekonomik sıkıntılarının yanı sıra vergilerin ağır oluşu hakkında da bilgi vermektedir.³²

Kurşun ve Çinko: Bölgenin en zengin kurşun ve çinko yatakları, Şerur İlçesinin Gümüştü köyü yakınlarında bulunmaktadır. Gümüş madeni ile birlikte bulunan kurşun ve çinko yataklarının Ortaçağ'da da işletildiği konusunda yazılı kaynaklar bilgi vermektedir.

Antimon: Antimon yatakları, Nahçıvan'ın güneybatısında, Culfa İlçesine bağlı Darıdağ'da bulunmaktadır. Bilindiği gibi antimon tunç yapımında katkı maddesi olarak kullanılmaktadır.

Arsen: Bölgenin en zengin arsen yatakları, Nahçıvan'ın doğusunda Culfa kentinin kuzey doğusundaki "Darıdağ" da bulunmaktadır. Buradan çıkarılan arsenin, kalay kullanımından önce Tunç yapımında yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kaya Tuzu: Bölgede kaynak tuzu bulunmamasına karşın çok zengin kaya tuzu yatağı bulunmaktadır. Kaya tuzu Nahçıvan kentinin 12 km. kuzey doğusunda "Tuz Dağı" olarak adlandırılan yüksek tepelerden çıkarılmaktadır. Tuz yataklarında ortaya çıkarılan eski galeri ve tuz çıkarmak için kullanılan çekiç gibi taş aletler, tuz yatağının Eskiçağ'dan beri kullanıldığını göstermektedir. Özellikle üretilen tuzun ticari ilişkilerde yoğun olarak kullanılması, bölgenin ekonomisine büyük bir canlılık kazandırmış olmalıdır. Nahçıvan'daki tuz yataklarından da Eskiçağ'dan günümüze değin üretim yapılmaktadır.³³

Mermer: Bölgedeki zengin mermer yatakları, Şerur ilçesinde Halaç köyü yakınları ile Oğlankale köyü yakınlarında bulunmaktadır.

Andezit: Bölgedeki andezit yatakları, Ordubad ilçesinde bulunmaktadır. Fazla zengin olmayan andezit yataklarının kalker taşı kadar yaygın olarak kullanılmadıkları anlaşılmaktadır.

Kalker: Bölgenin en zengin kalker yatakları, Nahçıvan şehrinin 42 km. kuzey doğusundaki Şahtahtı köyü çevresinde bulunmaktadır. Çok geniş bir alana yayılan kalker yatakları, açık ve kirli sarı bir renge sahiptir. Kalker yataklarının hemen yakınında bulunan nekropol ve kale yerleşmesinde

kullanılan kalker taşlarının da gösterdiği gibi, buradaki taş ocakları, MÖ. II. bin yıldan beri kullanılmaktaydı³⁴.

Nahçıvan'da yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli şekillerde çırağlar (lamba, fener) bulunmuştur. Bu devire ait (IX-XII) çırağlarda öncelikle yağ yakılırdı. Ayrıca çırağlarda petrol (petrol) dem de istifade edilmiştir. Bilhassa Nahçıvan çırağlarında Bakü'de çıkarılan beyaz ve siyah petrolden yararlandığı görülmüştür. Çünkü Azerbaycan'ın diğer ortaçağ şehirlerinde de Bakü petrolünden yararlandığı tarihi ve etnografik belgelerle doğrulanmaktadır.³⁵

³⁴ Belli-Sevin, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, s.41-44.

³⁵ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s. 50-51; Sara Aşurbeyli, Oçerk İstori Srednekovogo Baku, Bakü, 1965, s. 50

³² Babayev, "Nahçıvan Seyahatnamelerde", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, s. 78.

³³ Reşid Bey İsmayılov, Azerbaycan Tarihi, s.36-37.

VIII. BÖLÜM NAHÇIVAN SANATI VE KALELERİ

A) SANAT HAYATI

Azerbaycan'ın en eski tarihine sahip olan Nahçıvan bu yönü ile dikkati çeken şehirlerden biridir. Zengin maddi-medeniyet abideleri ile dünya medeniyeti ve güzel sanatları içinde Nahçıvan önemli bir yer işgal etmektedir. Nahçıvan arazisinde yer alan bir grup ortaçağ abideleri sadece Azerbaycan'ını değil dünya mimarlık sanatının en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Bunlardan Nahçıvan şehrindeki Yusuf İbn Kuseyir, Mö'mine Hatun, Elince nehir üzerindeki Hanegâh, Culfa şehrindeki Gülistan ve Garabağlar Türbelerini sıralamak mümkündür. Bu abidelerin varlığı ile Nahçıvan'da XII-XIV asırlarda güçlü mimarlık mektebi olduğunu ve medeniyetin yüksek inkişaf ettiğini göstermektedir. Türbeler üzerindeki kitabelerden anlaşıldığı üzere, ortaçağlarda Nahçıvan'da Acemi İbn Ebubekir Nahçıvani, Cemalettin Ahmed İbin-Eyyüb, Emireddin Mes'ud Nahçıvani gibi mimarların yetiştiği ve bu mimarların dünya mimarlığı içinde özel bir yerleri olduğu görülmektedir. Onların emeğinin ürünü olan bu muhteşem abideler, halk sanatının en nadir ve zengin örnekleri olarak bu günde Nahçıvan'ın mimarlık alanındaki zenginliği ile göze batmaktadır. Eski tarihin yadigârları olan bu abideler Nahçıvan halkının ilk ve ortaçağ tarihini, medeniyetini, komşu Zakavkazya ve Yakındoğu milletleri ile iktisadi, medeni ilişkilerini öğrenmek bakımından önemli belgelerdir. Nahçıvan çok eski zamanlardan Yakındoğu ile Zakavkazya'yı birleştiren bir köprü görevini üstlenmiştir. Doğunun kapısı sayılan bu şehir Zakavkazya milletlerinin, Yakındoğu ülkeleri medeniyetini tanınmasını sağlamıştır.¹

Selçuklular zamanında Nahçıvan'da egemen sülalelerin bilim ve sanatı koruyuculuğu sonucunda, bilim ve edebiyat gelişmişti. Selçukluların eğitim sistemine getirdikleri yeniliklerden biri yüksek eğitim müessesesi rolünü oynayan medreselerin meydana gelmesi ve yayılması idi. Nahçıvan'daki medreselerde dini bilgilerle birlikte dünyevi bilgiler de verilmektedir. Matematik, astronomi, fizik ve kimya dersleri okutulmakta idi. Şehirde kütüphaneler, şairler meclisi ve diğer medeniyet kurumları faaliyet göstermekte idi. Dünya kültürünü zenginleştiren Haganı Şirvani, Nizami Gencevi, Mehseti Gencevi'nin sanatı bilhassa Azerbaycan şehirlerinin gelişmiş medeni muhitinin ürünü idi.²

¹ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'da Arxeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Socialist Respublikası, s.48.

² Tarih Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycanda Şehir Kültürü", XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Ankara, 2005, s.457-458.

Nahçıvan, "Nahçıvan Mimarlık Mektebi" adını almış mimarlık mektebinin merkezi olmuştur. Bu mektebin kurucusu Nahçıvanlı Mimar Acemi Ebubekir'dir. Nahçıvan'ın muhteşem eserleri olan Mö'mine Hatun ve Yusuf Kuseyir Türbeleri Azerbaycan mimarlığının gelişmesindeki etkilerinin yanı sıra Yakındoğu ülkelerinin mimarlığının gelişmesinde de katkıda bulunmuştur. Bilindiği üzere XII. Asırdan çok sonraları Acemi'nin Nahçıvan'daki abideleri muhtelif mimar ve sanatkârlara örnek teşkil etmiştir. Nahçıvan'da yetişen mimarlar inşaat işlerine rehberlik için diğer şehirlere de davet edilmişlerdir. Meşhur Alman Şarkiyatçısı Ernst Dits "Türk Sanatı Tarihi" adlı eserinde, yüzlerce mimarlık eserine sahip olan Mimar Sinan'ın mimarlığından ve ustalığından bahsederken, Sinan'ın İstanbul'da yaptığı bazı türbeler şüphesiz, Nahçıvan Türbelerinin tesiri altında inşa edilmiştir.³

Nahçıvan şehir arazisinden çıkarılan arkeoloji maddi-medeniyet abideleri bilhassa dulusçuluk (çömlekçilik) sanatında büyük bir gelişmenin görüldüğü ortaya konmuştur. Ortaçağ şehir yeri Yezid-abat (eski kale) olarak adlanan kalenin arazisi ve mimarlık abidelerinin yerleştiği saha IX-XII asırlara ait saksı kap parçaları ile zengin olduğu görülmüştür. Elde edilen arkeoloji verilerine göre ortaçağda Nahçıvan'da saksı kaplarının imalathanelerinin bulunması şehrin sanat hayatının seviyesini ortaya koymaktadır. Bu imalathanelerde şirli (saksıdan yapılan kapların, seramik kapların üzerine geçirilen perdah) veya şirsiz saksı üretimi yapılıyordu. Genellikle şirsiz kaplar yerli ahali tarafından kullanılmıştır.

Sanat anlayışlarında bağımsız hareket eden Nahçıvan ustaları şirli kap üretiminde Yakındoğu ve Transkafkasya şehirlerinde uygulanan teknik metotlardan da istifade etmişlerdir. Nahçıvan çömleklerinin Yakındoğu, Orta Asya, Transkafkasya şehirleriyle benzerlik göstermesi, Nahçıvan'ın adı geçen şehirlerle iktisadi ve medeni ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Müslümanların yaşadığı Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi, Nahçıvan'da da yerli Müslüman ahali saksı kapları kullanmıştır. Saksı kaplar, metal kaplara göre daha ucuza imal ediliyordu.

Tarihi kaynakların gösterdiği gibi, X-XIII asırlarda Nahçıvan'da inşaat sektörü de ileri bir seviyede idi. Şehirde inşa edilen binaların çoğunu yerli Nahçıvan benna (inşaat ustası) ve mimarlar tarafından inşa edilmiştir. Bu devirde Nahçıvan'da inşaat malzemesi olarak hususi kilden yararlanılıyordu. Ev ve devlet binalarının inşaatında pişmiş kerpiç, çig kerpiç ve yerli taşa kullanılmıştır. Nahçıvan'da inşa edilen saraylar, kaleler, megbereler (anıt mezar) ve meskenler üzerinde mimari bir zenginlik göze çarpmaktadır. Çok ilginçtir ki, X-XIII. Asırlarda gemi inşaatı sanatı da Nahçıvan'da ileri bir seviyede idi.

³ Salamzade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Socialist Respublikası, Bakü, s.33-35.

Kaynaklara göre, 1064 yılında Aras nehrini geçen Alparslan'ın orduları yerli ustalar tarafından hazırlanmış nehir gemilerinden istifade etmişlerdir.⁴

XI-XII. yüzyılda Azerbaycan'da istihkâm sahası 100 hektar ve daha büyük nüfusu 100.000 daha çok olan büyük şehirler, esasen başkent şehirler idi. Gence, Nahçıvan, Tebriz, Şamahı sadece Kafkasya'da değil, Müslüman doğusunda da önemli siyasi, iktisadi ve medeni merkezler kadar ünlü idi.

Nahçıvan XII. Asrın ortalarında başkent olduktan sonra çok büyük bir gelişme kaydetmiş, ortaçağın modern şehirlerinden biri haline gelmiştir. Bu konuda yazılan eserlerde Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalabalık bir nüfusa sahip büyük bir şehir olduğu, şehirde saraylar, köşkler ve tarihi eserlerin çokça bulunduğu, bu eserlerin geç (harç ve kireç) ve tuğladan inşa olunduğu, köşkerin çoğunun kule gibi 3,4 katlı olduğu belirtilmektedir.⁵

1) Nahçıvandaki Mimari Eserler

a) Yusuf bin Kuseyr Kümbeti

Bakü ve Apşeron çevresinden sonra mimari özelliklerin en zengin olduğu yer Nahçıvan bölgesidir. Bakü'de hâkim olan kesme taş mimarîne karşı burada tuğla yapılar gelişmiştir. Özellikle mezar anıtları, kümbetler bakımından çok zengin bir merkez olarak dikkati çeker. Nahçıvan'da Mimar Acemi tarafından meydana getirilmiş en önemli eser, bu şehrin karakteristik tablosunu yaratmıştır. Kitabelerde "El Benna Acemi bin Ebubekir el Nahcivani" olarak adını yazan bu Nahçıvan'lı mimarın ilk eseri Yusuf bin Kuseyr (veya Kasir) Kümbeti 557 (1162) tarihlidir. 1146'da kurulmuş olan Azerbaycan Atabekleri İldenizogulları'nın ilk hükümdarı Şemseddin İldeniz zamanında yapılmıştır. Yapısı, süslemeleri ve plan özellikleri ile Selçuklu geleneğine bağlanan kümbet, Azerbaycan'ın diğer erken tarihi yapıları gibi Anadolu XII. ve XIII. yy Türk eserleri üzerinde ve tuğla kümbetlerde etkisini göstermiştir.⁶

Halk arasında "Atababa Kümbeti" olarak bilinen Yusuf bin Kuseyr Kümbeti, Nahçıvan'da İldenizliler döneminden günümüze gelebilen iki önemli eserden biridir. Yapının batı cephesindeki portalı üzerinde, dikdörtgen bir pano içindeki kitabe, kûfi hatla üç satır olarak yazılmıştır. Kitabenin 3. satırının sonu sığdıramadığı için 2 ve 3. satırlar sıkıştırılmıştır.

Kitabenin Tercümesi: "Bu meşhed, hoca, en büyük reis dinin süsü, şeyhlerin başkanı Yusuf bin Kuseyr... indir. 557 şevval ayında vefat etmiştir."

⁴ Memmedov, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, s.44-53.

⁵ Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycanda Şehir Kültürü", XIV.Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, I, s.453-454.

⁶ Oktay Aslanapa, Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara, 1996, s. 119-129; M. Huseynov-L. Bretanitski-E. Salazade, İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana, Moskova, 1963, s.85-87; A.V. Salazade-K.M. Memmedzade, Arazboyu Abideler, Bakü, 1979, s.11.

Usta kitabesi: Yapının kuzey batı cephesinde, kulâhla cepheyi birbirinden ayıran yazı şeridinin altındaki dikdörtgen pano içindedir. Kûfi hatla tek satır olarak yazılmıştır.

Tercümesi: "Neşavali Mimar Acemi bin Ebubekir'in eseridir"

Yapım Tarihi ve Banisi: Yapı kitabesine göre Şevval 557 H./ 13 Eylül-12 Ekim 1162 M. Tarihinde Yusuf bin Kuseyr için yaptırılmıştır. Bani belirtilmeyen kitabede, Yusuf bin Kuseyr'in " el-reis" ve "mukaddem-ül meşayih" gibi ünvanlar taşıdığı anlaşılmaktadır.

"Reis" ortaçağda ahi liderlerine verilen bir ünvanıdır. İbn Battuta, Anadolu'daki ahi tarikatları hakkında bilgi verirken, ahilerin reisler etrafında toplandıklarını ve örgütlendiklerini belirtmektedir. Yusuf bin Kuseyr'in ahilikle olan ilişkisini kitabede geçen "mukaddemü'l meşâyih" tabiri ile doğrulamaktadır. "mukaddemü'l meşâyih" tarikat hiyerarşisindeki en üst makamdır. Bu ünvanlar, Yusuf bin Kuseyr'in Nahçıvan'daki ahilerin lideri ve yapının da bir ahi yapısı olduğunu göstermektedir. Yusuf bin Kuseyr Türbesi plan, cephe düzenlemesi ve malzeme-teknik açıdan dönemin genel özelliklerini yansıtır. Yapı süslemeleri açısından önemlidir.⁷

Plan ve mimari özellikleri: Yusuf bin Kuseyr Kümbeti, bağımsız olarak inşa edilmiş, iki katlı ve sekizgen bir plana sahiptir. Kümbetin üzeri pramidal bir kulâhla örtülmüştür. Kümbetin cenazelik bölümüne, batı yönden 4 basamakla inilmektedir. Cenazelik bölümü sekizgen olarak düzenlenmiş ve üzeri tonozla örtülmüştür. Cenazelik bölümü tamamen toprağın altındadır. Kümbetin gövdesinin her yüzeyi dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiş ve içerisi sonsuzluk prensibine göre geometrik geçme motiflerle tezyin edilmiştir. Kümbetin bütün yüzeylerinin geometrik bezemelerle süslediği görülür.⁸

Fransız seyyahı Jan Dyölafua Yusuf bin Kuseyr'i Türbesi hakkında da şu bilgileri vermektedir: Şehrin kenarında yer alan Yusuf Bin Kuseyr'i Türbesi kavisli bir binadır. Piramid şekilli örtü kerpiçten yapılmıştır. Abidenin dış cephesi, Cuma mescidinde olduğu gibi kûfi kitabeleri ile bezetilmiştir.⁹

b) Mö'mine Hatun Türbesi

Nahçıvan'da asıl şahane mezar anıtı Mö'mine Hatun Kümbeti'dir. İldeniz'in hanımı Mö'mine Hanım için oğlu Kızıl-Arslan tarafından 582 (1186) da yaptırılan 25 metre boyundaki bu kümbette, Acemi bin-Ebubekir hem

⁷ Turgay Yazar, "Nahçıvan Yusuf bin Kuseyr Kümbeti", Uluslar arası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997 Ankara, II, Ankara, 2000, s.321-338, Salazade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s. 31.

⁸ Haldun Özkan, XI-XIII. Yy de Anadolu Türk Mimarîsinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, Erzurum, 2000, s.136-138 (Basılmamış Doktora Tezi).

⁹ Memmedov, "Yakın Şark ve Garbi Avrupa Seyyahları Nahçıvan Şehrinin Orta Asırlar Tarihi Hakkında", Azerbaycan SSR İlimler Akademisininin Haberleri, No: 4, s.15.

mimari, hem dekorların zenginliği bakımından Yusuf bin Kuseyr Kümbetinden daha gelişmiş bir eser yaratmıştır. Çifte minareli portallerin Anadolu Selçuklu mimarisinde ne kadar önem kazandığı düşünülürse, Nahçıvan Mümine Hatun Kümbetinin getirdiği büyük yenilikler daha iyi anlaşılır.¹⁰

Halk arasında "Atabey Kümbeti" olarak da adlanan türbe 1186-1187 yılında Mimar Acemi Ebubekir oğlu tarafından inşa edilmiştir. Piramit şekilli kümbetle örtülmüş Mö'mine Hatun Türbesinin yeraltı mezar bölümü de mimari yönden büyük zenginlik göstermektedir.¹¹

Mö'mine Hatun Türbesi Atabey Şemsettin İldeniz'in hanımı ve atabeylerden Cihan Pehlevan'la Kızıl Arslan'ın anası Mö'mine Hatun'un anısına inşa edilmiştir. Abidenin kemerinde aşağıdaki yazı hak olunmuştur. Merhametli ve rehmlî Allahın adı ile Bu megbereyi dünyanın adaletli, azametli, galip Şemseddin hükümdarı, Nusret el-İslam vel-Müslimin Çahan Pehlevan, Atabey Ebu Cafer Muhammed İbn Atabey İldeniz. Dünyanın ve dinin büyüklüğü, İslamın ve Müslümanların pekliği Mö'mine Hatun (hatırına).

Her şeyden yüksek Allah ona rehmi etsin. 582 yılının Muharrem ayında (24. III-22.IV 1186. yıl) dikilmesini emretti.¹²

Plân ve Mimari Özellikleri: Mümine Hatun Kümbeti, bağımsız olarak inşa edilmiş, 2 katlı, içten silindirik, dıştan ongen planlıdır. Üst örtüsünün kulâhı yıkılmıştır. Kümbetin bulunduğu çevreye iki tarafında silindirik minareleri ile sivri kemerli ve çok gösterişli bir kemerli bir kapıdan girildiği gravürlerden tespit edilmiştir. Kümbetin en önemli bölümlerinden biride cenazelik bölümüdür. Ongen planlı cenazelik bölümüne, doğudan merdivenlerle inilmektedir.¹³

Seyyahlar Nahçıvan'daki eski tarihi abideleri hakkında da gerekli bilgileri vermişlerdir. Bu abideler içinde Yakın ve Orta Doğunun en güzel eserlerinden biri sayılan Atabey ve Mö'mine Hatun Türbesi özel bir yer tutmaktadır. Fransız seyyah-arkeolog Jan Dyölafua ihtişamına hayran olduğu Mö'mine Hatun Türbesi hakkında şunları yazmaktadır: Nahçıvan'da baş meydandan Türk mimarlığının en güzel örneklerinden biri yükselmektedir. Bu sekiz yönlü, kubbeli, her tarafı ayrı bir sanat güzelliğine sahip olan, mavi-gök taşlarla

¹⁰ Oktay Aslanapa, Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara, 1996, s.129-136; Huseynov-Bretanitski-Salamzade, İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana, s.87-92.

¹¹ Salamzade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.31-32; A.V. Salamzade-K. M. Memmedzade, Arazboyu Abideler, Bakü, 1979, s.8-10

¹² Bünyadov, Azərbaycan Atabeyleri Devleti, s.38.

¹³ Haldun Özkan, XI-XIII. y.y. da Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, Erzurum 2000, s. 139-141 (Basılmamış Doktora Tezi).

süslenmiştir. Bu bezekler zarıflığe fevkalâde çeşitlilik vermek maksadı ile birbirinin üzerine yerleştirilmiştir.¹⁴

c) Karabağlar Kümbeti

Nahçıvan'ın en eski medeniyet merkezlerinden biri olan Karabağlar Küçük Kafkas silsilelerinin Aras'a ulaştığı çok elverişli ve stratejik bir arazide yerleşmektedir. Kaynaklarda ortaçağ devrinde Karabağların Azerbaycan'ın mühim iktisadi, siyasi merkezlerinden biri olduğu belirtilmektedir.¹⁵

Karabağlar kentinde XIV. asrın başlarında yapıldığı bilinen görkemli türbe öz azameti ve rengârenk geometrik süslemeleri ile ve dört kapısı ile ortaçağ Azerbaycan mimarlık abideleri içerisinde özel bir yer işgal etmektedir. XII. Asrın sonu ve XIII. Asrın başlarında yapılan minareler arasındaki kapı üzerinde Goday Hatun'un adı yazılmaktadır. Goday Hatun'un İldenizlilerden Abana Han'ın hanımı olduğu bilinmektedir.¹⁶

Nahçıvan'ın kuzey batısındaki, Karabağlar'da bulunan kümbet, zengin sırlı tuğla ve çini dekoru ile gösterişli bir mezar anıtıdır. Bütün gövdeyi kaplayan sırlı tuğla süslemelerde, iri kûfi harfler ile "Allah" adı ile birlikte "Hz. Muhammed" ve "Hz. Ali"nin adları tekrarlanmıştır.¹⁷

d) Gülistan Türbesi

Nahçıvan mimarlık mektebinin temsilcilerinin yaptıkları güzel mimarlık abidelerinden biriside Culfa şehri yakınlarında inşa edilen "Gülistan Türbesi" dir. Bu türbe Nahçıvan mimarlığında taştan da ustalıklı istifade edildiğini göstermektedir. XIII. Asrın başlarında yapılan bu türbe son derece zarif bir mimarlık eseridir. Gülistan Türbesinin diğer türbelerden farklı bir özelliği, bu türbede mezarın zeminin üstünde yer almasıdır. Abidenin üst örtüsü yıkılmışsa da onun 12 yüzlü piramit şekilli kümbetten ibaret olduğu açıkça görülmektedir.¹⁸

Nahçıvan'ın güneyinde Aras nehri boyunda Cuga'da Gülistan Kümbeti tamamı ile kesme taştan yapılmış olup Nahçıvan kümbetlerinden farklı görünüştedir. Kümbet XII-XIII yy dan kaldığı belirtilmektedir. Anadolu'da kulâhı yıkılmış yalnız gövdesi kalmış olan kümbetlere "kesik kümbet" adı

¹⁴ Rauf Memmedov, "Yakın Şark ve Garbi Avrupa Seyyahları Nahçıvan Şehrinin Orta Asırlar Tarihi Hakkında", Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, no: 4, Bakü, 1962, s.15.

¹⁵ Aliyev, "Nahçıvan MSSR'de Arkeoloji Tetkikatlar", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.63.

¹⁶ Salamzade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.38-39.

¹⁷ Aslanapa, Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, s.149

¹⁸ Salamzade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.37-38

verilmektedir. Cuga'da Gülistan Kümbetinin böyle tepesi yıkılmış olması ile yerin adı Kesik Kümbet diye tanınmaktadır.¹⁹

e) Cuma Mescidi

Mimar Acemi'nin günümüze kadar ulaşan iki eserinden başka üçüncü bir eseri, Nahçıvan Cuma Mescidinin iki minaresi ve onlar arasındaki Büyük Kapı XIX. Asra kadar ulaşmıştır. Bu kapı üzerindeki kitabede Acemi'nin adı yazılmıştır. Mömine Hatun Türbesinin ve iki minarenin yakınlarındaki günümüzde yıkılmış Büyük Mescidin bu abidelerle kompleks teşkil ettiği dikkate alınrsa, bu mescidinde Mimar Acemi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁰

B) NAHÇIVAN KALELERİ

Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan bölgesi savunma kaleleri ile zengindir. Coğrafi konumu, verimli toprakları, doğu-batı arasındaki ticaret yollarının Nahçıvan'dan geçmesi, tarihte bazı devletlerin Nahçıvan'ı ele geçirme arzularının kamçılıdığına tanık olmaktayız. Bu yüzden de Nahçıvan'ın yerli halkı toprağını korumak amacıyla savunma kaleleri inşa etmiştir. Bu kaleler, tabii yükseltiler üzerinde kurulmuştur. Bu kaleler; Elince Kalesi, Oğlankale, Çalhankale, Kızkale, Kavurkale, Kazancıkale gibi sıralayabiliriz. Bu kaleler içerisinde muhteşem bir yapıya ve görüntüye sahip olan Azerbaycan halkının kahramanlık tarihinde önemli rol oynayan doğunun en sağlam kalelerinden biri olan Elince Kalesidir.²¹

1) Nahçıvan Kalesi

Nahçıvan şehrinde arkeoloji kazıları meşhur Mümine Hatun Türbesinin yerleştiği sahada başlamıştır. Kazıların bu bölgede yapılmasındaki amaç, şehrin teşekkül devrini aydınlatmak idi. Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Nahçıvan'ın bu bölgesi X-XII. yüzyıllar arasında çok büyük bir gelişme kaydetmişti. XII. yüzyıla ait "Ecaib ed-Dünya" adlı eserde, deniliyor ki: "Nahçıvan Azerbaycan'da büyük ve nüfusu çok olan bir şehirdir. Yüksek ve oldukça sağlam bir zemin üzerinde kurulmuştur. Burada çok sayıda saray, köşk ve eyvan bulunmakta idi. Şehrin yakınlarında taştan kale inşa edilmiştir. Kalede²² medrese ve mescit mevcuttur. Bütün binalar keçden ve pişmiş

¹⁹ Aslanapa, Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, s.146.

²⁰ Salanzade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.36.

²¹ İsmayıl Hacıyev, "Tarihi Menbeler Elince Kalesi Hakkında", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.84-85; Mirali Seyidov, "Nahçıvan Kaleleri", Ulduz, Sayı:11, Bakü, 1984, s.49

²² Nahçıvan Kalesi Atabek Pehlivan tarafından yaptırılmıştır. Bkz. Togan, "Azerbeycan" İA, II, s.110.

kerpiçten inşa edilmişlerdir". Nahçıvan'ı ziyaret eden seyyahlardan Jan Batiste Tavernier, Robert Ger Porter, Janne Dyelafuz, Mümine Hatun türbesi arazisinde saray, eski mescit, yüksek minaresi ve kitabeli piştağın olduğunu yazmaktadırlar.²³

2) Elince (Alıncak) Kalesi:

Elince Kalesi, şimdiki Hanağa Kasabasının yakınında Alınca çayının sağ kıyısında ulaşılması zor ve yüksek bir tepede kurulmuştur. XIII. Asır başlarından beri tarihi ve coğrafi muhtelif kaynaklarda zikredilen bu kale İslam kaynaklarında Alıncak, Alancık, Elencek, Elence, Elincek şekillerinde, Ermeni muharrirlerinde ise, Ernçak ve Alnçık şekillerinde tesadüf edilir. Selçuklular zamanına ait olan bu kale isminin Türkçe olması ve Türk toponomastikinin genel kaidelerine uygun olarak teşekkül etmiştir. Elince Kalesinin tarihi Azerbaycan halkının azadlık ve istiklalini elde etme uğruna düşmanlarıyla yaptığı mücadele tarihiyle ilgilidir.²⁴

Elince (Alıncık) adı eski Türk sözü "Alan" dan türetildiğini iddia eden bilim adamları da vardır. Bu görüşe göre, coğrafi adın manası eski Türk dillerinde "düzenlik-meydan" demektir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat-it Türk" adlı eserinde "Hamar Düz", "Açık Yer" manasında kullanılmıştır.²⁵

Elince (Alınca) kalesi Culfa şehri önünde soldan gelip Aras'a karışan Alınca-Suyu üzerinde eski ve çok sarp bir kaledir. Nahçıvan'ın güney doğusuna düşen Alınca'nın Arsaklılar çağındaki adı "Erencak" diye geçer. Strabon'da "Sakasene", Batlamyus'ta "Sakapene" adlarıyla anılan Sakalar yurdundan ibaret "Si-Uni/Si-Unik" eyaletinin 12 sancağından biri olarak kabul edilirdi.²⁶

Ortaçağ Azerbaycan'ının en görkemli kalelerinden biri Elince nehrinin kıyısındaki Elince kalesidir. Burada kale duvarları dağın eteğinden başlayarak basamaklar şeklinde yukarıya doğru uzanmakta ve dağın tepesini kuşatmaktadır. Bu yüksek tepede, saray, binalar, evler, su techizatına mahsus aletler ve savunma amacıyla yapılan kale duvarları yerleşmektedir. Orta asırlarda muhteşem görünüşe malik olan Elince Kalesi kompleksi, onun saray ve

²³ Göyüşov-Memmedov, "Nahçıvan şehrinde Arheoloji Gazıntıları", Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti, IX, s.118 .

²⁴ Minorsky, Transcaucasia, s.93; M. Fuad Köprülü, "Alıncak Maddesi", İA, I, İstanbul, s.302; Nadir Memmedov, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993, s.144-145; Orhan Şaikgökay, Dedem Korkutun Kitabı, İstanbul, 2000, s.333; V.Z. Piriye, "Azerbaycan'ın XIII-XIV Asırlar Tarihinin İran Burjuva Tarih Şunlaşlığında Tahrifine Dair", Protiv Burjuaznih Fasifikagorov İstori i Kulturi Azerbaycana, Bakü, 1978, s.184; M. Fahrettin Kırzioğlu, Dede-Korkut Oğuznameleri, I, İstanbul, 1952, s.66-67; İsmail Hacıyev, "Tarihi Menbeler Elince Kalesi Hakkında", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.84

²⁵ Nadir Memmedov, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993, s.144-145.

²⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, Dede-Korkut Oğuznameleri, I, İstanbul, 1952, s.66.

müdafaa binaları halk arasında “Şahtahtı” adıyla meşhur olduğu belirtilmektedir.²⁷

Selçuklu devrine ait yer adlarından en önemlisi, adını son zamanlara kadar muhafaza eden Alıncak kalesidir ki, Nahçıvan civarında olup adı, Alıncak şeklinde son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul zamanındaki hadiseler sırasında geçmektedir.²⁸

Oğuzların vatan olarak bildikleri yerlerden biride Alıncak kalesidir. Coğrafi yerler Oğuz kahramanlarının hakiki vatanıdır. Onlar bu toprakların gerçek sahipleridir ve ülke onların koruyup muhafaza ettiği ana yurtlarıdır. Dede Korkut'ta toprağı vatanlaştırmak için vatana yerleşmenin önemini Beğil'in Oğuz'a gönderdiği bir haberde açıkça görmek mümkündür. “Elbette ve elbette Kazan Beğ, bana yetsin. Değil gelmez olsan memleket bozulup harab olur.”²⁹

Azerbaycan Atabeyleri-İldenizlilerin hakimiyeti devrinde (1136-1225) Elince Kalesinin önemi özellikle artmıştır. Bu kalede İldenizlilerin hazinesi saklanmaktadır ve hükümdar ailesinin can güvenliğini korumak amacıyla Elince Kalesi bir sığınak yeri olarak kullanılıyordu. Muhammed Cahan Pehlevan'ın hanımı Nahçıvan'ın hâkimi Zahide Hatun'un asıl ikametgâhı Elince Kalesi idi. XIII. Asırda Atabey Muzaffereddin Özbek İbn Muhammed Cahan Pehlevan, Harezmsah Hükümdarı Celaleddin'in Azerbaycan'a seferi zamanı karşı koyamayacağını anlayarak bu kaleye sığınmıştı. Muhammed Cahan Pehlevan bu kaleden, Harezmsah ordularına karşı savaşma niyetinde idi. Lakin Atabey Özbek 1225 yılında Harezmsah ordularına karşı yaptığı savaş esnasında öldü.³⁰

İspanya Elçisi Ruy Gonzalez de Clavijo 1404 yılında Timur'un yanına Semarkand'a gidiş yolculuğu esnasında 3 Haziran 1404 günü “Alancık” (Elince) kalesi önlerine geldiğini ve bu kale hakkında şu bilgileri vermektedir: 3 Haziran günü Alancık adı ile tanınan ve bir tepenin üzerinde bulunan bir kaleye vardık. Bu kale Aras nehrinin kuzey tarafında idi. Kuleli bir duvarla çevrilmiş olan bu kalenin içinde birçok bağlar ve bahçeler, kalenin dışında tarlalar vardı. Bundan başka burada etrafı yeşil tarlalarla çevrilmiş su kaynaklarının çokluğu dikkat çekmekte idi. 1387'de Timur, İran (Celâyir) Hükümdarı Ahmed Celayir'i

mağlup ettiği sırada bütün bu havaliyi Ahmed Celayirden almış, Celayir Sultanı Alancık kalesine sığınmıştır.³¹

3) Çalhankale

Nahçıvan şehri ile ilgili önemli eserlerden biride Çalhankale'dir. Çalhankale Nahçıvan şehriden 22 km kuzeybatıda, Payız kenti yakınlarında Cehri nehrinin sağ sahilindeki yüksek dağ üzerinde yerleşmiştir. Yerli ahali bu kaleye Govurkale ve Oğlankale'de demektedir. Çalhankale her taraftan yalçın kayalarla kuşatılmış ve savunma amacıyla yapılmış bir kaledir. Diğer taraftan Nahçıvan şehrine Cehri nehri ve Nahçıvan nehri vadilerindeki eski yerleşim yerlerine çok yakın olan Çalhandag Yakınoğru ülkeleri ile Zakavkazya'yı birleştiren yollar üzerinde yer almaktadır. Bundan dolayıdır ki Nahçıvan tayfaları en muhteşem müdafaa kalelerinden birini de bu dağ üzerinde inşa etmiştir. Çalhankale muhteşemliği, yüksek zirvesi ve stratejik konumu ile Azerbaycan'ın en meşhur orta asır kalelerinden biri sayılan Elince Kale ile mukayese etmek mümkündür. Bundan dolayıdır ki Nahçıvan tayfaları en muhteşem müdafaa kalelerinden birini de bu dağ üzerinde inşa etmiştir. Çalhankale muhteşemliği, yüksek zirvesi ve stratejik konumu ile, Azerbaycan'ın en meşhur orta asır kalelerinden biri sayılan Elince Kale ile mukayese etmek mümkündür.³² Bu yerleşim yeri Şahtahtı Kenti yakınında, Gıvrak yaylasının son güney noktasında, onun Aras sahiline indiği yerde, elverişli bir arazide yerleşmektedir. Buradan Aras vadisi çok net bir şekilde görülmektedir. Govurgala'nın çevresi tarım ve hayvancılık için elverişli geniş ve verimli topraklardır. Govurgala Tunç Devrinin gelişmiş dönemlerine ve Demir Devrinin öncesine aittir.³³

4) Babek Kalesi

Ordubat şehrinde Bilev köyü yakınlarında Gilançayın sağ sahilinde yer alan Ortaçağda inşa edilmiş bir kaledir. Kaleye Babek'in ismi verilmiştir. Elince Kale yolu üzerinde, önemli bir strateji konumuna sahip olan Babek Kalesi yüksek bir zirve üzerinde yer almaktadır. Kale Nahçıvan arazisinde yer alan Kız Kalesi, Büyükkale, Küçükkale gibi ortaçağ istihkâm abidelerine mimarlık açısından çok büyük benzerlik göstermektedir. Babek Kalesi, Güney

²⁷ Salamzade, “Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri”, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.29

²⁸ Sümer, “Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, Belleten, XXI/83, s.432.

²⁹ Cemşidov, Kitab-ı Dede Korkud, s.28-29.

³⁰ Rauf Memmedov-Vagif Piriyevev, “Tumurleng'in Elince Seferi”, Elm ve Hayat, No:9, Bakü, 1977, s.32.

³¹ Clavijo, Embassy to Tamerlane, 1403-1406, Çev: Guy Le Strange, London, 1928, s.147-148; Rauf Memmedov-Vagif Piriyevev, “Tumurleng'in Elince Seferi”, Elm ve Hayat, No:9, Bakü, 1977, s.31-33.

³² Aliyev, “Nahçıvan MSSR'de Arkeoloji Tetkikatlar”, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, s.59-61

³³ Veli Aliyev, Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti, Bakü, 1977, s.31

Azerbaycan-Hüdaferin-Gilan-Nahçıvan-Sünik-Karabağ kervan yolu üzerinde önemli denetleme merkezi konumunu da üstlenmektedir.³⁴

SONUÇ

Kaynak ve araştırma eserlerine dayanılarak yazılan “Ortaçağ’da Nahçıvan (V-XV. Yüzyıllar)” adlı eserde, şehrin zengin tarihi dokusu, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, bölgede hâkimiyet kurmak isteyen devletler arasındaki mücadeleler ve Nahçıvan’ın tarih boyunca önemli bir coğrafi konuma sahip olması, şehrin mimari ve sanat değerinin zenginliği eserin ana bölümlerini oluşturmuştur.

Gerçekte Nahçıvan, tarih öncesi devirlerde dahi, Yakınoğu’nun önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Nahçıvan’a 8 ve 12 km. mesafede bulunan “Kültepe” ve “Kızılvenk” adlı eski yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bütün bulgular, bölgede ki mevcut zengin medeniyetin varlığını ortaya koymaktadır. Yine Ortaçağ boyunca birçok milletin hâkimiyeti altına giren Nahçıvan ve çevresinin Ortaçağın önemli ticari, askeri ve iktisadi merkezlerinden biri olduğu, Nahçıvan tarihi üzerine çalışan bilim adamlarının ortak kanaatidir. Söz konusu dönemdeki meydana gelen siyasi ve tarihi olayları özetleyecek olursak; tüm siyasi otoritelerin bölgedeki tek ve yegâne amacının “Nahçıvan ve havalisine hâkim olmak” şeklinde ifade etmek yerinde bir tabir olur. Özellikle Sasaniler ve Bizanslılar’ın Nahçıvan’ı ele geçirmek ve Aras boylarına hâkim olmak için IV. yüzyıldan itibaren aralarında yoğun bir mücadele dönemi yaşanmıştır. Sasaniler Nahçıvan’ın bulunduğu coğrafi konumundan faydalanarak Bizans’a yönelik seferlerde bu bölgeyi askeri üs olarak kullanmışlardır. VII. Yüzyılın ortalarına doğru İslam orduları Nahçıvan’ı fethetmişler, Kafkasya ve akınlarda bu şehri İslam ordularının askeri karargâhu olarak değerlendirmiş olmaları da bölgenin siyasi ve askeri önemini ortaya koymaktadır.

IX. yüzyılda Nahçıvan ve çevresi Saciler ve Salariler gibi feodal devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. XI. yüzyılın en önemli tarihi olaylarından biri şüphesiz, Anadolu’nun Türk vatanı haline gelmesi olayı idi. 1018’de Çağrı Bey ile başlayan ve 1064’de Sultan Alparslan ile devam eden Türkistan ve Maverâünnehir’den Türkmen ordularının Anadolu ve Bizans topraklarına yönelik akınlarında Nahçıvan, Türkmenlerin Anadolu’ya geçmek için kullandıkları bir geçiş bölgesi konumunda idi. Nahçıvan bölgesi Selçuklular zamanında Türkistan’ın çeşitli bölgelerinden gelen Türkmenlerin yerleşmesi ile Türk Vatanı haline gelmiştir. XI. yüzyılın başlarından itibaren Nahçıvan; tarihi, kültürü, medeniyeti, demografik ve mimari yapısı ile artık tam bir Türk yurdu olmuştur. Şüphesiz İldenizliler ve Irak Selçukluları zamanında Nahçıvan’ın, siyasi, iktisadi ve askeri açıdan haiz olduğu önem artırılmış ve başkent konumuna getirilmiştir.

³⁴ “Babek Kalesi”, Nahçıvan Ansiklopedisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 2002, s.55.

1221'de Nahçıvan'ın Moğollar tarafından işgali ve Moğol ordularının şehirde yaptıkları yıkım ve tahribat bölgenin virane haline gelmesine ve özellikle iktisaden çöküntüye uğramasına sebep olmuştur. XIII. ve XIV. asırlarda Nahçıvan üzerinde hâkimiyet kurmak için Harzemşahlar, İlhanlılar, Çobanlılar, Celayirliler, Altın Ordu ve Timurular arasında çok yoğun bir mücadele cereyan etmiş ve şehir söz konusu dönemde bu devletler arasında sık sık el değiştirmiştir.

Nahçıvan ve çevresinin stratejik ve askeri açıdan en önemli yerleşim merkezlerinden biri de Elince (Alancık) Kalesi idi. XV. yüzyılın başlarında Nahçıvan'da hâkimiyeti ele geçirmek için Kara Koyunlular ve Timurular arasındaki mücadele fiilen başlamış, 1412 yılında Kara Koyunlular Timurular Devletini mağlup ederek Nahçıvan'a hâkim olmuşlardır. Kara Koyunlular'ın varlıkları ve kimlikleri -bugünde devam etmek üzere- Nahçıvan'ın Türkleşmesi ve Türk Vatanı haline gelmesinde önemli bir misyon üstlendikleri açıktır.

Ortaçağ'da Nahçıvan, dünya ticaret yollarının kavşağında yerleşmekte, Azerbaycan'ın diğer arazilerinden geçen ticaret yolları da burada birleşmekteydi. Ortaçağ boyunca şehrin stratejik konumunu değerlendiren bölge halkı iktisadi anlamda zenginleşmiştir. Şehrin bu özellikleri bölge tarihine büyük oranda yön veren amillerin başında gelmiştir.

Ortaçağ'da Nahçıvan topraklarında inşa edilen kültür varlıklarını araştırmak ve kültürel gelişmeyi tanıyarak bir bütünlük içinde değerlendirme yapmak suretiyle, başta Mö'mine Hatun ve Yusuf b. Kuseyr türbeleri olmak üzere inşa edilen sanat eserleri, Nahçıvan'ın bu dönemde de bir Türk-İslam şehri olduğu gerçeğini tarihe kaydetmiştir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- A. Bakıhanov**, Gülistan-i İrem, Bakü, 1951.
Abaza V. A., İstoriya Armenii, S. Petersburg, 1888
Abdurreşid el-Bâkuvi, Kitab Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gehhar, Çev: Ziya Bünyadov, Bakü, 1992.
Abeşî Hasan Ata, Türk Kavimleri Tarihi, İstanbul, 2001.
Adil Han Ziyadhanlı, Azerbaycan, Bakü, 1919.
Adontz Nicholas, Armenia in The Period of Justinian, Çev: Nina G. Garsoian, Lizbon, 1970.
Adontz Nicholas, Etudes Armeno-Byzantines, Lizbon, 1965.
Agaqjanov S. G., Gosudarstvo Seldjukidov i Srednayaya Aziya v XI-XII vv, Moskova, 1991.
Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Nâme, Haz: Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977.
Ahmedoğlu Ciddi Hüseyin, Srednevekoviy Gorodo Şamaha IX-XVIII veka, Bakü, 1981.
Ahmedov-Tofig, Azerbaycan Toponimakasının Esasları, Bakü, 1991.
Aka İsmail, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri) Ankara, 2001.
Aka İsmail, Mirza Şahrüh ve Zamani (1405-1447) Ankara, 1994.
Aka İsmail, Timur ve Devleti, Ankara, 1991.
Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 1998.
Aliyev Veli, Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti, Bakü, 1977.
Allen W. E. D., History of Georgian People, London, 1932.
Altman M. M., Gence Şehrinin Tarihi, Bakü, 1991.
Amicba Georg, Ortaçağ'da Abhazlar, Lazlar, Çev: Hayri Ersoy, İstanbul, 1993.
Arakelyana B. N-İoannisyana A.R., İstoriya Armyanskogo Naroda, Erivan, 1951.
Arnold T. W., İntişar-ı İslâm Tarihi, Ankara, 1982.
Artamonov M. İ., Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar, İstanbul, 2004.
Aslanapa Oktay, Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara, 1996.
Aşurbeyli Sara, İstoriya Goroda Baku, Bakü, 1992.
Aşurbeyli Sara, Oçerki İstori Srednevekovya Baku, Bakü, 1965.
Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadi, Bezm u Rezm, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 1990.

- Barly Auguste**, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev: Haluk Şaman, İstanbul, 2006.
- Bala Memmedzade Mirza**, Ermeniler ve İran, Haz: Yavuz Ercan, Ankara, 1994.
- Bamberi German**, Emir Teymur, Çev: S.İbrahimov, Bakü, 1991.
- Barthold V. V.**, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, 1975.
- Barthold V. V.**, Soçineniya, II, Moskova, 1963.
- Barthold V. V.**, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1963.
- Bartold V.**, İstoriya İzuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii, Leningrad.
- Bedirhan Yaşar**, Selçuklular ve Kafkasya, Konya, 2000.
- Belli Oktay**, Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, İstanbul, 1997.
- Belli Oktay-Bahşaliyev Veli**, Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı, İstanbul, 2001.
- Belli Oktay-Sevin Veli**, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, İstanbul, 1999.
- Berdzenişvili Nikoloz-Canaşia Simon (İvane Cavahişvili)**, Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar), Çev: Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 2000.
- Bogolov M. N.-İvanov T. S.**, İstoriya İrana, Moskova, 1977.
- Boyle S. A.**, The Cambridge History of Iran, The Seljuk and Mongol Periods, Cambridge, 1968.
- Bretanitskiy A. S. Veymarn**, İskustvo Azerbaydjana IV-XVIII. veka, Moskova, 1976.
- Bretschneider E.**, Medieval Researches, I, London, 1967.
- Budakov B. E-Geybullayev G. E.**, Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügatı, Bakü, 1998.
- Bünyadov Z. M.**, Azerbaycan Atabeyleri Devleti (1136-1225), Bakü, 1988.
- Bünyadov Z. M.**, İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana, Bakü, 1987.
- Bünyadov Ziya**, Azerbaycan VII-IX. Asırlarda, Bakü, 1989.
- Bünyadov Z. M.-Yusifov Y. B.**, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994.
- Cahen Claude**, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul, 1984.
- Cemşidov Şamil**, Kitab-ı Dede Korkud, Haz: Üçler Bulduk, Ankara, 1990.
- Charanis P.**, The Armenians in The Byzantine Empire, Lizbon, 1963.
- Clavijo**, Embassy to Tamerlane, 1403-1406, Çev: Guy La Strange, London, 1928
- Çemenzemimli Yusif Vezir**, Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan, Çev: Maarif Teymurov, Bakü, 1993.
- Durmuş İlhami**, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993.
- Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak Hemedâni İbn Fakih**, Terceme-i Muhtasar el-Buldân, (Behş-i Merbût be İran), Çev: H.Mes'ûd, Tahran, 1347.
- Ebu İshak İbrahim b.Muhammed el-Farisi el-İstâhri**, el-Mesalik ve'l-Memalik, el-Cumhuriyetü'l Arabiyyetu'l Muttahide, 1381(1961).

- Ebu'l-Fida**, Takvimu'l-buldân, Neşr: Par M. Reinaud-Mac Guckin de Slane, Paris, 1840.
- el-Belâzuri**, Futûhû'l-Buldan, Thk: Abdullah Enis et-Tabbâ, Beyrut, 1407/1987.
- Eliyarlı Süleyman**, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1996.
- Eliyev Veli**, Gemikaya Abideleri, Bakü, 1992.
- Erzen Afif**, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II**, Haz: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 2006.
- Ferzeliyev Şahin**, Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda, Bakü, 1983.
- Filştinskiy İ.M.**, İstoriya Arabov i Halifata (750-1517gg.) Moskova, 1999.
- Gazvini Hamdullah Mustavfi**, Zeyl-i Tarih-i Guzide, Çev: M. D. Kazımov-V. Z. Piriyevev, Bakü, 1985.
- Geybullayev Gıyaseddin**, Garabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair, Bakü, 1990.
- Geybullayev Gıyaseddin**, Kadim Türkler ve Ermenistan, Bakü, 1992.
- Geybullayev Gıyaseddin**, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Bakü, 1994.
- Gıyaseddin b. Humameddin el-Hüseyni**, Tarih-i Habibu's Siyer, I-IV, Tahran, 1353.
- Glinka S. N.**, Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskih v Predeli Rossii, Bakü, 1990.
- Gökay Orhan Şaik**, Dedem Korkutun Kitabı, İstanbul, 2000.
- Grousset Rene**, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980.
- Grousset Rene**, Historie De L'Armenie, Paris, 1947
- Gumilev L. N.**, Drevnie Turki, Moskova, 1967.
- Gumilöv L. N.**, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2000.
- Gül Muammer**, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti, İstanbul, 2005.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, Gürcüceden Çev: Marie Felicite Brosset, Çev: Hrand D. Anreasyan, Ankara, 2003.
- Haciyev İsmail-Amanoğlu Ebülfez**, Tarihinde ve Günümüzde Nahçıvan, Ankara, 1998
- Hamdullah-i Mustevfi**, Nuzhetü'l-Külüb, Neşr: Muhammed-i Debisiyaki, Tahran, 1336.
- Haussig Hans Wilhelm**, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Çev: Müjdat Kayayerli, İstanbul, 2001.
- Hey'et Cevat**, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Çev: Melek Müderriszade, Ankara, 1996.
- Hinz Walther**, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.

- Honigmann Ernst, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.
- Hourani Albert, Arap Halkları Tarihi, Çev: Yavuz Alagon, İstanbul, 1997.
- Hovannisian Richard G., Armenia on The road to Independence 1918, Los Angeles, 1967.
- Hüseynov M-Bretanskiy. L-Salamzade. A., İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana, Moskva, 1963.
- İbn Havkâl, Suretû'l-Arz, Çev: Cafer Şiar, Tahran, 1365.
- İbn Hordadbeh, Kniga Putey i Stran, Çev: V. M. Beylis, Bakü, 1986.
- İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l Hasan Ali, el-Kâmil Fi't-Tarih, I-XIII, Thk: C. J. Tornberg, Beyrut, 1386-1966.
- İbnu'l-Ezrak, Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısımı), Erzurum, 1992.
- İmad ad-Din al-Kâtib al-İsfahâni, Zubdat al-Nusra Nuhbat al-Nusra, Çev: Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943.
- İpek Ali, Azerbaycan Tarihi'ne Giriş, Ankara, 2007.
- İsmail Mahmud, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1993.
- İsmayılov Reşid Bey, Azerbaycan Tarihi, Red: G. E. Geybullayev, Bakü, 1993.
- İstoriya Azerbaydjana, I-II, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii i Filozofii, Bakü, 1954.
- Jorga Nicolae, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I (1300-1451), Çev: Nilüfer Epeçeli, İstanbul, 2005.
- Kaegi E. Walter, Bizans ve İlk İslam Fetihleri, Çev: Mehmet Özay, İstanbul, 2000.
- Kafalı Mustafa, Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360), İstanbul, 1972.
- Kafesoğlu İbrahim, Harezmsahlara Devleti Tarihi (485-618/1092-1221), Ankara, (Tarihsiz).
- Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.
- Kara Seyfullah, Selçuklular'ın Dini Serüveni, İstanbul, 2006.
- Kırzioğlu M. Fahrettin, Anı Şehri Tarihi (1018-1236) Ankara, 1982.
- Kırzioğlu M. Fahrettin, Dede Korkut Oğuznameleri, I, İstanbul, 1952.
- Kırzioğlu M. Fahrettin, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1952.
- Kırzioğlu M. Fahrettin, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara, 1992.
- Köprülü Fuat, Anadolu'da İslamiyet, Haz: Mehmet Kanar, İstanbul, 1996.
- Köprülü M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980.
- Köymen Mehmet Altay, Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul, 1972.
- Köymen Mehmet Altay, Selçuklu Devri Tük Tarihi, Ankara, 1993.
- Kamalov İlyas, Moğolların Kafkasya Politikası, İstanbul, 2003.

- Kudryavtsev A. A., Drevniy Derbent, Moskova, 1982.
- Kurat Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.
- Kurkjian Vahan. M., History of Armenia, New York, (Tarihsiz).
- Lang David Marshall, Cradle of Civilization, London, 1970.
- Le Strange Guy, Coğrafya-yı Tarih-i Ser Zeminhâ-yı Hilâfet-i Şarki, Çev: Mahmud İrfan, Tahran, 1377 hş.
- Lemerle Paul, Bizans Tarihi, Çev: Galip Üstün, İstanbul, 2004.
- Levçenko M. V., Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi, İstanbul, 1999.
- Lewis Bernard, Tarihte Araplar, İstanbul, 2000.
- Lordkipanidze Mariam, Georgia in The XI-XII. Centuries, Tbilisi, 1987.
- Lukonin Vladimir Grigorevich, Temeddön-i İran-i Sasani, Çev: İnâyetollâh Rıza, Tahran, 1994.
- Mahmudov YA. M., Vzaimootnoşeniya Gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov S Zapadnoyevropeyskimi Stranami, Bakü, 1991.
- Mahmudov Yakup, Seyyahlar Azerbaycan'a Gelir, Bakü, 1977.
- Manandyan YA. A., Kratkiy Obzor İstorii Drevney Armenii, Moskova, 1943.
- Manz Beatrice Forbes, Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih, Çev: Zuhâl Bilgin, İstanbul, 2006.
- Marshall Robert, Doğudan Yükselen Güç Moğollar, Çev: Füsün Doruker, İstanbul, 1995.
- Mavrodin V. V., SSSİ Tarihi, I, Bakü, 1985.
- Memiş Ekrem, Eskiçağ'da Türkler, Konya, 2005.
- Memiş Ekrem, İskitlerin Tarihi, Konya, 2005.
- Memmedov Alisefa, Karayazı Düzünden Hazar Denizine Kadar, Bakü, 1979.
- Memmedov Nadir, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993.
- Memmedov Rauf, Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki, Bakü, 1977.
- Memmedova Feride, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1993.
- Merçil Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985.
- Minorskiy V. F., İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov, Moskova, 1963.
- Minorskiy V. F., Studies in Caucasian History, London, 1953.
- Minorskiy V., Hudud al-Âlâm, London, 1937.
- Mirhand Muhammed Seyyid Burhaneddin Havendşah Belhi, Tarih-i Ravzatu's-safâ, I-XII, Neşr: Abbaz Perviz, Tahran, 1338 hş.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, Yay: Ali Öngül, İzmir, 2000.
- Nahçıvan Ansiklopediyası, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, Bakü, 2002.
- Nersesian Sirarpie Der, Byzantine and Armenian Studies, I, Lizbon, 1973.

- Nizamüddin Şâmi, Zafernâme, Çev: Necati Lügal, Ankara, 1987.
- Onullahi Seyidağa, XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehiri (Sosyal-İktisadi Tarihi), Bakü, 1982.
- Ortaylı İlber, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara, 1996.
- Ostrogorsky Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
- Özkan Haldun, XI-XIII.Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, Erzurum, 2000 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Öztürk Yücel, Özü'den Tuna'ya Kazaklar, I, İstanbul, 2004.
- Pekahnlr Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, 1993.
- Piriyev V. Z., Azerbaycan Hülagüler Devletinin Tenezzülü Devrinde (1316-1360'cı Yıllar), Bakü, 1978.
- Propylaen Welt Geschichte, Das Mettelalter Bis Zum Ausgang Der Stauffer, 400-1250, I-X, Yay: Goetz, Berlin, 1932.
- Rizaeddin Fahreddin, Altın Ordu ve Kazan Hanları, Çev: İlyas Kamalov, İstanbul, 2003.
- Roux Jean-Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 2001.
- Roux Jean-Paul, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, Çev: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan, İstanbul, 2007.
- Rubruk Wilhelm Von, Moğollann Büyük Hanına Seyahat 1253-1255, Çev: Ergin Ayan, İstanbul, 2001.
- Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseyni, Ahbâr üd-Devlet is Selçukiyye, Çev: Necati Lügal, Ankara, 1943.
- Said Nefisi, Azerbaycan Kahramanı Babek Hurramidin, Bakü, 1990.
- Salamzade A.V. - Memmedzade K. M., Arazboyu Abideler, Bakü, 1979.
- Sarkisyanz Manuel, A Modern of Transcaucasian Armenia, Ketsch, 1975.
- Sebeos, Sebeos History, Trans: Robert Bedrosian, Newyork, 1985.
- Sevim Ali- Yücel Yaşar, Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989.
- Sevim Ali, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1983.
- Sevim Ali, Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi, Ankara, 1983.
- Sevim Ali-Merçil Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara, 1995.
- Spuler Bertold, İran Moğolları, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1987.
- Sumbatzade A. S., Azerbaydjantsı-Etnogenez i Formirovanie Naroda, Bakü, 1990.
- Sümer Faruk, Karakoyunlular I, Ankara, 1984.
- Sümer Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990.
- Şehbenderzade Ahmet Hilmi-Ziya Nur Aksun, İslâm Tarihi, II, İstanbul, 2006.

- Şerifli M. H., IX.Asrın İkinci Yarısı-XI.Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri, Bakü, 1978.
- Şirin Beyâni, Tarih-i Ali Celayir, Tahran, 1345 h.ş.
- Taneri Aydın, Harezmsahlar, Ankara, 1993.
- Taneri Aydın, Tütöklr, Bizanslılar, Ermeniler, Ankara, 1984.
- Tavernier Jean-Baptiste, Tavernier Seyahatnamesi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006.
- Temir Ahmet, Cengiz Han, Ankara, 1989.
- Togan A.Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul, 1981.
- Toksoy Ahmet, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, Erzurum, 1998 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Turan Osman, Türkiye Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1988.
- Turan Osman, Doğu Andolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 2004.
- Turan Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul, 1993.
- Tüysüz Ş. Cem, İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar), Erzurum, 2004 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Uçar Şahin, Arapların Anadolu Seferleri (640-750), Erzurum, 1982 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Uras Esat, Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988.
- Vasiliev A. A., Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev: Arif Müfid Mansel, I, Ankara, 1943.
- Velihanlı N. M., IX-XII. Asır Arapcoğrafiyaşunas-Seyyahları Azerbaycan Hakkında, Bakü, 1974.
- Velihanlı Naile, Arab Hilâfeti ve Azerbaycan, Bakü, 1977.
- Wellhausen Julius, İslamın En Eski Tarihine Giriş, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.
- Yakubovskiy A. Yu, Altın Ordu ve Çöküşü, Çev: Hasan Eren, Ankara, 1976.
- Yakût el-Hamavi, Mu'cemu'l-buldan, I-V, Beyrut, 1399-1979.
- Yegişe, O Vardane i Voyne Armyanskoy, Çev: İ.A.Orbeli, Erivan, 1971.
- Yılmaz Bülent, Celayirliler Kabile-Devlet, Erzurum, 2002, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Yınanç Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1934.
- Yınanç Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944.
- Yörükân Yusuf Ziya, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul, 2004.
- Yusuf Vezirov, Tarihi Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan, İstanbul, 1337-1340.
- Yuvalı Abdulkadir, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, Kayseri, 1997.

- Yücel Yaşar**, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirligi, I-II, Ankara, 1991.
- Yücel Yaşar**, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları(1393-1402), **Zahidov Asker**, Gence, Gence, 1998.
- Zeynalöglü Cahangir**, Muhteser Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992.

MAKALELER

- Ahmedov G.-Onullahi S.** "Gence'nin Kadim Ve Orta Asırlar Tarihi", Gence (Tarihi Oçerk), Bakü, 1994, s.8.
- Ahmet Zeki Validi**, "Azerbaycan Türk Etnografisine Dair, III, Moğol Devri", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı:18, İstanbul, 1933, s.247-253.
- Ahundov Ağamusa**, "Nahçıvan Sözü'nün Menşei", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.46-50.
- Aka İsmail**, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", Türkler, VI, Ankara, 2002.
- Aka İsmail**, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", Makaleler, I, Yayına Haz: E. Semih Yalçın- Şarika Gedikli, Ankara, 2005, s.171-177.
- Aka İsmail**, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri", Makaleler, I, Yayına Haz: E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Ankara, 2005, s.107-130.
- Aka İsmail**, "Timurların Azerbaycan ile Alakaları", Türk Kültürü, Yıl: XXX, Sayı: 345, Ankara, Ocak 1992, s.11-17.
- Aliyev Veli**, "Köytepe'de Kür-Araz Medeniyeti", Elm ve Hayat, 1-3, Bakü, 1992, s.11-14.
- Aliyev Veli**, "Nahçıvan MSSR'da Arxeoloji Tetkikatları", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, Bakü, 1975, s.49-61.
- Aliyev Veli**, "Nahçıvan Şehirinin Yaranması Tarihi ve Onun Tetkiki Problemi", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü,1996, s.51-54.
- Alptekin Coşkun**, "Irak Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII, İstanbul, 1988, s.229-337.
- Aslanapa Oktay**, "Azerbaycan da Türk Abideleri", Türk Kültürü, Sayı:19, Ankara, Mayıs 1964, s.59.
- Aşurbeyli S. B.**, "Remesla i Torgovlaya Rannesrednevekonih Gorodov Azerbaydjana", Materialı Po İstorii Azerbaydjana, I-II, Bakü, 1957, s.57.
- Atagariev Egen**, "Selçuklular ve Ataları", Akt: Mustafa Kalkan, Erdem, IX/27, Ankara, 1997, s.943-953.
- Ataöglü Remzi**, "Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", Fikret İşıltan'a 80.Doğum Yılı Armağanı, İstanbul, 1995.
- Azerli M. İ.**, "IX. Asrın Arapdilli Menbeyi Kadını Azerbaycan Hakkında", Azerbaycan SSR İlimler Akademiyasının Maruzeleri, XXX, No: 8, Bakü, 1974, s.87.
- Babayev Sefereli**, "Nahçıvan Seyahatnamelerde", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.75-83.
- Bağirov İbrahim**, "Kengerliler ve Nahçıvan Hanlığı", Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü,1993, s.33-34.

- Bahşeliyev B. B.**, “Miladdan Evvel XI-VI. Asırlarda Nahçıvan’da Etnik-Medeni Prosesler”, Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.5-12. Bakü,1993, s.33-34.
- Bala Mirza**, “İl-Deniz Şemseddin”, İA, V/2, İstanbul, 1988, s.961-964.
- Barthold W**, “Anı”, İA, I, İstanbul, 1986, s.435-436.
- Barthold W**, “Derbend”, İA, III, İstanbul, 1988, s.532-535.
- Barthold.W**, “Azerbaycan ve Ermenistan”, Çev: İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, VIII-XII/14-23, Ankara, 1970-1974, s.84.
- Bezer Güaly Ögün**, “İldeniz Şemseddin”, TDVİA,XXII, İstanbul, 2000, s.81-84.
- Budagov Budag**, “İpek Yolu ve Türk Dünyası”, Beyazdoğu Çev: Babek Kurbanov, Sayı:8, Erzurum, 2006, s.5-7.
- Buryakov Yuriye**, “Timur, Timurular ve Bozkırın Türk Göçebeleri”, Çev: Elesker Ekeskerov, Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.534-539.
- Caferli Agil**, “Kengerli Toponimi”, Vatan Sesi, 26 Mart 1993, No: 12 (145), Bakü, 1993.
- Caferov Hamza**, “Nahçıvan Şehiri ve Onun Mahalleleri Hakkında”, Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.54-55.
- Copeaux Etienne**, “Ermeniler”, 1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler, İzmir, 2001, s.101-128.
- Çay Abdulhaluk**, “Karakoyunlular”, Türk Dünyası El Kitabı, I, Ankara, 1992, s.346-348.
- Demir Mustafa**, “İlhanlı Devleti’nin Yıkılışı Sürecindeki Siyasi Gelirmeler”, Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.376-383.
- Demirkent Işın**, “Bizans”, TDVİA, VI, İstanbul, 1992, s.230-244.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, İstanbul, 1988.
- Dostiyev Tarih**, “Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan’da Şehir Kültürü”, XIV, Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002 Ankara), I, Ankara, 2005, s.453-458.
- Ehmedov G.-Onullahi S.**, “Gence’nin Kadim ve Orta Asırlar Tarihi”, Gence (Tarihi Oçerk), Bakü, 1994, s.3-33.
- Eliyev Namig**, “Nahçıvan Eramızdan Evvel”, Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.22.
- Eliyev V. H.**, “Nahçıvan Şehirinin Yaranması Tarihine Dair”, Azerbaycan’ın Maddi Medeniyeti, IX, Bakü, 1980, s.22-24.
- Gabashvili Manana**, “İlhanlı Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Türk Olan Devletler” Çev: Mahmut Yavaş, Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.386-393.
- Genç Reşat**, “Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti”, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı: 16, Ankara, 1997, s.1207-1213.

- Göyüşov R. B. -Memmedov R. A.**, “Nahçıvan Şehirinin Arheoloji Gazıntıları”, Azerbaycan’ın Maddi Medeniyeti, IX, Bakü, 1980, s.117-129.
- Gümüş Nebi**, “Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, Türkler IV, Ankara, 2002, s.713-721.
- Habibbeyli İsa**, “Nahçıvan’da İlim ve Medeniyet”, Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.73-74.
- Hacıyev İsmail**, “Tarihi Menbeler Elince Kalesi Hakkında”, Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.84-92.
- Hayrendiş Abdu’r-Resül**, “İran Hamâselerinin Horasan’dan Anadolu Sınırlarına İntikali ve Tema Bakımından Gelişimi”, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, Çev: Hicabi Kırılmaç, Ankara, 2003, s.113-121.
- Helilov Haliyeddin**, “Tarih Sifarişle Yazılarda”, Ulduz, Sayı: 6, Bakü, 1990, s.49-54.
- Hewsen Robert H**, “Summit of the Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk”, Armenia Karin Erzerum, Editör: Richard G. Hovannisian, California, 2003, s.34-62.
- Hey’et Cevat**, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü”, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Sayı:16, Ankara, 1997, s.1645-1650.
- Hüseynof R. A.**, “Malazgirt ve Kafkaslar” Tarih Araştırmaları Dergisi 1968, VI/10-11, Ankara, 1972, s.61-71.
- Ismayılı Kemale**, “Nahçıvan Toponimlerinin Tetkiki Tarihinden”, Azerbaycan’da Emlin İnkişafı ve Regional Problemler, Bakü, 2005, s.242-247
- İnanç Rafet**, “Osmanlılar’ın İlk Dönemlerinde Ermeniler”, Türk Tarihinde Ermeniler, İzmir, 1983, s.67-71.
- İpek Ali**, “İlk İslâmi Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri”, Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Haz: İdris Bal-Mustafa Çulfalı, Ankara, 2003, s.19-30.
- İsayev Elbrus**, “Büyük İpek Yolu Üzerinde Nahçıvan Şehirleri”, Azerbaycan’da İlimin İnkişafı ve Regional Problemler, Bakü, 2005, s.127-133.
- İzgi Özkan**, “Moğolların Batı İstilası ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXIII, Sayı:1-2, Ankara, 1985, s.323-339.
- Kafalı Mustafa**, “Azerbaycan ve Azeri Türkleri”, Töre, Sayı: 16, Ankara, 1972, s.37-45.
- Kafalı Mustafa**, “Deş-i Kıpçak ve Cuci Ulsu”, Makaleleri, I, Yay Haz: Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara, 2005, s.43-46.
- Kafalı Mustafa**, “Timur” İA, XII/1, İstanbul, 1979, s.336-346.
- Kafalı Mustafa**, “Azerbaycan ve Azeri Türkleri”, Töre, Sayı:16, Ankara, 1972, s.37-45.
- Kafesoğlu İbrahim**, “Atabeylikler”, Türk Dünyası El Kitabı, I, Ankara, 1992, s.295-297.

- Kafesoğlu İbrahim**, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehammiyeti”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul,1953, İstanbul,1953, s.259-274.
- Kafesoğlu İbrahim**, “Selçuklular”, İA, X, İstanbul, 1988, s.378.
- Karamanlı Hüsamettin M.**, “Gürcistan” TDVİA, XIV, İstanbul, 1996, s.311-316.
- Kayhan Hüseyin**, “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)”, Türkler, IV, Ankara, 2002, s.871-879.
- Kırzioğlu M. Fahrettin**, “Belgelerle Selçuklu Fethinden Önceleri Türklerin Armenya’da Yaşadığını Gösteren Kaynaklar”, BTTD, Sayı: 22, İstanbul, 1986, s.21-24.
- Koca Salim**, “Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler”, Türk Dünyası Özel Sayısı, I, Sayı: 15, Ankara, 1997, s.309-326.
- Koprman Kâzım Yaşar**, “Abbasiler Döneminde Bizans Sugûrunda Türklük Faaliyetleri”, Makaleler, Yay: E. Semih Yalçın-Altan Çetin, Ankara, 2005, s.331-346.
- Koprman Kâzım Yaşar**, “Beyliklerden Türkiye’nin Siyasi Birliğine”, Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu, Elâzığ, 1990, s.145-150.
- Köprülü M. Fuad**, “Alıncak”, İA, İstanbul, s.302.
- Köymen Mehmet Altay**, “Irak Selçuklular Devleti (1118-1194)” Tarihinde Türk Devletleri, I, Ankara, 1987, s.415-421.
- Kurtuluş Rıza**, “Muzafferiler”, TDVİA, XXXI, İstanbul, 2006, s.419-420.
- Kürdemir Niyazi**, “Azerbaycan ve Muhaceretler”, Türk İzi, Sayı: 1 (Mayıs 1952), Ankara, 1952, s.25-26.
- Medetov G. E.**, “Geçmişin Sahifeleri”, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, Bakü, 1975, s.7.
- Memmedov Rauf-Piriyev Vagif**, “Teymurlengin Elince Seferi”, Elm ve Hayat, No:19, Bakü, 1977, s.32-33.
- Memmedov Rauf**, “Yakın Şark ve Garbi Avrupa Seyyahları Nahçıvan Şehrinin Orta Asırda Tarihi Hakkında”, Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, No: 4, Bakü, 1962, s.11-15.
- Minorsky V.**, “Nahçıvan”, İA, IX, İstanbul, 1988, s.34-35.
- Nemetova Meşedihamm**, “Pir Hüseyin ve Şeyh Horasan Hanakahları”, Elm ve Hayat, Sayı:9-10, Bakü, 1991, s.20
- Nusnuslu. T.**, “Nizami ve Azerbaycan Temrini”, Elm ve Hayat, Sayı:8, Bakü, 1974, s.24
- Özaydın Abdulkerim**, “Berkyaruk”, TDVİA, V, İstanbul, 1992, s.514-516.
- Özaydın Abdulkerim**, “Harezmsahlar Devleti”, Türkler, IV, Ankara, 2002, 883-896.
- Özbek Süleyman**, “Türkiye Selçukluları-Eyyûbiler Arası Siyasi Münasebetler Üzerine (1175-1250)”, İsmail Aka Armağanı, İzmir, 1999, s.427-448.

- Pehlivanlı Hamit**, “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000-1300)”, Tarih El Kitabı Selçuklulardan Bugüne, Ankara, 2004, s.7-98.
- Piriyev V. Z.**, “Azerbaycan’ın XIII-XIV. Asırlar Tarihinin İran Burjua Tarihşunaslığında Tahrifine Dair”, Protiv Burjuaznih Falsifikagorov İstorii Kulturi Azerbaycana, Bakü, 1978
- Resulzade Muhammed Emin**, “Kafkasya Türkleri”, Azerbaycan, No: 12, Bakü, 1990, s.146.
- Salamzade E. V.**, “Nahçıvan MSSR’in Mimarlık Abideleri”, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, Bakü, 1975, s.31-32.
- Seferli Hacı Fahrettin**, “Nahçıvan’da Taştan Yapılmış Koç ve Koyun Heykelleri”, Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.227-231.
- Sevim Ali**, “Türklerin Anadolu’ya Gelişleri ve Anadolu’nun Fethinin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri”, Makaleler, III, Haz: E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara, 2005, s.181-210.
- Seyidov Abbas Kadir**, “Nahçıvan tunç Devrinde”, Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan, Bakü, 1996, s.13-14.
- Seyidov Mirali**, “Nahçıvan Kaleleri”, Ulduz, Sayı:11, Bakü, 1984, s.49-51.
- Spuler Bertold**, “İlhanlılar”, TDVİA, V /2, İstanbul, 1988, s.967-971.
- Sümer Faruk**, “Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin”, Belleten, LI /206, Ankara, 1987, s.651-666.
- Sümer Faruk**, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, Belleten, XXI/83, Ankara, 1957, s.432.
- Sümer Faruk**, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, Belleten, LIII /206, Ankara, 1989, s.175-197.
- Şengeliya N. N.**, “Uçastie Armyano-Gruzinskih Voysk v Kosedagskoy Bitve”, Problemi İstorii Turtsii, Moskova, 1978, s.5-12.
- Taneri Aydın**, “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti”, İÜFTED, Sayı:7-8, İstanbul, 1977, s.17-54.
- Togan A. Zeki Velidi**, “Azerbaycan”, İA, II, İstanbul, 1986, s.91-118.
- Tuncel Metin**, “Aras Nehri ve Siyasi Sınır Olarak Tarih Boyunca Oynadığı Rol”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara, 1992, s.197-198.
- Turan Osman**, “Babek”, İA, II, İstanbul, 1986, s.170-174.
- Ürekli Muzaffer**, “Celayirliler”, TDVİA, VII, İstanbul, 1993, s.264-265
- Velihanlı Naile**, “Hilafetin Azerbaycan’daki İnzibati Siyasetinin Arap Kaynaklarında Aksı”, Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.67-72.
- Yazar Turgay**, “Nahçıvan Yusuf bin Kuseyr Kümbeti”, Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Kasım 1997 Ankara, II, 2000, s.321-338.
- Yıldız Hakkı Dursun**, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.30.

Yıldız Hakkı Dursun, “14. Yüzyıldan İtibaren İran, Irak ve Doğu Anadolu’daki Türk Devletleri”, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç), İstanbul, 1999, s.198-216.

Yıldız Hakkı Dursun, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları I Boga el-Kebir et-Türkî”, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: 11, Sayı:1-2, Ankara, 1965, s.195-203.

Yıldız Hakkı Dursun, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sac Oğulları II”, İÜEFTEĞ, Sayı:9, İstanbul, 1978, s.107-128.

Yıldız Hakkı Dursun, “Babek”, TDVİA, IV, İstanbul, 1991, s.376-377.

Yınanç Mükrimin Halil, “Çağrı Bey”, İA, III, İstanbul, s.324.

Yuvalı Abdulkadir, “İlhanlılar”, TDVİA, XXII, İstanbul, 2000, s.102-105.

Yuvalı Abdulkadir, “İlhanlılar”, Türkler, VIII, Ankara, 2002, s.359-363.